

Қ.Ж. Мирзаев,
Э.Ш. Шавқиев,
Б.К. Жанзаков

ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ**

Қ.Ж.Мирзаев, Э.Ш.Шавқиев, Б.К.Жанзаков

ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги томонидан Олий ўқув юртлари талабалари учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ – 2020

УЎК: 330.33.012

КБК 94:65.7

И 88

Қ.Ж. Мирзаев, Э.Ш. Шавқиев, Б.К. Жанзаков. Инновацион иқтисодиёт.
(Ўқув қўлланма – Т.: «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи»,
2020. – 298 бет.

ISBN 978-9943-6595-2-0

Ушбу ўқув қўлланма жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида мавжуд ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишда ҳамда ташқи бозорда рақобатбардошликни таъминлашда замонавий инновацияларга асосланган юксак технологияларни жорий этиш билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилган.

У кириш ва ўн саккизта мавзудан иборат бўлиб, уларда курснинг мазмуни ва вазифалари, инновацион фаолият объектлари ва субъектлари, иқтисодиётда инновацион фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари, инновацион иқтисодиётнинг илмий-услубий асослари, инновацион фаолият инфратузилмасининг ташкилий, ҳуқуқий ва иқтисодий масалалари, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш омиллари, инновацион иқтисодиётда хизматлар бозорини ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантиришга таъсир этувчи омиллар, жумладан, иқтисодиётда инновацион кластерни шакллантириш зарурияти ҳамда унинг ташкил этилиши ва амал қилиши билан боғлиқ масалалар баён этилган.

Ўқув қўлланма олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган бўлиб, ундан магистрантлар, аспирантлар, раҳбар ходимлар ва мутахассислар ҳамда малака ошириш марказлари тингловчилари ҳам фойдаланишлари мумкин.

УЎК: 330.33.012

КБК 94:65.7.

Такризчилар:

А.И.Аликулов – и.ф.д., профессор;

Т.Шарипов – и.ф.н., доцент.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишлари бўйича ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгаш раёсати мажлисининг 2020 йил 14 февралдаги 1-сонли баёни билан нашр этишга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6595-2-0

©Қ.Ж.Мирзаев, Э.Ш.Шавқиев, Б.К.Жанзаков, 2020;

© “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2020.

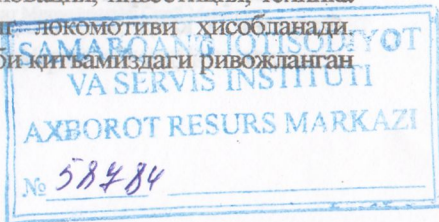
КИРИШ

Дунёда кечаётган глобаллашув жараёнлари барча давлатларни ягона иқтисодий тизимга бирлаштириб, ўз чегараларини кенгайтириб бормоқда. Жаҳон иқтисодиётининг трансформациялашуви ва халқаро меҳнат тақсимотини чуқурлашиб бориши шароитида, ташқи бозорда рақобатбардошлиликни таъминлаш учун аксарият давлатлар ўз иқтисодиётини ривожлантиришда ва мавжуд ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишда замонавий инновацияларга асосланган юксак самарали технологияларни жорий этишга катта эътибор қаратишмоқда.

Иқтисодиётнинг ҳозирги замон ривожланишига хос бўлган жиҳат дунёнинг етакчи мамлакатлари постиндустриал жамият шаклланишининг янги босқичига — илғор билимлар яратиш, тарқатиш ва фойдаланишга асосланадиган иқтисодиёт яратишга ўтиши ҳисобланади. Жамиятда кам учрайдиган ноёб кўникма ва қобилиятлар, уларни доимий равишда ўзгариб турадиган фаолият шароитларига мослаштириш, юқори малакали ва етакчи ишлаб чиқариш ресурсига, шахснинг социал мақоми ва моддий фаровонлигининг асосий омилига айланади.

Бугунги кунда илм ва фандаги ютуқлар, кадрлар ва илмий салоҳият, табиий ресурслар каби мавжуд объектив омиллардан самарали фойдаланаётган мамлакатлар ўз ривожланишларида илгарилаб бормоқда. Ва бунинг натижасида ўз фуқароларининг турмуш фаровонлигини оширишга ва ҳаёт сифатини яхшилашга эришмоқдалар ҳамда ички иқтисодий, сиёсий ва халқаро муносабатларнинг янги тизимини шакллантирмоқдалар. Замонавий фан ютуқларидан, янги техника ва технологиялардан фойдалана олмаётган мамлакатлар эса юзага келган янги шарт-шароитларга мослаша олмаёттилар.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви жарёнида ишлаб чиқариш, меҳнат ва савдо бозорлари интеграцияси, хомашё ўрнини босувчи воситалар ва таннархга таъсир этувчи бошқа омилларни топиш борасидаги аёвсиз ва шиддатли рақобат замонида илм-фан, инновация, инвестиция, техника ва технология соҳалари иқтисодиётнинг локомотиви ҳисобланади. Бунин Япония, Хитой, Жанубий Корея каби қитъамиздаги ривожланган

давлатларнинг ихтирочилик ишланмалари, рационализаторлик таклифлари йўналишларига салмоқли сармоялар киритиш орқали юксак натижаларга эришгани мисолида яққол кўришимиз мумкин.

Ҳозирги пайтда Япония дунёни ўзининг нанотехнологиялари билан, Германия автомат машиналари билан, Ҳиндистон дастурлари билан, Хитой эса маиший ва арзон воситалари билан дунёда машхур ҳисобланади. Бугунги кунда яратилаётган инновацияларнинг асосий қисми техника ва технологиялар оламига ҳосдир.

Мамлакатимиз иқтисодиётини тубдан ўзгартиришдаги муҳим стратегик вазифалар қаторида илмий-техника салоҳиятидан самарали фойдаланиш муҳим ўрин эгаллайди, чунки давлатнинг XXI асрдаги иқтисодий ўсиши фан-техника тараққиёти ва иқтисодиётнинг барча соҳаларида, асосан, саноатда ишлаб чиқаришнинг интеллектуаллашуви билан таъминланади.

Республикамызда кейинги уч йил мобайнида юқори технологиялар, илмий-технологик ва инновацион тадбиркорлик барқарор ривожланишини таъминлаш, миллий ва хорижий бозорларга рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва етказиб беришни йўлга қўйиш учун қулай муҳит яратишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида бу борада замонавий ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқиш, амалиётга жорий этиш, эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналарини ташкил этиш, фаолият кўрсатаётган зоналарнинг самарадорлигини ошириш вазифалари белгиланган.

Шуни тан олиш лозимки, Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётида, глобал технологик маконда ўз ўрнини эгаллашида фақатгина ривожланишнинг тўғри стратегиясини белгилаб олиши ўта муҳимдир.

Бундай стратегия асосида фан ва технологияларнинг ривожланиш даражаси ётади. Уларни ривожлантириш ва улардан фойдаланиш даражаси Ўзбекистоннинг барқарор ривожланиши ва хавфсизлиги муаммоларини ҳал этишда асосий омиллардан бири бўлиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш бўйича” ПФ-5544 сон Фармонида қайд этилганидек: “Жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳалари шиддат билан ривожланаётгани ислохотларни мамлакатимиз-

нинг жаҳон цивилизацияси етакчилари қаторига кириш йўлида тез ва сифатли илгарилашини таъминлайдиган замонавий инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларга асосланган ҳолда амалга оширишни тақозо этади”.

Кучли рақобат шароитида, иқтисодиёт тармоқларининг илғор технологиялар ва ишланмаларга эҳтиёжи катта бўлиб, мунтазам ортиб бормоқда. Чунки, ҳозирги замон бозор иқтисодиёти хўжалик юритувчилардан ишлаб чиқаришни жадал ривожлантириш, катта даромад келтирадиган сифатли ҳамда харидоргир маҳсулот тайёрлаш имконини берадиган юқори технологияларни ўзлаштиришга йўналтиришни талаб қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаганидек: “2017 йилда иқтисодиёт соҳасида замон талабларига жавоб берадиган, янгича маъно-мазмундаги ва самарали ислохотларни амалга ошириш йўлида биринчи қадамларни қўйдик”¹.

“Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади.

Инновация – бу келажак дегани. Биз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак. Шунинг учун биз Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этдик ва унинг олдига аниқ вазифаларни қўйдик. Бу вазирлик нафақат иқтисодиёт соҳасида, балки бутун жамият ҳаётида энг муҳим лойиҳаларни амалга оширишда ўзига хос локомотив ролини бажаради, деб ишонамиз”².

Демак, бугунги кунда жамият ривожланишини таъминловчи асосий омиллардан бири – инновацион ғоялар ва ҳар қандай фаолиятда инновацион ёндашув ҳисобланади. Шу сабабдан ҳам миллий иқтисодиётни инновациялар асосида тараққий эттириш давлат сиёсатига айланди.

¹Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. - Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018, 8 бет.

²Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. - Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018, 23 бет.

Инновацион сиёсат – инновация фаолиятини ривожлантириш ва рағбатлантиришга йўналтирилган социал-иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бу иқтисодиётда илмий ишланмалар, тажриба лойиҳа ишлари ёки бошқа фан-техника ютуқлари, янги ёки такомиллаштирилган технологиларни татбиқ этилаётган инновацион жараёндир.

Давлатнинг инновацион сиёсати миллий маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш, барқарор иқтисодий ўсиш, аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш, мамлакатнинг муҳофаа, технологик ва экологик хавфсизлигини таъминлаш учун инновация фаолияти устуворлигининг тан олинishi учун шакллантирилади ва амалга оширилади.

Давлатнинг инновацион сиёсати – илмий тадқиқотлар, ишланмалар, тажриба-конструкторлик ишлари ёки фан-техника ютуқларидан фойдаланган ҳолда иқтисодий айланмага киритиладиган янги ёки такомиллаштирилган технологик жараён, янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот яратиш тушуниладиган инновацион фаолиятни ривожлантириш ва рағбатлантиришга йўналтирилган социал-иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисмидир.

Давлатнинг инновацион сиёсати маҳаллий маҳсулот (хизмат)лар рақобатбардошлигини ошириш, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, аҳолининг турмуш сифати ва даражасини ошириш, технологик ва экологик хавфсизлигини таъминлаш учун инновацион фаолият устуворликларини тан олишдан келиб чиқиб, шакллантирилади ва амалга оширилади.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, қолаверса унинг тақдири, аксарият ҳолларда, нафақат корхоналардаги ресурслар миқдорига, айни пайтда уларда фаолият юритаётган ходимларнинг илм ва фан ютуқларини ишлаб чиқаришда қўллаш олиш қобилиятига ҳам боғлиқдир. Корхоналар раҳбарлари ва мутахассисларининг инновацион тадбиркорлик хислатлари ҳозирги иқтисодий танглик, моддий ва молиявий ресурсларнинг танқислиги даврида жудаям сезилади.

Ушбу талабларга жавоб бериш учун “Инновацион иқтисодиёт” фани бўйича чуқур билимга эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга.

“Инновацион иқтисодиёт” фани инновацион ишланмалардан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш корхоналарини мақсадга мувофиқ ташкил этиш ва юритиш йўллари хамда усуллари йўғатади.

“Инновацион иқтисодиёт” фанини ўқитишдан мақсад – иқтисодий юксалишнинг ҳозирги босқичида инновацион ривожланиш бўйича илмий-назарий ва услубий ёндашувларни ўрганиш, шунингдек, талабаларда янги иқтисодий онгни шакллантиришдир.

Фаннинг вазифалари – инновацион ривожланишнинг устувор йўналишларини танлашни билиш, инновацион тараққиётни амалга ошириш борасида илмий асосланган амалий қадамларни илгари суришни ўргатишдан иборатдир.

Шунингдек, “Инновацион иқтисодиёт” фани фундаментал фанлардан бири бўлиб, бошқа иқтисодий фанларни чуқур ўрганишда асос бўлиб хизмат қилади.

Жамиятнинг ривожланиб бориши давомида кўпгина янги фанлар пайдо бўла бошлайди, мавжуд фанлар эса янада такомиллашади. “Инновацион иқтисодиёт” фани иккинчисига тааллуқли.

Мамлакатимизнинг инновацион ривожланиш йўлига ўтаётган шароитда “Инновацион иқтисодиёт” фанини ўрганишга бўлган талаб янада ортди. Бу фанни билмасдан туриб, ҳар қандай корхонани ривожлантириб бўлмайди.

Фан ва техниканинг шиддатли ривожланаётган ҳозирги шароитда олинган билим доимо тўлдирилиб борилиши керак. Фақат шундагина билим амалий аҳамиятга эга бўлади ва жамиятнинг ишлаб чиқариш кучига айланади.

«Инновацион иқтисодиёт» фани бакалаврларни тайёрлаш учун мўлжалланган бўлиб, Давлат таълим стандартлари ва ўқув режалари асосида 5230100 “Иқтисодиёт” (тармоқлар ва соҳалар бўйича) таълим йўналишида ўқитилади.

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 2 майдаги 394-сонли буйруғи (6-илова) билан тасдиқланган “Инновацион иқтисодиёт” фани дастури асосида тайёрланди.

Ўқув қўлланмада ёритилган мавзулар қуйидаги муаллифлар томонидан тайёрланди:

Кириш, 1, 4, 7, 11, 13, 17 мавзулар – Э.Ш. Шавқиев

2, 5, 8, 9, 14 мавзулар – Б.К. Жанзақов

3, 6, 10, 12, 15, 16, 18 мавзулар – Қ.Ж. Мирзаев.

1-МОДУЛ. “ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТ” ФАНИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1-мавзу. “Инновацион иқтисодиёт” фанига кириш

Режа:

- 1.1. Инновацион иқтисодиёт – фан ва ўқув курси сифатида.
- 1.2. “Инновацион иқтисодиёт” – иқтисодиёт фанларининг таркибий қисми ва билимлар соҳаси.
- 1.3. “Инновацион иқтисодиёт” фанининг мазмуни, мақсадлари ва бошқа фанлар билан алоқаси.

1.1. Инновацион иқтисодиёт – фан ва ўқув курси сифатида

Маълумки, инсоният ҳаётининг давомийлиги унинг эҳтиёжларининг мавжуд эканлиги, айниқса инсонларнинг моддий кўринишдаги ҳаётий эҳтиёжлари – кийим-кечак, озиқ-овқат, уй-рўзгор буюмларига эга бўлиш зарурлигини тақозо этади.

Ҳаётий неъматларга бўлган эҳтиёжларни қондириш мақсадида инсонлар турли соҳаларда фаолият кўрсатишади.

Инсонлар ҳаётий неъматларга бўлган эҳтиёжларини янада тўлиқроқ қондирилишини таъминлаш мақсадида турли йўналишдаги фаолиятлар билан шуғулланиши зарурияти туғилади: таълим, фан, маънавият ва бошқалар.

Инсонлар эҳтиёжининг қондирилиш даражаси бевосита ресурсларга бориб тақалади.

Ресурсларнинг барчаси – табиий бойликлар, малакали ишчи кучлари, ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол товарлари, пул маблағлари ва бошқалар табиат ва жамиятда чекланган миқдордадир. Ҳаттоки, ишлаб чиқаришнинг бугунги даражасида инсоният ихтиёридаги турли табиий бойликларнинг тахминан қанча вақтга етишини олдиндан башорат қилиш мумкин. Жумладан, инсоният 2500 йилга келиб, барча металл захираларини сарфлаб бўлиши башорат қилиниб, бунда темир рудаси 250 йилга, алюминий 570, мис 29, рух 23, қалайи 35, кўрғошин 19 йилга етиши тахмин қилинмоқда. Амалда ҳозир яшаётган авлод ҳам ишлаб чиқаришда кўрғошин, қалайи,

рух, олтин, кумуш, платина, никел, волфрам, мисдан фойдаланиш муаммосига дуч келмоқда. Яқин юз йил ичида ишлаб чиқаришни энергоресурслар: нефть, газ, кўмир билан таъминлаш муаммоси ҳам алохида муаммо бўлиб қолиши эҳтимолдан ҳоли эмас”³.

Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, инсонларнинг яшаши ва камол топишини таъминлайдиган моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқликда амал қиладиган турли-туман фаолиятлар яхлит қилиб, бир сўз билан айтганда, иқтисодий фаолият ёки иқтисодиёт деб аталади.

Иқтисодиёт – мулкчиликнинг турли шакллариغا асосланган ҳўжаликлардан, ҳўжаликлараро, давлатлараро бирлашмалар, корпорациялар, концернлар, қўшма корхоналар, молия ва банк тизимларидан, давлатлар ўртасидаги турли иқтисодий муносабатлардан иборат ўта мураккаб социал-иқтисодий тизимни англатади.

Чекланган иқтисодий ресурслардан оқилона фойдаланиб, аҳолининг тўхтовсиз ўсиб боровчи эҳтиёжларини қондириш мақсадига эришиш йўлларини топиш иқтисодиётнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Шу сабабдан ҳам, бугунги кунда, мамлакат иқтисодиётининг барча соҳаларини инновацион ривожланиш жараёнларини рақамли иқтисодиётга мос интенсифлаштириш стратегик жиҳатдан энг асосий масала сифатида қаралмоқда.

Ҳозирги даврда миллий иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларида инновацион иқтисодиёт асосларини билиш малакали мутахассислар тайёрлашнинг зарурий шarti ҳисобланади. “Инновацион иқтисодиёт” фани инновацион иқтисодиёт бўйича муайян билимларни эгаллашга кўмаклашади.

Инновацион иқтисодиёт – фан сифатида инновацион жараёнларни бошқарув механизмлари бўйича умумий замонавий тушунча ва тасаввурларни шакллантириш, инновацион фикрлаш, янгиланган маълумотлар оқимини қабул қилиш ва умумлаштириш, шунингдек, тегишли бошқарув қарорларини қабул қилиш каби зарурий ички ресурсларни ривожлантириш бўйича инновацион билимлар мажмуасини ифода этади.

³Зубко Н.М. Экономическая теория. - Минск: НЦ АПИ, 1998, стр.61..

У жамият учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни тайёрлашнинг янги усуллари ва жараёнларини ҳамда замонавий бошқарувни шакллантиришни ўз ичига олади.

Фан-техника тараққиёти жадал ривожланаётган бугунги шароитларда билим бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиб бормокда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш бўйича” ПФ-554-сон Фармонида: “Ёшларни илмий фаолиятга жалб этиш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш” Стратегиянинг асосий йўналишларидан бири этиб белгиланган.

Шу муносабат билан мамлакатимиз олий таълим муассасаларида талаба-ёшларнинг стартап-лойиҳалари танловини ташкил этиш, истиқболли стартап-лойиҳаларни танлаб олиш ва молиялаштириш тартиби ишлаб чиқилган.

Стартап-лойиҳалар танловининг мақсади – олий таълим муассасасида талабаларни илмий фаолиятга йўналтириш ва уларда инновацион фикрлашни, янги ғоя ва ташаббусларни шакллантиришдан иборат.

Стартап-лойиҳалар танловининг вазифаси эса қуйидагилар ҳисобланади:

- олий таълим муассасаларида талаба-ёшлар ўртасида тадбиркорлик лаёқатини ривожлантириш ва тадбиркорликни рағбатлантириш;
- истиқболли стартапларни аниқлаш ва уларни ривожлантириш;
- бизнес-лойиҳаларнинг умумий миқдорини ошириш;
- лойиҳаларга йўналтирилган таълимни ривожлантириш;
- олий таълим муассасаларида талаба-ёшларнинг илмий-амалий фаолияти самарадорлигини ошириш;
- келгусида тижоратлаштириш мақсадида интеллектуал фаолиятни натижаларини яратиш;
- стартапларни яратиш асосларини шакллантириш учун янги техник масалаларни ишлаб чиқишга йўналтирилган тадқиқотларни рағбатлантириш;
- инновацион тадбиркорликни ривожланишига қўмаклашиш.

Мамлакатимиз олий таълим тизими муассасалари "... ўз ваколатлари доирасида:

- илм-фан ва илмий фаолият соҳасининг асосий йўналишларини амалга оширишда қатнашади;

- илм-фан ва технологияларни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари бўйича таклифлар киритади;

- давлат илмий дастурлари, шунингдек халқаро дастурларни ишлаб чиқишда қатнашади ва уларнинг бажарилишини таъминлайди;

- ўз бўйсунувидаги тегишли таълим муассасалари ва илмий ташкилотларда самарали ҳамда рақобатбардош илмий фаолият юритилишини таъминлайди;

- тегишли йўналишлар бўйича илмий даражали кадрлар тайёрлашни таъминлайди, илмий фаолият юритувчиларни рағбатлантириб боради;

- илм-фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг узвий боғлиқлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирларни белгилайди ва амалга оширади;

- ўз бўйсунувидаги илмий ташкилотларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаб боради;

- илмий ишланмаларни тижоратлаштиради ва улар эгаларини рағбатлантиради, шунингдек ёшларни илмий фаолиятга жалб этиш, уларнинг самарали илмий фаолият юритишлари учун зарур шарт-шароитлар яратади;

- илм-фан ва технологиялар асослари, ютуқларини оммалаштириш, шунингдек илм-фан ва илмий фаолият соҳасига оид тегишли тадбирларни тарғиб этишда қатнашади"⁴.

Фан-техника тараққиёти, малакали кадрлар, хўжалик механизми ва ундан оқилона фойдаланиш, изланиш, тадбиркорлик, ташаббускорлик, рағбатлантириш: буларнинг барчаси иқтисодиётда ижобий силжишларга эришиш учун асос бўлади.

Шу тариқа "Инновацион иқтисодиёт" фани иқтисодиётнинг изланиш, янгиликни татбиқ этишдаги услубий вазифаларни бажа-

⁴ Ўзбекистон Республикасининг "Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида"ги Қонуни, 2019 йил 29 октябрь, 8-модда.

ради ҳамда ҷамият ҳаётининг барча соҳа ва тармоқларида амалий қарорлар қабул қилишда муҳимманба бўлиб хизмат қилади.

1.2. “Инновацион иқтисодиёт” – иқтисодиёт фанларининг таркибӣ қисми ва билимлар соҳаси

Инсон яратилганидан бўён ўрганишга интилиб келган мавжудот (зот). Таълим, илм, унинг учун эҳтиёж. Илм инсоннинг ўқиш, ўрганиш ва ҳаётӣ таҷриба орқасида орттирган билими. Билим эса муайян соҳага оид маълумотлар маҷмуи.

Фан – тадқиқотлар фаолияти соҳаси бўлиб, асосий мақсад табиат, ҷамият ва фикрлаш тўғрисида янги билимларни ишлаб чиқишга йўналтирилади. У табиат ва ҷамиятнинг тараққиёт қонуниятларини очиб берувчи ҳамда атрофдаги муҳитга таъсир кўрсатувчи билимлар тизимидир.

Фан ёрдамисиз, атрофимизни ўраб турган дунё тўғрисидаги билимлар тизимини яратмасдан ҷамият тараққиётига эришиш мумкин эмас. Илмӣ ўрганиш воқеликни оддий ҳаётӣ тарзда қабул қилишдан фарқли равишда, ҳодиса ва жараёнларни чуқур англаш, ўз-ара алоқаларини очиб бериш, уларнинг ривожланиш сабаблари ва кучларини аниқлаш имконини беради.

“Инновацион иқтисодиёт” фани умумий фанларнинг таркибӣ қисми бўлиб, унинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида юқорида қисқача тўхталиб ўтилди.

“Сўнгги йилларда республикада мамлакатнинг инновацион салоҳиятини янада ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратишнинг самарали механизмларини ишлаб чиқишга, илмӣ-инновацион фаолиятни ривожлантириш ва уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қаратилган комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди”⁵.

Маълумки, иқтисодиёт ҷамият ҳолатини, ишлаб чиқариш кучларидан фойдаланиш ва уларнинг ривожланиш даражасини, фан-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланишни, одамларнинг маданияти ва маълумоти даражаси ва ҳоказоларни акс эттиради. “Инновацион иқтисодиёт” билимларнинг мустақил соҳаси ва иқтисо-

⁵Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида илғор технологиялар марказини ташкил қилиш тўғрисида” ПҚ-3674-сон қарори.

диёт фанининг таркибий қисми сифатида масаланинг айнан шу томонига кўпроқ эътибор қаратади.

Бундай шароитларда хўжалик амалиёти ва фан олдига биринчи ўринда ишлаб чиқаришнинг ҳар бир бўғинида юқори самара ва сифат кўрсаткичларига эришиш масаласи қўйилади.

Иқтисодиётнинг ривожланишига керакли билим ва кўникмаларни, маблағ ва кучларни киритмасдан туриб корхона ҳам, жамият ҳам ривожланган иқтисодиётни ҳамда моддий неъматларнинг тўқинлиги ва турмуш тарзининг юқорилигини талаб қила олмайди.

“Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки томонидан 192 мамлакатда ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, ҳозирги даврда иқтисодий ўсишнинг 16,0 фоизи жисмоний капитал (ишлаб чиқариш воситалари, инфратузилма ва ҳ.к.), 20,0 фоизи - табиий ресурслар таъминлайди. Қолган 64,0 фоизи инсон омили, биринчи навбатда билим ва малака даражаси улушига тўғри келади (1.2.1-расм).

1.2.1-расм. Жаҳон мамлакатларида иқтисодий ўсишни таъминлашда инсон омили – билим ва малаканинг салмоғи (умумий кўрсаткичга нисбатан фоиз ҳисобида)⁶.

Кучли рақобат шароитида, иқтисодиёт тармоқларининг илғор технологиялар ва ишланмаларга эҳтиёжи катта бўлиб, мунтазам ортиб бормоқда. Негаки, ҳозирги замон бозор шароити хўжалик юри-тувчилардан ишлаб чиқаришни жадал ривожлантириш, катта даро-мад келтирадиган сифатли ҳамда харидоргир маҳсулот тайёрлаш

⁶ Ижтимоийсоҳа иқтисодиёти. Дарслик/И.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт, 2013, 131 бет.

имкони берадиган юкори технологияларни ўзлаштиришга йўналтиришни талаб қилади.

Шуни қайд этиш лозимики, республикамизда қабул қилинган қатор имтиёз ва преференциялар ҳам инновацион тараққиёт учун хизмат қилади. Масалан, инновацион лойиҳалар билан шугулланаётган илмий муассасаларга солиқ имтиёзлар тақдим этилган, шуниси ҳам муҳимки, бундай мақсадларга йўналтирилган маблағлар ягона социал тўловдан ташқари барча тўловлардан озод этилган.

Жаҳон тажрибасига мувофиқ соҳалар ва ишлаб чиқарувчилар, корпорация ва фирмалар давлат билан бир қаторда ўзлари учун керакли бўлган амалий илмий тадқиқотларни молиялаштиришлари зарур бўлади, улар амалий ишланмаларнинг 30 фоизидан зиёдини, илмий-техник инновацион ишланмаларнинг 50 фоизидан кам бўлмаган улушини молиялаштиришлари керак бўлади. Ҳозирги кунда уларнинг молиялаштириш ҳажми 10 фоиздан ошмайди. Амалий давлат илмий-техник дастурлар миқёсининг ўзида ушбу ишлардан манфаатдор бўлган ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий иштироки кутилмоқда. Бу соҳадаги тегишли дастлабки ишлар аллақачон бошлаб юборилган.

Мамлакатимизда экспортбоп маҳсулот олиш мақсадида қишлоқ хўжалик хомашёсини чуқур қайта ишлаш бўйича ихчам технологик ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун айнан ушбу соҳада муваффақиятли қўллаш мумкин бўлган инновациялар мавжуд.

Бу борада Полимерлар кимёси ва физикаси институти, Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси институти, Ўзбекистон Фанлар академиясининг "Ботаника" илмий-ишлаб чиқариш маркази, Фарғонадаги "Композит" масъулияти чекланган жамияти, Р.Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий тадқиқот институти, Ўзбекистон сабзавот-полиэкинлари ва картошқачилик илмий тадқиқот институти, мамлакатимизнинг турли ҳудудларидаги бошқа қўллаб илмий муассасалар ва марказларнинг ишланмалари янгиллиги ва долзарблиги билан ажралиб туради. Бу субъектлар томонидан бажарилган илмий тадқиқот натижалари мамлакатимизда қатор йиллардан бўён ўтказилаётган ярмаркаларга ташриф буюрган фермер ва кичик бизнес вакилларида катта қизиқиш уйғотди.

Ҳозирги кунда бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва корхоналарнинг мустақил фаолият кўрсатишларига кенг имкониятлар очиб бериш билан бирга кадрларга, уларнинг билимлари, кўникмалари ва малакаларига катта талаблар қўймоқда. Бир томондан фан-техника тараққиёти, иккинчи томондан эса замонавий бозор муносабатлари ва рақобатчиликнинг ривожланиб бориш шароитларида инновацион фаолият билан боғлиқ бўлган қарорларни қабул қилишни тўғри амалга оширувчи мутахассислар муваффақиятга эришиши мумкин.

Шу муносабат билан 2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш стратегиясининг бош мақсади: "...мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлилиги даражасини ва инновацион жиҳатдан тараққий этганини белгиловчи асосий омил сифатида инсон капиталини ривожлантириш ..." ⁷ хисобланади. Бу мақсадга эришишда "... барча даражада таълим сифати ва қамровини ошириш, узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш тизиминининг иқтисодиёт эҳтиёжларига мослашувчанлигини таъминлаш" ⁸ зарур бўлади.

Машҳур иборада айтилишича, "дарахтларнинг ортида ўрмонни кўра олиш зарур." Малакали мутахассис дунё амалиётидаги илғор илмий тадқиқот усуллари ва замонавий технологияларни ўзлаштириш асосида ишлаб чиқарилувчи маҳсулот ёки хизматга бўлган талабни ошириш йўллари билиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, гап назарий билимларнинг амалий тажриба ва кўникмалар билан уйғунлашуви, ёш мутахассиснинг турли хўжалик шароитларида тез, тўғри ва аниқ қарор қабул қилиши ҳақида бормоқда. Фақат шу қобилиятларга эга бўлган мутахассисгина тезда жамиятда ўз ўрнини топиб, хизмат пиллапоясига олға қадам ташлаши ва юқори лавозимлар сари ҳаракатини бошлаши мумкин.

⁷Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги "2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш бўйича" ПФ-5544-сон Фармони.

⁸Уша манба.

1.3. “Инновацион иқтисодиёт” фанининг мазмуни, мақсадлари ва бошқа фанлар билан алоқаси

“Инновацион иқтисодиёт” бошқа фанлар каби биринчи ўринда ўрганиш функциясини бажаради.

Ҳозирги кунда жамият ҳаётида инновацион соҳанинг жадал ривожланиши, иқтисодиётда интеллектуал маҳсулот, ахборот ва илмий-техник ва инновацион фаолият улушининг ўсиши шунга олиб келдики, инновациялар худди фойдали қазилмалар, ишлаб чиқариш қувватлари ва интеллектуал салоҳият каби, мамлакатнинг бойлиги ҳисоблана бошлади.

Ўзбекистон ва унинг ҳар бир фуқароси манфаатлари йўлида инновацион ва илмий-техник салоҳиятдан самарали фойдаланишнинг мамлакатда комплексли инновацион сиёсатини шакллантириш ва уни амалга ошириш учун қонунчилик асослари яратмасдан туриб, ҳеч ҳам имкони йўқ. Шу сабабдан юртимизда интеллектуал мулк ва унинг муҳофазаси борасида бир қатор қонунлар қабул қилинди.

Бозор ислохотларининг амалга оширилиши, мамлакатнинг жаҳон ҳамжамятига интеграциялашуви, жаҳон иқтисодий тизимининг билимлар ва ахборот ролининг ўсиши томон ўзгариши, янги технологиялар ва капитал бозори ўртасидаги алоқалар кучайиши билан мамлакатимиз иқтисодиётининг инновацион ривожланиш йўлига ўтиши долзарб аҳамият касб этади.

Дунёнинг етакчи ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларида ривожланиш умумий қонуниятлари ва тенденцияларини билиш, шунингдек, бой табиий ресурслар, ишлаб чиқариш ва илмий-техник салоҳиятга эга бўлган Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олган ҳолдагина мамлакатимизнинг инновацион ривожланиш йўлига ўтиш йўллари ва усуллари ишлаб чиқиш мумкин.

Замонавий дунёда интеллектуал маҳсулотнинг тижоратлашуви, фан ва техника ролининг тубдан ўзгариши сабабли ҳар бир давлат, шунингдек, алоҳида корхоналар даражасигача бўлган қуйи бошқарув даражасидаги тузилмалар бозор шароитларида илмий-техник ва инновацион фаолиятга ресурслар ажратиш, бу фаолият натижаларини амалга оширишга ўз муносабати ҳақида тасаввурга

эга бўлиши, яъни мамлакат, минтақа, ташкилот ва алоҳида шахснинг белгиланган социал-иқтисодий мақсадларига самарали эришиш имконини берадиган ўз инновацион сиёсатини ишлаб чиқиши лозим.

Инновацион соҳада стратегик ва тактик чоралар тизимини ишлаб чиқиш фақат илмий асосда амалга оширилиши мумкин. Шу сабабли фаол ҳаракат қилаётган ҳар бир шахс, у қайси фаолият соҳасида банд бўлмасин, фан ва техниканинг ривожланиш умумий қонуниятлари, янгиликларни самарали қўллаш усуллари ҳақида тасаввурга эга бўлиши, янгиликлар киритиш назарияси, инновацион фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш амалиётини, яъни инновацион стратегиянинг асосий қоидаларини, шунингдек, мос келувчи даражада инновацион сиёсатни шакллантириш ва амалга ошириш хусусиятларини билиши зарур.

“Инновацион иқтисодиёт” фанининг объекти – Ўзбекистонда замонавий инновациянинг асосий масалалари, унинг ҳолати ва ривожланиш истиқболлари, такомиллаштириш мумкин бўлган йўналишлари ҳисобланади.

Мазкур фanning предмети – инновацияларнинг жамият ривожланишидаги ўрни ва роли, фан-техника тараққиёти қонуниятлари, янгиликлар яратиш ва ўзлаштириш жараёни, янгиликлар киритишнинг ҳаётийлик даври, инновацияларни таснифлаш тамойиллари ва функциялари ҳамда инновацион фаолият инфратузилмаси ҳисобланади.

Фан-техника тараққиёти суръатининг тўхтовсиз ўсиши ва динамиклиги билан тавсифланадиган инновацион иқтисодиётда кадрлар тайёрлашнинг асосий жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилади. Бу эса, ўз навбатида, профессионал кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлашни самарали амалга ошириш имконини берадиган мос келувчи таълим тизимини шакллантириш кўзда тутилган инновацион сиёсатни талаб қилади.

“Инновацион иқтисодиёт” фанида инновацион сиёсат мақсадлари ва вазифаларига, унга таъсир кўрсатувчи омилларга, корхона, минтақа ва давлат миқёсида инновацион сиёсат амалга ошириш усулларига, уни ишлаб чиқиш тамойиллари ва мавжуд инновацион сиёсатни таҳлил қилиш усулларига, инновацион сиё-

сатни амалга оширишнинг амалий масалаларига алоҳида эътибор қаратилади.

“Инновацион иқтисодиёт” фанида давлат микёсида инновацион фаолиятни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш асосий тамо йиллари ҳамда миллий инновацион тизимлар шакллантириш ва фаолият кўрсатиши борасида хориж тажрибалари ўрганилади.

Фаннинг предметини ташкил қилувчи энг асосий муаммо ва масалалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- мамлакат иқтисодиётини юксалтиришга кўмаклашувчи инновацион сиёсат;
- инновацион товарни яратиш жараёни ва унинг босқичлари
- бозор тузулмасининг янги технологияларни ривожлантиришга таъсири;
- инновацион фаолиятнинг бугунги инфратузилмаси;
- инновацияларнинг иқтисодий аҳамияти;
- инновацияларнинг соҳалар бўйича турлари;
- sanoatda инновацион моделлар;
- илмий техника тараққиёти ва уни бошқариш;
- интеллектуал капитал, интеллектуал мулкни шакллантириш ва бошқариш;
- Ўзбекистон миллий инновацион тизими;
- инновацион маркетингда товар ва хизматларни стратегик йўналишлари;
- илмий кашфиётлар, ихтиролар ва лицензиялаш;
- патентлар ва патент ахборотларини излаш;
- sanoat намуналари, бренд ва селекция ютуқлари инновацион ривожланишнинг бошқарув объекти сифатида;
- инновацион иқтисодиётда менежмент стратегиялари;
- инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизими;
- инновацион соҳада кадрларни бошқариш механизми;
- инновацион ғоялар, ишламалар ва технологияларни амалга оширишда кластер усулларини қўллаш зарурияти.

Юқоридаги ва бошқа саволлар миллий иқтисодиётнинг тараққий этишида инновацияларнинг ролини очиб беради.

Фаннинг мақсади— таълим олаётганларга миллий иқтисодиётни инновацион тизимда sanoat корхоналарининг эгаллаган ўрнини

тавсифлаш, иқтисодиёт ва аҳолининг саноат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва саноатда инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишнинг назарий ва амалий масалалари тўғрисида назарий билимларни шакллантириш ва амалиётга татбиқ этиш кўникмасини ҳосил қилишдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун “Инновацион иқтисодиёт” фани – талабаларни назарий билимлар, амалий кўникмалар, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга услубий ёндашув ҳамда илмий дунёқарашнинг шакллантириш вазибаларни бажаради.

Бироқ шуни ҳам унутмаслик керакки, исталган билимлар доимо тўлдириб ва мукамаллаштириб боришмас экан, эскириб қолиши ҳамда жамият ва алоҳида корхоналар ҳаётида вужудга келувчи турли хил вазибаларни ҳал қилишга ярамай қолиши мумкин. Гап шундаки, фан-техника ва иқтисодиётнинг ривожланиши кўшимча билимлар чегарасини кенгайтиради ҳамда кадрларнинг ҳозирги кун талабларига жавоб берувчи билим, кўникма ва малакага эга бўлишларини талаб қилади.

Шу сабабли олинган ахборотлар ва билимлар билан чекланиб қолиш ярамайди. Уларни доимий равишда тўлдириб, фан ва ҳўжалик амалиётининг сўнгги ютуқлари асосида ривожлантириб бориш лозим. Олинган билимлар фақат шу асосдагина амалиётда қўлланиб, жамиятнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиши мумкин.

“Инновацион иқтисодиёт” фан сифатида бошқа иқтисодий фанлар билан, жумладан, “Иқтисодиёт назарияси”, “Микро ва макроиқтисодиёт”, “Индустриал иқтисодиёт”, “Корхона иқтисодиёти” ва иқтисодиётга оид бошқа фанлар билан ҳамбарчас боғлиқ.

Бугунги кунда иқтисодиётга оид фанларни жамият ҳаётида рўй бераётган иқтисодий жараёнларни–техника ва технологиялар борасида рўй бераётган янгиликларни билмасдан ўрганишнинг иложи йўқ. Фан-техника тараққиёти шароитларида техника ва технологияда жадал суръат билан юз бераётган ўзгаришлар нафақат ишлаб чиқариш хусусиятларида, балки айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижаларида ҳам акс этади ва шу сабабли мазкур фанни ўрганишда ҳисобга олинмаслиги мумкин эмас.

Шу сабабли бўлажак мутахассиснинг иқтисодий фикрлаш доирасини кенгайтириш ва унинг миллий иқтисодиётда ўз ўрнини топишини шакллантирувчи бошқа иқтисодий, техникавий ҳамда технологик фанлар мажмуасини ҳам билиш талаб қилинади.

“Инновацион иқтисодиёт” фанини ўрганишнинг умумий усули— билишнинг диалектик усули ҳисобланади.

“Инновацион иқтисодиёт” фанининг методологик асоси — бу иқтисодиёт назариясидир. Унда мамлакатнинг социал йўналтирилган бозор иқтисодиёти шароитида амал қилувчи ривожланиш йўналишлари ва қонуниятлари, жамиятнинг сифат жиҳатидан янги ҳолатига ўтишнинг асосий тамойиллари акс этган.

Бугунги кунда мамлакатимизда фаолият юритаётган хўжалик юритувчи субъектларнинг амалиёти шундан далолат берадики, уларнинг аксарияти юқори касб малакасига ва ўз соҳасида чуқур билимга эга кадрлар эвазига юқори даромадга ва ишлаб чиқариш имиджига эга бўлишмоқда.

Шу сабабдан ҳам, миллий иқтисодиёт тармоқларида фаолият юритаётган мутахассислар ўзларининг иқтисодий фикрлаш доирасини кенгайтиришлари учун бошқа иқтисодий, техникавий ҳамда технологик фанлар мажмуасини ҳам билишлари мақсадга мувофиқдир.

Таянч иборалар

Иқтисодиёт, ишлаб чиқариш, инфратузилма, социал инфратузилма, фан, техника, самарадорлик, иқтисодий барқарорлик, рақобатчилик, бошқарув, талаб, таклиф, фаннинг объекти, фаннинг предмети, фаннинг мақсади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

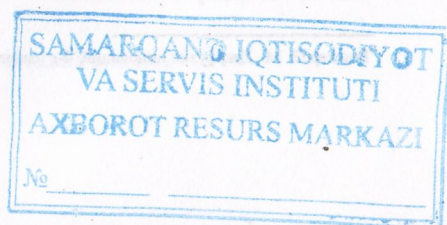
1. Иқтисодий фанлар ва айнан “Инновацион иқтисодиёт” фани жамият кадрларининг шаклланишида қандай роль ўйнайди?
2. “Инновацион иқтисодиёт” фанининг объектинима?
3. “Инновацион иқтисодиёт” фани ёрдамида қандай қонунлар ва қонуниятлар ўрганилади?

4. “Инновацион иқтисодиёт” фаниқандайфанлар билан чамбар-часбоғлик?

5. Рақобатчилик ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига қай тарзда таъсир ўтказади?

6. Иқтисодий сиёсат, иқтисодий муҳит ва иқтисодий фанларнинг ўзаро алоқаларини кўрсатиб беринг.

7. Иқтисодий фаолиятга дахлдор мутахассис қандай хислатларга эга бўлиши лозим?

2-мавзу. Иқтисодиётда инновацион фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари

Режа:

2.1. Инновациялар ҳаракати, унинг ҳаётийлик даври ва босқичлари.

2.2. Иқтисодиётда инновацион бозорни бошқариш услубияти, инновацион жараённинг гипотезалари.

2.1. Инновациялар ҳаракати, унинг ҳаётийлик даври ва босқичлари

Иқтисодиётнинг замонавий янги техника технологиялар ноу-хоулар яратилиши ва амалиётга қўлланилиши натижасида иқтисодий ўсишни таъминловчи омиллардан бири бу инновациядир. И.Шумпетер таъкидлаганидек, инновацион фаолият ишлаб чиқаришнинг “мутацияси” сифатида иқтисодиётда янги қўшилган қийматни яратади ва бу жараён техник тараққиёт натижалари ҳамда унинг элементларининг иқтисодиётга жорий этилиши оқибатида юз беради. Иқтисодиётда инновацион фаолиятнинг энг муҳим характерли жиҳатларидан бири бу инновациялар ҳаракати моҳиятини кўрсатиш, шунингдек унинг яратилиши (тарқалишидан тортиб) то унинг натижадорлигигача бўлган барча жараён ҳамда босқичлардан иборат бўлади. Инновациялар пайдо бўлиш жараёнини ўрганишда инновацияларнинг тарқалиш жараёни – **диффузияси** муҳим аҳамиятга эга. Машҳур америкалик олим Э.Роджерснинг фикрига кўра диффузия – бу маълум вақт давомида жамият аъзолари ўртасида маълум ижтимоий тармоқлар (таниш билишлари, қариндошлар) орқали инновацияларнинг тарқалиши (ҳаракати) ҳисобланади⁹. Биринчи марта бу тушунча XIX асрда француз социологи Г.Тард томонидан таклиф этилган. 1950 йилда швед географи Т.Хагерс-танд социал иқтисодий ҳодисалар диффузия жараёнини кишлоқ ху-

⁹Роджерс Э. М. Диффузия инноваций, 4-е издание., Нью-Йорк, 2010, 518 стр.

дудларида ўрганди ва Монте-Карло усули асосида бу жараёни моделлаштирди. Инновациялар (тарқалишининг) ҳаракатининг ҳар хил намоён бўлиш вариантлари мавжуд¹⁰.

1. Инновациялар ташувчисининг (одамнинг) инновацияларни осонроқ ва тезроқ жорий этиш имконияти юқори бўлган ҳудудларга миграция қилиниши натижасида;

2. Инновацион(информацион) янгилик яратиш тўлқинининг энг яхши молиявий ва информацион ресурсларга бой жойларга кўчиши оқибатида;

3. Инновацияга талаб жуда катта бўлган жойга (амалиётга) жорий этилган инновациянинг диффузия натижасидаги кўчиб юриши кўринишида.

Э.Роджерснинг “Инновациялар диффузияси” асарида диффузияни тадқиқ этишдаги асосий элементлар – бу яратилган янгиликлар (инновациялар), коммуникация тармоқлари, вақт(инновация бўйича қарор қабул қилиниш даври) ва ижтимоий тизим ҳисобланади. Э.Роджерс инновацияларнинг инсонлар томонидан қабул қилиниши ёки рад этилишига таъсир этувчи бир нечта омилларни ажратиб кўрсатади. Буларга:

1. Нисбий устунлик(бошқа худди шундай ўхшаш маҳсулотлардан устунликлари).

2. Анъанавий тизимга мос келиши (инновацияларнинг индивидлар қадриятларига мос келиши).

3. Янги маҳсулотнинг фойдаланишдаги қулайлиги.

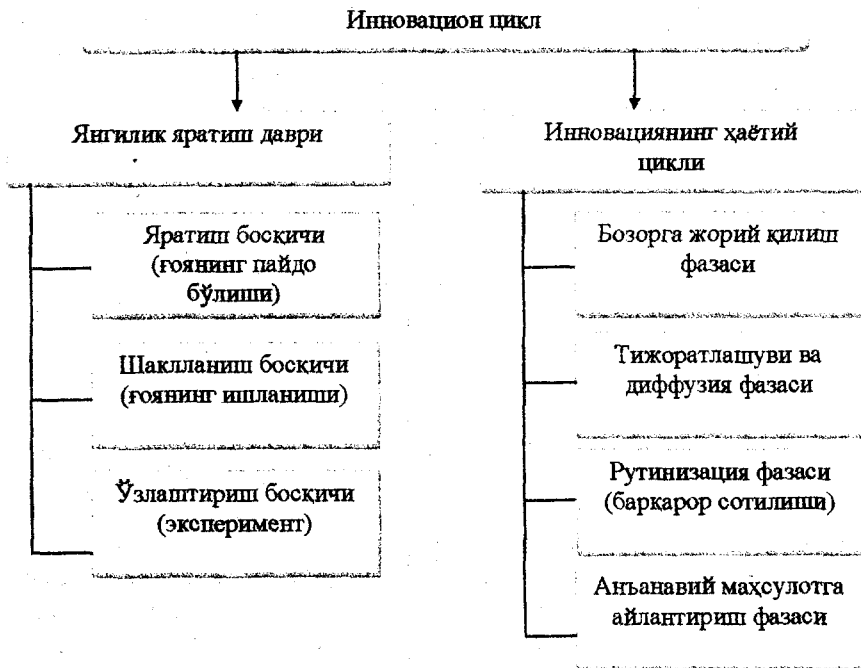
4. Инновацияни текширишнинг осонлиги (ҳақиқатан ҳам янги ва бошқалардан фарқли эканлиги).

5. Инновациялар устунлигини ёритиб бериш осонлиги ва қулайлиги.

Иқтисодиётда инновациялар жамият ривожланиши асосий қонунларини амалга оширишнинг зарурий элементи, уни ривожланиши ва динамик шарт ҳисобланади. Жамиятда ташкилотнинг ривожланиши улар фаолиятининг барча жабҳаларига дахлдор бўладиган хилма-хил инновацияларни ўзлаштириш йўли билан фаолият юритади. Шунинг учун ҳам, инновациялар янги ғояларни қидиришдан тортиб, уларни фойдаланишгача (сотилиши ва тарқатилишига-

¹⁰ Бабури В. Л. Инновационные циклы в российской экономике. М.: КРАСАНД, 2010. 216 с.

ча) бўлган вақтдаги фаолиятнинг барча босқичлари йиғиндисини ҳисоблаш учун “инновацион давр”, яъни “инновацион цикл” тушунчасидан иборат бўлади. Уни икки йўналишга ажратиш мумкин. Биринчи йўналишда инновацияларда янгиликни яратиш босқичи, шунингдек, янги ғояларнинг пайдо бўлиши, ғояларнинг ишланиши ёки шаклланиш босқичи ҳамда янгиликларни экспремент асосида ўзлаштириш босқичларидан иборат бўлади. Иккинчи йўналишда эса, инновацияларнинг ҳаётий циклини ўз ичига олиб, бунда инновацияларнинг бозорга кириши, уларнинг тижоратлашуви (сотилиши) ва диффузия фазасида, шунингдек, яратилган инновацион товарнинг барқарор сотилиши рутинизация фазасидан ҳамда энг асосийси янги яратилган товарни истеъмолда кенг тарқалиб, анъанавий маҳсулотга айланиш жараёнларини ўз ичига олади. Инновацион циклни қуйидаги расмда ҳам кўриш мумкин. (2.1.1-расм).

2.1.1-расм. Инновацион цикл схемаси.

Шунингдек, айрим иқтисодчилар иқтисодиётда инновацион фаолият ҳаракатининг ҳам ҳаётийлик даври (цикли)ни тўртта босқичга (циклга) ажратади. Инновацияларнинг тарқалиши ҳаракатининг ҳаётийлик даври инновацияларнинг пайдо бўлишидан давомли фойдаланишгача (рутинизация) жараёнида содир бўлиб, бу босқичлар умумий ҳолда қуйидагича тавсифланиши мумкин¹¹:

Биринчи босқич. Ғоянинг яратилиши – бу босқичда бозор талабига мос келувчи инновацион маҳсулот ёки жараён ҳақида бошланғич тушунчалар яратилади.

Иккинчи босқич. Берилган инновацион ғояни тор экспериментал доираларда ўзлаштириш. Бу босқичда инновацияларни текшириш ва синаб кўриш орқали керакли ўзгартиришлар киритилади.

Учинчи босқич. Инновацияларнинг тарқалиши, диффузиясини рўй бериш жараёнида муҳитга мослаша олиши ёки рад этилиши амалга ошади. Инновацияни ўзлаштириш мураккаб жараён бўлиб, унга тўртта асосий омил таъсир қилади:

а) инновацион жараённинг хусусиятлари;

б) янги технологик жараённинг ишлаб чиқариш шароитларига мослашиш талаблари;

в) худди шундай ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфра-тузилмасига талаблар;

г) қабул қилувчи корхонанинг жойлашган жойидаги шарт-шароитлар.

Тўртинчи босқич. Бу сўнгги босқич бўлиб, инновациялар аниқ маҳсулот ёки жараён шаклида ҳар хил муҳитларда жорий этилади. Бу маҳсулот ва хизматларга талаб кучли бўлиб, ишлаб чиқариш кенгайиб боради.

Шунингдек, инновациянинг ўзига хос характерли хусусияти ҳам мавжуд. Кўпгина илмий давраларда инновация жараёни чизикли ва чизикли бўлмаган ҳодиса сифатида қабул қилинади. Чизикли инновацион жараён – бу илмий билимнинг инновацияларга (янгилик яратилиши ва амалиётга қўлланилиши) ўтиши билан борадиган жараён ҳисобланади. Инновациянинг бу жараёни икки фазани ўз ичига олади. Биринчи фаза бу бозорга чиқариш учун тайёр янги маҳсулотни яратиш жараёни ҳисобланади. Иккинчи фаза эса

¹¹Носов А. М. Теория диффузии инноваций и инновационное развитие регионов России, Псков, 2015 стр.8

янги маҳсулотни сотиш жараёни сифатида инновацион маҳсулотни ишлаб чиқаради ва истеъмолчилар ўртасида кенг ташвиқот қилади. Чизикли бўлмаган ҳодиса сифатида инновацион жараён бу бозор талабини ҳисобга олмасдан, аммо инновацион жараён барча талабларга мос келиши билан ифодаланади. Инновациянинг муҳим хусусияти сифатида Э.Шумпетер эътироф этган инновацион жараён уч хил шаклда учрайди.

1. Корхона ташкилотларнинг ички инновацион жараёнлари. Бу инновацион жараёнлар корхона ва ташкилотлар ичида фойдаланилиб товар шаклини олмайди;

2. Корхоналар ва ташкилотлар ўртасида айланадиган инновацион жараёнлар. Бунда инновациялар товар кўринишига эга бўлиб олди-сотди жараёнида иштирок этади.

3. Кенгайтирилган инновацион жараён– янги ишлаб чиқарувчиларнинг пайдо бўлиши, монополист ишлаб чиқарувчи монополиясининг бузилиш ва янги корхоналарнинг бозорга кириб келиш жараёни кузатилади.

2.2. Иқтисодийда инновацион бозорни бошқариш услубияти, инновацион жараённинг гепотизалари

Инновацион иқтисодийнинг моҳиятини очиб бериш энг аввало инновацион бозорнинг моҳиятидан келиб чиқади. Иқтисодий адабиётлардан маълумки, бозор бу – ишлаб чиқариш ва истеъмол манфаатларининг мос келтиришнинг ўзига хос воситасидир. Унда асосий ўринни харидор (мижоз) эгаллайди) сотувчининг мажмурияти – ўз мижозларининг эҳтиёжини қондиришдир. Бозорда қуйидаги шартларга риоя этиш талаб этилади:

1. Эркин рақобат. Бунда бозорнинг барча қатнашчилари ўз мақсадларига эркин ортиқча тазийиқларсиз эришишга ҳаракат қилиши билан ифодаланади.

2. Маҳсулотнинг сифати ва истеъмолчилар хавфсизлиги бўйича белгиланган қоидаларга риоя қилиш.

3. Истеъмолчини эркин танлаш имкониятининг мавжудлиги.

Шундай экан, инновацион бозор – инновацион маҳсулотни (янги ғоя, янги технология, янги лойиҳа ва ҳоказолар) олди - сотди қилинадиган жойни билдиради.

Шунингдек, бундай бозорда инновацион маҳсулот яратувчиси ва харид қилувчилари ўртасида иқтисодий муносабатлар фаоллашадди, янги яратилган инновацион маҳсулотнинг мақсадли тарқалиши таъминланади.

Инновацион бозорнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Инновацион маҳсулотнинг юқори сифат даражасининг кафолатланганлиги, маҳсулотнинг ишончлилиги ва унинг бозорининг барқарорлиги.

2. Инновацион маҳсулотнинг бозордаги талаб ва таклиф қонуниятига мос фаолият юритиши. Бунда таклиф ҳажми нархларнинг ошишида кўпайиши ва аксинча.

3. Инновацион маҳсулотга бўлган талаб мавсумийлик тебранишларига боғлиқ эмаслиги.

4. Инновацион маҳсулот ва унинг эҳтиёжнинг қондирилиш даражаси иссондаги интеллектуал онг, билим ва ақлий қобилиятга боғлиқ эканлиги.

Инновацион бозорда инновацион жараёнларнинг моҳиятини қуйидаги иккита гипотеза бўйича асослаш мумкин:

1. “Технологик туртки” гипотезаси (илм-фандан>бозорга).

2. “Бозор талаби босими” гипотезаси (бозор талабидан>илм-фанга).

“Технологик туртки” гипотезаси ўз навбатида илмий ғоялар ривожланиши амалий билимларга боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланади ва бозор билан илмий-техник прогресс ўртасида боғланиш кучсиз деган тахминларга асосланади. Бу гипотезага асосан инновацион жараён чизиқли модель сифатида қабул қилинади, яъни ғоянинг товарга айланиш жараёни босқичма-босқич амалга ошади. Бу босқичлар: фундаментал (назарий) ва амалий тадқиқотлар, тажриба конструкторлик ишланмалари, маркетинг, ишлаб чиқариш ва сотиш ҳисобланади.

Бу гипотезага кўра фундаментал (назарий) тадқиқотлар ҳажмининг кўпайиши илмий -техник ишланмалар ҳажмини оширади ва бу ўз навбатида уларнинг сони ошиб, инновациялар жараёнининг шаклланишига олиб келади. (2.2.1 - расм).

2.2.1 расм. Инновацияларнинг шаклланиш жараёни.

Масалан, ўтган асрда АҚШ ва собиқ СССР ўртасида юз берган куруланиш пойгасида бу гипотезанинг амалий аҳамияти ўз исботини топган. Ҳозирги кунда, дунёнинг кўпгина давлатларида инновацияларни яратишнинг бу усули катта харажатлар талаб қилиши сабаб қўлланилмайди.

Фундаментал тадқиқотларда инновация жараёнининг ўзаги яратилади, аммо, одатда, уларда амалий муаммоларга тўғридан-тўғри ечим топилмайди. Фундаментал тадқиқотлар натижалари илмий билим, ғоялар ва илмий билим кўринишида бўлиши мумкин. Тажриба шунни кўрсатмоқдаки, фундаментал тадқиқотларнинг 90 фоиз муваффақиятсизликка учрайди, 10 фоизи ижобий натижа беради ва 3 фоизигина амалиётда қўлланилади. Амалий тадқиқотларда фундаментал (назарий) билимлар асосида тажрибалар, тестлар ўтказилади. Бу тажрибалар натижаси патентлар, илмий мақола-лар кўринишида бўлади.

Бозорга янги маҳсулот билан кириб боришда йирик корхоналарда бозорни ўрганиш ва маҳсулотни сотиш учун махсус гуруҳлар ташкил этилади. Маркетинг ва сотиш босқичлари инновацион жараён натижаларини сотиш билан боғлиқ.

Бу моделнинг устунликлари билан бирга камчилик томонлари ҳам бор. Масалан, инновациялар ҳар доим ҳам фундаментал тадқиқотлар ва ихтиролар натижасида пайдо бўлмайди. Ҳозирги кунда кўпроқ бозор талаби инновациялар яратилишига сабаб бўлмоқда. Жумладан, инновацияларнинг келиб чиқиш манбаларига кўра 60 фоиз бозор талабидан, 25 фоиз технологиялардан ва 15 фоиз номаълум манбалардан келиб чиққанлиги аниқланган.

Хулоса қилиб айтганда, инновацион жараёнининг чизиқли модели бозор таъсири ва инновацион жараёнлар элементлари ўртасида юз берадиган мураккаб жараёнларни инобатга олмайди.

“Бозор талаби босими” гипотезасида инновацион жараёнларга бўлган эҳтиёж бозор талаби орқали шаклланади деб қаралади. Янги ғоя инновацион жараёнинг исталган босқичида пайдо бўлиши мумкин, яъни фундаментал тадқиқот таъсирисиз ҳам юз бериши мумкин ва инновацион жараёнинг барча қатнашчилари: тадқиқотчилар, ишлаб чиқарувчилар, инвесторлар ва тадбиркорлар инновацияни яратишда бирлашишлари лозим, деб ҳисобланади.

Инновацион жараён босқичлари ҳам ўзаро таъсирлашади, бир нақтнинг ўзида лойиҳалаштириш, маркетинг ва ишлаб чиқариш жараёнлари амалга ошади. Тадқиқотларнинг натижалари инновацион жараёнинг турли босқичларида турлича фойдаланилади. Шу билан бирга лойиҳа менежерлари ва истеъмолчиларнинг роли ҳам инобатга олинади.

Юқоридаги икки гипотезаларни бирлаштириш натижасида **чизиқли бўлмаган инновацион жараён моделини келтириб чиқариш мумкин. Унга кўра давлат инновацияларни ривожлантиришни илмий-техник соҳаларни молиялаштириш орқали қўллаб-қувватлайди. Бизнес инкубаторларда ва бошқа инновацион маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулоти бозорга чиқиши учун сунъий бозор талаби яратилади.**

Таянч иборалар

Инновацион фаолият, қўшилган қиймат, диффузия, ғоя, гипотеза, лойиҳа, маҳсулот, тежамкорлик, технология, иқтисодий ҳолат, интеграция, қонуниятлар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. “Инновациялап диффузияси” тушунчасини ёритинг.
2. Инновацияларнинг тарқалиши босқичларини айтинг.
3. Илмий-технологик ривожланишда иқтисодий ҳолат қандай баҳоланади?
4. Маҳсулотнинг ҳаёт босқичлари ва технологияларнинг интеграллашган ривожланиши ўртасидаги қонуниятларни тушунтиринг.

3-мавзу. Инновацион иқтисодиётнинг илмий - услубий асослари

Режа

3.1. Инновацион иқтисодиётда инновацион фаолият ва инновацион инфратузилма зарурлиги, вазифалари ва аҳамияти.

3.2. Инновацион иқтисодиётда инновацион инфратузилма турлари.

3.3. Инновацион тадбиркорликни ривожлантириш ва уни қўллаб-қувватлашнинг илмий услубий асослари.

3.1. Инновацион иқтисодиётда инновацион фаолият ва инновацион инфратузилма зарурлиги, вазифалари ва аҳамияти

Республикамизда инновацион иқтисодиётни шакллантириш ва инновацион фаолият яратиш учун инновацион инфратузилмани шакллантириш муҳим ҳисобланади. Ушбу жараёни амалга ошириш инновацион иқтисодиётни қуйидаги тизим (занжир) асосида: “Инновация –инновацион фаолият – инновацион инфратузилма – инновацион тадбиркорлик” фаолият юритиши учун шарт-шароит яратади.

Мамлакат иқтисодиётини инновацияга асосланган ҳолда ривожланишда ҳамда унинг ички ва ташқи бозордаги рақобатбардошлигини таъминлашда инновацион фаолият муҳим ҳисобланади. Инновацион фаолият дейилганда, корхона ва ташкилотлардаги иқтисодий, ижтимоий, илмий-техник ва бошқа йўналишлар асосида янги гоё ва фикрларни жорий этиш натижасида самарадорликни ошириш жараёнидан иборатдир.

Республикамиз иқтисодиётида инновацион фаолият мавжуд бўлиши қуйидагиларни талаб этади. Жумладан:

- корхоналар амалиётида инновацион замонавий илмий билим ва кўникмалар асосида фаолият йўлга қўйилганда;
- инновацион ишланмаларни бозор иқтисодиёти талаблари асосида тижоратлаштириш амалга оширилганда;

- корхоналарда янги ғоя ва фикрларни яратувчи интеллектуал илмий салоҳиятни янги маҳсулот (хизмат кўрсатиш)ни амалга оширишга йўналтирилганда;

- корхона ва ташкилотларда илмий-техника ғояларини шакллантиришга асосланган инновацион жараёнларнинг бевосита бошқарув жараёнини қамраб олганда;

- корхона ва ташкилотларда истеъмолчилар эҳтиёжлари асосида янги ғояни амалиётга татбиқи бўйича тезкор инновацион цикл яратилганда ва шу кабиларда намоён бўлади.

Инновацион иқтисодиётнинг илмий-услубий асосларини моҳиятини баён этиш инновацион фаолият билан бирга бевосита инновацион инфратузилма билан боғланган. Инновацион инфратузилма дейилганда шундай ташкилот ва корхоналар мажмуаси тушуниладики, улар инновацион ғоя, янгилик ва инновацион фаолиятни амалиётга амалга оширишни ижрочиси ҳисобланади. Бундай ташкилот ва корхоналар мажмуаси жумласига илмий-техникавий ташкилотлар, таълим ишлаб чиқариш ташкилотлари ва бирлашмалари, технологик инкубаторлар, технопарклар, ишчи ўқув марказлари, венчур ва инновацион фондлар ҳамда инновацион марказлар ва бошқалар ҳисобланади. Инновацион инфратузилма субъектларининг асосий бош мақсади, инновацион фаолиятни ҳамда илмий тадқиқот иши натижаларини янги инновацион ғояларни амалиётга татбиқ этишдан иборатдир.

Инновацион иқтисодиётда инновацион инфратузилма олдида турган вазифалар, қуйидагилар ҳисобланади:

1. Инновацияга бўлган талаб ва таклифдан келиб чиқиб, рақобатни ривожлантириш.

2. Илм-фан эҳтиёжи юқори бўлган ишлаб чиқариш корхоналарида, тармоқларида (секторларида) самарали фаолиятини ташкил этиш.

3. Истеъмолчилар талаблари асосида ўта муҳим бўлган технологик жараёнларни шакллантириш.

4. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани модернизациялаш.

5. Инсон капиталини самарадорлигини ошириш иқтисодиётнинг муҳим йўналиши сифатида инновацияга асосланади ва креативлиги юқори бўлади.

6. Илмий тадқиқот инновацион лойиҳаларини (бирон бир бошқарув тузилмасига бўйсунмайдиган, турли авторитар топшириқлардан ҳоли бўлган) шаффоф экспертизасини амалга ошириш.

7. Инновацион иқтисодиётни тартибга соладиган қонунчиликни такомиллаштиришни йўлга қўйиш.

Инновацион иқтисодиётда инновацион инфратузилмани мавжуд бўлиши қуйидаги янги иқтисодий имкониятларни яратади:

1. Мамлакат иқтисодиётини инновацион асосда ривожлантириш ва натижада кўплаб ижтимоий ва ресурс таъминоти билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш.

2. Корхона ва ташкилотлар ҳамда истеъмолчиларнинг талабларидан келиб чиқиб, янги инновацион замонавий маҳсулотларнинг турларини кўпайтириш.

3. Республикада тармоқ ва соҳаларда ишлаб чиқарилаётган (хизмат кўрсатилаётган) маҳсулотларнинг дунё бозорида рақобатбардошлигини ошириш.

4. Республика иқтисодиётини жаҳон бозоридаги жозибадорлигини кучайтириш ва бошқалардан иборат.

3.2. Инновацион иқтисодиётда инновацион инфратузилма турлари

Инновацион иқтисодиётда инновацион инфратузилма ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий ривожланишининг юқори даражага эришишини таъминлайди ҳамда мўътадил иқтисодий ўсиш суръатларига олиб келади. Замонавий иқтисодиётда инновацион инфратузилманинг бир неча турларига амал қилиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Молиявий инновацион инфратузилмаси.

2. Ишлаб чиқариш ва технологик.

3. Ахборот таъминоти.

4. Кадрлар тайёрлаш.

5. Эксперт – консалтинг.

6. Товарлар (ресурслар) таъминоти ва бошқалардан иборат.

Республикамиз иқтисодиётида инновацион инфратузилма (турлари) нинг ўртасидаги муносабатлар қуйидагиларда намоён бўлади. 3.2.1-жадвалда маълумотлар келтирилган.

Инновацион инфратузилманинг умумий тузилмаси

Инновацион инфратузилма турлари Ишлаб чиқариш-технологик таркиби	Эксперт - консалтинг	Молиявий	Кадрлар тайёрлаш	Ахборот таъминоти	Товарлар (махсулотлар) таъминоти
Инновация ва технология марказлари ва технопарклар	Трансфер-технологик марказлар	Бюджет маблағлари буйича	Инновациялар соҳаси учун кадрлар тайёрлаш, малажасини ошириш	Илмий-техникавий ахборотнинг давлат тизими	Ташқи савдо уюшмалари ва бирлашмалари
Инновацион саноат мажмуалари	Иктисодиёт ва молиявий маслаҳат марказлари	Технологик ривожланишни бюджет ва ташқари маблағлари буйича	Технологик илмий менежмент соҳаси учун мутахассислар тайёрлаш	Кичик бизнесни қўллаб-қувватловчи ресурслар тузилмаси	Ихтисослашган воситачи фирмалар
Технологик кластерлар	Технологик консалтинглар	Беғур фондлари		Минтақавий ахборот (сеть) тармоқлари	Интернет
Техника-технологияни жорий этиш зоналари	Маркетинг маслаҳат консалтинги	Экин экишга ажратиладиган маблағлар ва бошланғич маблағлар		Интернет	Кургазма
Юқори технологиялар (уюшмаларни) жамоавий фойдаланиш маркази	Ташқи иқтисодий фаолият соҳаси консалтинги	Кафолатланган таркиб ва фондлар			

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ҳар бир инновацион инфратузилмасининг моҳиятини кўриб чиқамиз:

1. Ишлаб чиқариш – технологик инновацион инфратузилма ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш)ни ресурсларни келтириш учун зарурий шарт-шароитларни яратиш учун мўлжаллангандир. Буларга, бугунги кунда амал қилаётган технопарклар, инновацион технологик марказлар, ишлаб чиқариш объектлари, бизнес ва техник инкубаторлар ҳамда инновацион технологик комплекслар саноат парклари ва технологик кластерлар ҳамда техник инновацион зоналардан ташкил топади.

2. Эксперт консалтинг инфратузилмаси иқтисодийда соҳа ва тармоқ учун муҳим бўлган иқтисодийни узлуксиз ривожланишини таъминловчи профессионал маслаҳатлардан фойдаланиш имкониятини беради. Булар жумласига, технологияларни узатиш марказ (офис)лари, ихтисослаштирилган ўқув муассасалари, юридик маслаҳат компаниялари, ихтисослаштирилган давлат органлари, бюджет ва бюджетдан ташқари, миллий, хорижий қўшма фондлар. Бундай эксперт консалтинг инфратузилмаси барча соҳалар (тармоқлар)да мулк ҳуқуқини, ўқув тизимини, бошқарув соҳасини инновацион амалга оширишга шарт-шароит яратади, айниқса, олий ўқув юртларида эҳтиёж асосида инновацион вазибаларни амалга оширадиган янгиликларни ярата оладиган кадрларни тайёрлаш бўйича маслаҳатларни амалга ошириш имкониятини яратади.

3. Молиявий инновацион инфратузилмада турли йирик ва кичик ҳажмдаги субъектларга молиявий ресурсларни таъминлашнинг янги имкониятларини яратиб беради. Бундай субъектлар жумласига давлат ва нодавлат молиялаштириш фондлари, венчур фондлари, бизнес – ангель фондлари ҳамда халқаро лойиҳаларни киритиш мумкин.

4. Кадрлар тайёрлаш инновацион инфратузилмаси инновацион фаолият соҳасининг барча йўналишлари учун юқори малакали инновацион гоиларни ярата оладиган илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларини ҳамда мулкдорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қила оладиган малакали соҳа мутахассисларни тайёрлашни амалга оширади. Бундай инфратузилма субъектларига олий ўқув юртлари, илмий тадқиқот институтлари, тажриба –конструкторлик ташкилотлари, маркетинг компаниялари, молия-кредит муассасалари,

шунингдек инновация фаолият соҳаси бўйича махсус ўқувни ташкил этувчи ташкилотлар ва бошқа айрим давлат бошқарувидаги шу йўналишда мутахассис тайёрловчи органлардан ташкил топади.

5. Ахборот таъминоти инфратузилмаси жумласига инновация соҳаси учун маълумотларни шу соҳани қизиқтирувчи иштирокчиларга ўз вақтида ва малакали етказиб берувчи турли ташкилот (сеть)лар фаолиятидан иборатдир. Мазкур субъектлар қуйидагилардан иборат, илмий - техник информациялар-нинг давлат марказлари, кичик бизнесни қўллаб-қувватловчи тузилмалар, марказлар, давлат ва ҳудудий ахборот тармоқлари, илмий-амалий, жорий наشرиётлар, давлат ва ҳусусий инновацияга йўналтирилган интернет сайтлари ресурслари ва бошқалардан иборат.

6. Товарлар-ресурслар таъминоти инновацион инфратузилмаси жаҳон бозорида инновацион маҳсулотларни ҳаракатини таъминлайдиган ҳамда уни яратувчилар учун барча имкониятларни таклиф этувчи масъуллар ҳисобланади. Бундай инновацион инфратузилма кўпинча муаммоларни бозорга жамоа асосида чиқиш тузилмасини яратиш жиҳатлари билан характерланади. Бундай инфратузилма субъектлари қуйидагилардан иборат:

- савдо – саноат палаталари;
- халқаро ва тармоқ савдо бирлашмалари;
- ихтисослашган маҳсулотларни етказиб берувчилар ва бошқалардан иборат.

3.3. Инновацион тадбиркорликни ривожлантириш ва уни қўллаб-қувватлашнинг илмий услубий асослари

Инновацион иқтисодиётнинг илмий услубларини баён қилишда инновацион тадбиркорлик уни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш муҳим ҳисобланади. Бундай фаолият асосан инновацияни яратувчи инсонларнинг фаолиятидан ташкил топади. Инновацион иқтисодиётда инновацион инфратузилма тадбиркорлиги дейилганда, шундай тузилма тушуниладики, бунда инноваторлар ва тадбиркорларнинг инновацион фаолиятини самарали ва рационал ташкил этиш учун шароит яратувчи ташкилот тузилмалари (уюшмалар, марказлар ва ҳоказолар) фаолиятдан иборат бўлади.

Бундай тузилмаларда инновацион ишбилармонлик ва тадбиркорлик бош мақсад бўлиб, шу асосда инновацион инфратузилмаларнинг самарали фаолияти йўлга қўйилади. Бугунги кунда инновацион тадбиркорликни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашда инновацион инфратузилманинг асосий фаолият белгилари ўзига хос фарқли жиҳатлари ҳамда фаолиятни амалга оширувчи турларини моҳиятини очиб бериш мақсадга мувофиқдир.

Булар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Фаолият йўналишлари бўйича:

- институционал;
- бозор;
- ижтимоий (социал);
- ташкилий;
- коммуникацион;
- эксперт консалтингли.

2. Қайси ресурслардан фойдаланиш даражаси бўйича:

- ишлаб чиқариш технологик;
- молиявий;
- ахборотли;
- кадрлар тайёрлаш.

3. Инфратузилма бўғинлари (звенолари) бўйича:

- таълим;
- технополисли;
- инновацион кластерли.

4. Инфратузилма объектларининг типлари бўйича:

- чизикли (ахборот алоқалари бўйича);
- аниқ йўналтирилганлик даражасига қараб (лаборатория полигонлари, олий ўқув юртлиари бўйича).

5. Иқтисодиёт субъектлари даражаси бўйича:

- халқаро даражадаги;
- мамлакат (тармоқ, регион);
- иқтисодий зоналар бўйича;
- маъмурий территориал комплекслар бўйича;
- саноат тугунлари бўйича;
- саноат бирлашмалари (корхоналари).

6. Иқтисодиётдаги муҳит даражаси бўйича:

- макромухитдаги;
- мизомухитдаги;
- микромухитдаги.

7. Аҳолининг истеъмол талабини қондириш даражаси бўйича:

• маълум кичик жойларда аҳолининг кундалик турмуш тарзига хизмат қилувчилар;

- маълумот олишлиги бўйича;
- овқатланиши (умумий);
- бола тарбияси;
- даволаниши;
- дам олиш ва бошқалар.

8. Ижтимоий инфратузилмаси бўйича:

- меҳнат қиладиганлар;
- социал сиёсий жиҳатлари бўйича;
- социал маданий жиҳатлари бўйича;
- маиший инфратузилмалар;
- табиий мухитни ҳимоя инфратузилмалари бўйича;
- инсонлар соғлиги бўйича.

Инновацион иқтисодиётни самарали инновацион фаолият асосида ташкил этиш ва инновацион инфратузилмани шакллантириш инновацион тадбиркорликни ривожлантириш ва уни қўллаб-қувватлашнинг тизимли амалга ошириб борилишини тақозо этади.

Таянч иборалар

Иқтисодиёт, инновация, технология, салоҳият, инновацион салоҳият, инновацион ишланмалар, технологиялар трансфери, тадбиркорлик, инновацион тадбиркорлик, интеллектуал мулк, тажриба марказлари.

Назоратвамуҳокамаучунсаволлар

1. Инфратузилма – бу нима?

2. Инновацион инфратузилманинг вазифаларини айтиб беринг.

3. Кадрлар тайёрлаш ва ахборот таъминоти инфратузилмаларини ёритинг.

4. Молиявий инфратузилма хусусида нималарни биласиз?

4-мавзу. Инновацион фаолият инфратузилмасининг ташкилий-иқтисодий механизмлари

Режа

- 4.1. Инновация фаолият инфратузилмасининг аҳамияти.
- 4.2. Инновацион фаолият инфратузилмасининг таркиби.
- 4.3. Инновациялар бозорида тадбиркорликни ривожлантиришнинг айрим масалалари.

4.1. Инновация фаолият инфратузилмасининг аҳамияти

Мамлакатимиз иқтисодиётида йирик моддий, молиявий ва интеллектуал ресурслар тўпланган. Фан-техника тараққиёти – ишлаб чиқариш кучларининг тараққиётига ва ижтимоий меҳнат тақсимотини янада чуқурлашига ёрдам бермоқда, бунинг натижасида ишлаб чиқаришнинг якуний натижаларига катта таъсир кўрсатмоқда. Албатта, бундай жиҳатлар йирик индустриаллаштирилган ишлаб чиқаришга хосдир. Унинг масштаби кенгайиб бориши давомида турли хизматларга талаб ошиб боради.

Шу сабабли, ишлаб чиқаришнинг ривожланишига оптимал шароит яратишни таъминловчи ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга кўмаклашувчи инновацион фаолият субъектларига зарурият туғилади. Булар умумий кўринишда инновацион фаолият инфратузилмаси дейилади. “Инфратузилма” атамаси латин сўзидан олинган бўлиб, *infra* – қуйи ва *structura* – тузилиш, жойлашиш деган маънони беради.

Инфратузилма – иқтисодий категориядир. У миллий иқтисодиётнинг таркибий қисмини ифодалаб, катта миқдорда пировард маҳсулот яратишга ёрдам беради. У жамиятдаги ишлаб чиқариш кучларининг бўлинмас қисми бўлиб, корхоналар фаолиятининг пировард натижаларига ижобий таъсир кўрсатади. Пировард натижалар эса, инновацион инфратузилмаси тараққиёти даражасига ҳам боғлиқдир.

Иқтисодий адабиётларда инновацион фаолият инфратузилмаси субъекти деб: ишлаб чиқариш-техник, консалтинг, молиявий, кадрлар тайёрлаш, ахборот ва бошқа турдаги хизматлар кўрсатувчи юридик шахслар тан олинади (4.1.1-расм).

Инновацион фаолият инфратузилмасининг муҳим вазифаларидан бири – ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатувчи корхоналарни янгиликлар яратиш йўналишидаги функцияларидан аста-секин озод этиш ва уларга асосий фаолият билан шуғулланиш имкониятини яратишдир.

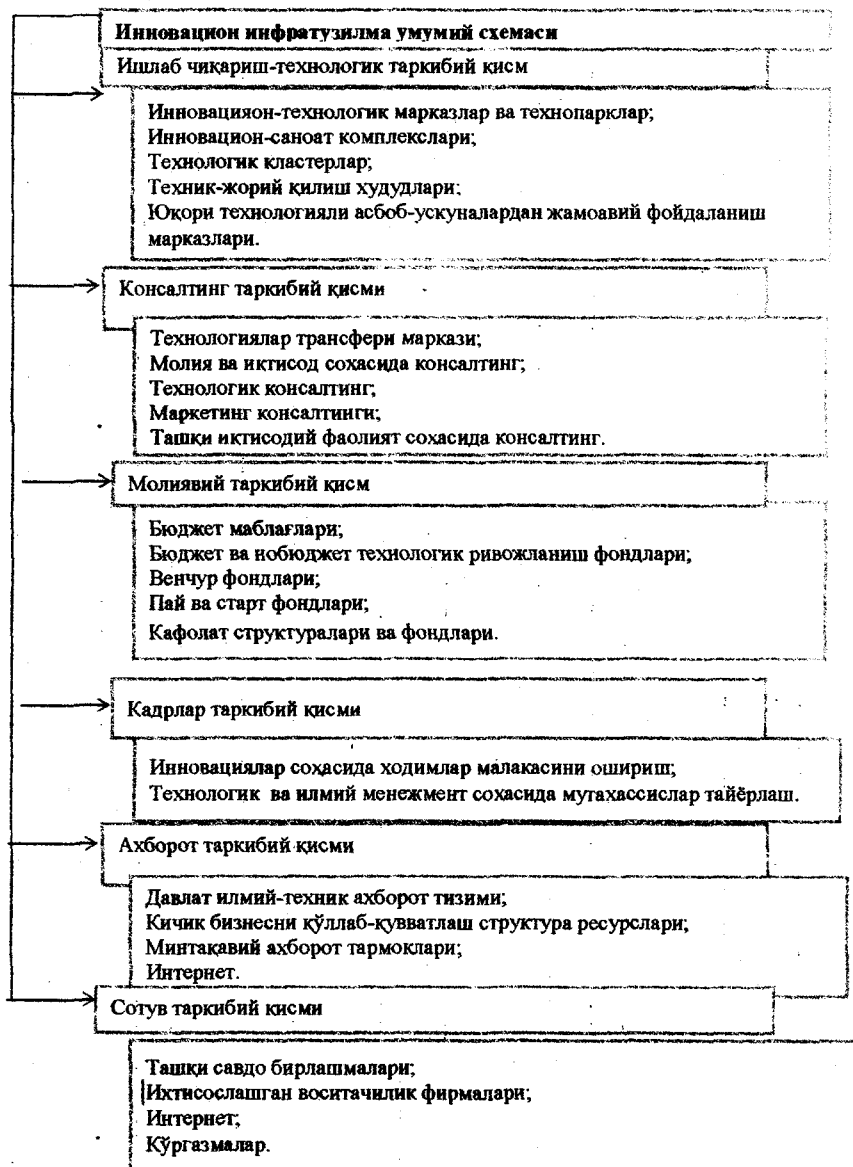
Инновацион фаолият инфратузилмаси – янги ёки такомиллаштирилган маҳсулотни, шунингдек, янги ёки такомиллаштирилган технологик жараёни яратиш, уларни ишлаб чиқаришда ўзлаштириш (амалиётда қўллаш) бўйича хизматлар кўрсатадиган субъектлар йиғиндисидир.

Инфратузилма субъектлари мустақил равишда пировард маҳсулот ишлаб чиқармасда, инновацион тадбиркорликнинг пировард натижаларга эришишларига сабабчи бўлади. Улар умумий инновацион маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ўзига хос оралик бўгин ролини ўтайди.

Инфратузилманинг инновацион маҳсулот ишлаб чиқариш тизимидаги ўрнини тавсифловчи муҳим жиҳати шундаки, у инновацион тадбиркорликни ягона мақсадли дастур асосида юқори даражада яқуний натижаларга эришишга хизмат қилади. Шунингдек, улар инновацион маҳсулот ишлаб чиқаришда меҳнатнинг юқори даражада бўлишлигини таъминлайди.

Демак, инфратузилма – яхлит ҳўжалик организми эмас. Унинг таркибига кирувчи барча тармоқлар, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш тизимида ўзларига хос муносиб ўринни эгаллаб, инновацион маҳсулот ишлаб чиқаришга турлича таъсир кўрсатади.

Инновацион фаолиятда, бир томондан янги ёки такомиллаштирилган маҳсулотни, шунингдек, янги ёки такомиллаштирилган технологик жараёни яратган инноваторлар турса, иккинчи томонда эса, уни қўллаш асосида янгиёки такомиллашган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган субъектлар туради. Бу субъектлар ўзаро боғлиқ ва улар ўртасида ўзига хос меҳнат тақсимооти мавжуд.

4.1.1-расм. Иновацион инфратузилма умумий схемаси.¹²

¹²Abdusattarova X.M. «Innovatsiya strategiyasi» - O'quv qo'llarima - T.: TDIU, 2011.38 bet.

Бу йўсиндаги меҳнат тақсимотини бўлишлиги жамият учун аҳамиятлидир. Чунки, янги ёки такомиллаштирилган маҳсулотни, янги ёки такомиллаштирилган технологик жараёни яратувчи инноватор ўз ишланмаларини амалиётга бевосита ўзи жорий этиш ҳамда маркетинг ишлари билан шуғулланса, янги ғоя ишлаб чиқиш жараёнининг секинлашиши ёки бутунлай тўхтаб қолиши мумкин. Шу сабабдан ҳам инновацион ғояларни ишлаб чиқарадиган субъектлар билан бир қаторда, янги ғояларни охирига етказиш билан шуғулланувчилар, яъни инновацион тадбиркорларнинг бўлиши ўта аҳамиятлидир. Инновацион тадбиркорлик– инновацион фаолият инфратузилмасининг ажралмас қисмидир.

Инновацион ишланмалар устида фаолият юритадиган субъектлар – Фанлар академиясининг ихтисослашган институтлари, олий таълим муассасалари таркибидаги тажриба лабораториялари, синов тариқасидаги ишлаб чиқариш марказлари, илмий парклар, инновацион марказлар ва бошқалар.

Инновацион тадбиркорлик билан шуғулланувчи, яъни инновацион ғояларни амалга оширувчи субъектлар – ғояни жорий қилувчи фирмалар, муҳандислик марказлари, консалтинг фирмалари, реклама фаолияти билан шуғулланувчи фирмалар, банклар ва бошқа кредит ташкилотлари, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш марказлари, суғурта компаниялари ва бошқалар.

Инновацион тадбиркорлик– инновацион соҳанинг тадқиқотчилик-лойиҳалаш секторини иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш соҳаси билан бирлаштиради.

4.1.1-жадвалда келтирилган инфратузилма турларининг айрим элементлари - ахборот хизматлари кўрсатувчи фирмалар, тажриба ва муҳандислик марказлари, молиявий структуралар, патентли-лицензияли корхоналар мос келиши ёки умумий бўлиши мумкин.

Инновацион ғояларнинг маълум бир маҳсулот, технология ёки хизматлар кўринишига айланиши ва уларнинг сотилишида рўй берадиган ҳаракатлар – бу инновацион жараёндир. У кетма-кетликдан иборат занжир ҳисобланади. Бунда янгилик оддий бир

гоядан муайян маҳсулот, технология ёки хизматгача “пишиб етади”¹³ ва ҳўжалик амалиётида тарқалади.

4.1.1-жадвал

Инфратузилма элементларининг қиёсий жадвали¹⁴

Инновацион тадбиркорлик учун	Бевосита инновациялаш учун
Жорий қилувчи фирмалар Муҳандислик марказлари Инжиниринг фирмалари Ахборот хизмати кўрсатувчи фирмалар Консалтинг фирмалари Реклама фаолияти бўйича фирмалар Банклар ва бошқа кредит корхоналари Инноватика ихтисослашган аудиторлик фирмалари Илмий-техник ширкатлар Кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш марказлари Сертификация марказлари Лизинг компаниялари Патент-лицензияли корхоналар Бизнес-инкубаторлар Технологиялар трансфери марказлари Суғурта компаниялари	Саноат университетлари ва халқ ҳўжалигининг бошқа секторлари Тадқиқотчилик мажмуалари Фанлар академияси Кутубхоналар ва маълумотлар тўпламлари Синов тарикасидаги ишлаб чиқаришлар Тажриба лабораториялари ва марказлари Ахборот хизмати кўрсатувчи фирмалар Патент-лицензияли корхоналар Илмий парклар Инновацион марказлар Инновацион-ишлаб чиқариш комплекслари

Бу жараёни куйидаги схема кўринишида акс эттириш мумкин:

$Фт \leftrightarrow Ат \leftrightarrow И \leftrightarrow Л \leftrightarrow Қ \leftrightarrow Ў \leftrightarrow Си \leftrightarrow М \leftrightarrow С;$
 бу ерда,
 Фт – фундаментал тадқиқотлар;

¹³Салихов С.А. Инновацион фаолиятни бошқариш. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2013. 346бет.

¹⁴Abdusattarova X.M. Innovatsiya strategiyasi. O'quv qo'llanma. – Т.: TDIU, 2011.40 bet.

Ат – амалий тадқиқотлар;
И – ишланмалар;
Л – лойиҳалаштириш;
Қ – қурилиш;
Ў – ўзлаштириш;
Си – саноат ишлаб чиқариши;
М – маркетинг;
С – сотув.

Амалиётда инфратузилмани иккита гуруҳга бўлиш қабул қилинган: ишлаб чиқариш ва социал. Ишлаб чиқариш инфратузилмасига инновацион тадбиркорликка хизмат кўрсатувчи тармоқлар, социал туридагига эса – ходимларнинг нормал меҳнат фаолиятини таъминловчи ва ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришга ёрдам берувчи тармоқлар кирази.

Биринчи гуруҳ тармоқлари фаолиятининг натижаси бевосита ишлаб чиқариш учун хизматлар яратиш бўлса, иккинчиси – ходимларнинг турмуш даражасини ошириш бўйича хизматлардир.

Ишлаб чиқариш инфратузилмасига кирувчи ишлаб чиқариш кучларининг таркибий элементларини меҳнат воситалари дейиш мумкин. Улар ишлаб чиқариш жараёнларининг содир бўлишига моддий шароитлар яратиб беради. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси ишлаб чиқариш жараёнига тўғридан-тўғри кирмада, усиз бу жараён содир бўлмайди, бўлган тақдирда ҳам мукамал даражага эришмайди.

Қайд этилганидек, инновацион фаолият инфратузилмасининг тармоқлари ва бўлимлари пировард маҳсулот яратмайди. Улар инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан то уни сотишга қадар, моддий ва номоддий шароит яратиб беради холос. Инфратузилманинг айрим элементлари ишлаб чиқариш жараёнини таъминлайди, унинг узуксиз амалга ошишига ва ҳоказоларга ёрдам беради. Ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаш деганда, масалан, ишлаб чиқариш инфратузилмасининг таркибига кирувчи қисмларни, яъни моддий-техник таъминот, молиявий ресурслар таъминоти, кадрлар билан таъминлаш ва ҳоказоларнинг мавжудлиги (шакллантирилганлиги) тушунилади.

Социал инфратузилма инновацион маҳсулот ишлаб чиқаришнинг керакли мутахассисларга бўлган талабини қондиришга, ишчи

кучини такрор ишлаб чиқариш ва унинг қўнимини таъминлашга хизмат қилади шу билан у инновацион маҳсулот ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлайди. Ишлаб чиқаришжараёни маҳсулотлар муомаласи билан якунланади. Бунда ишлаб чиқарилган инновацион маҳсулот истеъмолчи томон ҳаракатланади. У сотилиш жойига етказилади (ярмарка, кўргазма ва ҳоказо жойларга).

4.2. Инновацион фаолият инфратузилмасининг таркиби

Мамлакатимиз иқтисодиётини янада тараққий эттиришда, юртимизнинг ривожланган давлатлар қаторидан ўрин эгаллашида ва жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлашда инновациялар муҳим аҳамиятга эга.

Ривожланган давлатларда илм-фан ёруғлик тезлигида илғорлашиб бормокда. Самарали илмий тадқиқотлар натижасида яратилган технология инсоният ҳаётини буткул ўзгартирмокда. Бундай жараёни тушунган мамлакатлар илм-фанни юқори чўққига олиб чиқиш учун бор куч ва ресурсларни сарфлашаётгани ҳеч кимга сир эмас. Ўзбекистон ҳам ушбу оқимга қўшилиб, муносиб ўринни эгаллашга ҳаракат қилапти.

Шу сабабдан ҳам мамлакатимизнинг социал-иқтисодий ривожланишида фаннинг ролини кучайтиришга ва илмий тадқиқот фаолияти самарадорлигини оширишга қаратилган ташкилий-иқтисодий механизм жадал фаоллашмокда.

Сўнгги йилларда технопарклар (ТП), инновацион-технологик марказлар (ИТМ), инновацион-ишлаб чиқариш комплекслари (ИИК), кластерлар, старп корхоналар ва бошқалар ривож топмокда.

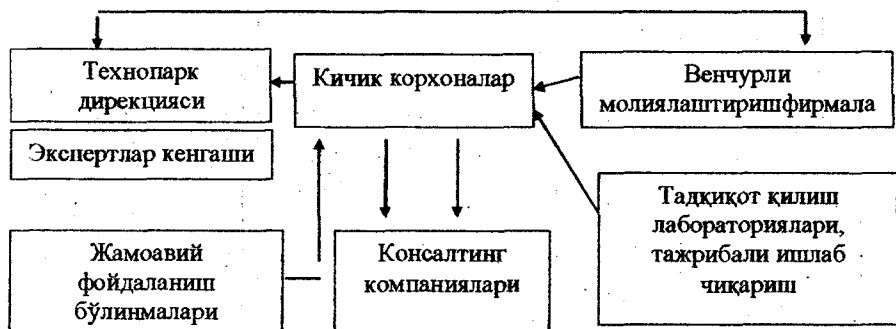
Илмий-технологик марказ – бу бир ерга зич жойлашган комплекс бўлиб, умумий кўринишда илмий муассасалар, олий ўқув юртлари, саноат корхоналари ва кичик фирмаларни ўз ичига олиши мумкин.

Илмий ғояларни ишлаб чиқиш ва уни кейинчалик материаллаштиришда янги ташкилий тузилмалар: инновацион марказлар катта роль ўйнайди.

Инновацион марказлар таркиби қуйидагилардан иборат:

- технологик парклар (илмий, ишлаб чиқариш, инновацион, бизнес-парк ва ҳоказо);

- технополислар;
- фан ва технологиялар минтақалари;
- инновациялар инкубаторлари.

4.2.1-расм. Технологик парkning тузилиши.

Технологик парк иерархик тузилмасини куриш асосида модулли тамойил ётади. Уни куришда фойдаланиладиган биринчи элемент инкубатордир. Технологик парк ҳар бири инновацион хизматларнинг ихтисослаштирилган мажмуасини тақдим этувчи марказларнинг йиғиндисидан иборатдир.

Технополис – бу технопарклар, инкубаторлар йиғиндиси ва шаҳар ҳаётини таъминловчи турли - туман тузилмаларнинг мажмуасидир.

Фан ва технологиялар минтақаси ўз ичига технополислар, технопарклар ва инкубаторларни ҳамда илмий ва ишлаб чиқариш фаолиятини қўллаб-қувватловчи шохланиб кетган инфратузилмани олиши мумкин.

Технополислар ўзлари жойлашган минтақаларни ривожланишига шакллантирувчи таъсир кўрсатадилар ва қуйидагиларга ёрдам берадилар:

- инновацион фаолликни ошириш;
- инновацион инфратузилмани шакллантириш;
- янгилекларни тижоратлашувини жадаллаштириш;
- саноатни таркибий қайта куриш;
- янги иш жойларини ташкил қилиш;
- инновацион фаолият механизмларини такомиллаштириш,

- инновацион соҳани институтиялаштириш (қандайдир янги ижтимоий институтларни таъсис этиш);
- саноатни ривожланишининг кўп илм талаб қилишини кучайтириш;
- иқтисодиётнинг инновацион қобилиятини такомиллаштириш.

Технопрактлар яратишнинг асосий мақсади яратилаётган технологиялардан самаралироқ фойдаланиш мақсадида илмий муассасалар, саноат ва бизнес ўртасида ҳамкорликни рағбатлантиришдир.

Технологик паркнинг асосий функцияси кичик корхоналарни инкубациялаш мақсадида тадқиқотлар ўтказиш ва ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар (қондага кўра, кичик ва ўрта инновацион корхоналар) учун бинолар тақдим этиш ҳисобланади.

Кўпинча технологик паркка асосланадиган фирмаларга, шунингдек, бизнесга хизмат кўрсатиш (музокара ўтказиш учун инфратузилма, алоқа, интернетга уланиш, бухгалтерия хизматлари), молиялаштириш манбалари излаб топиш ва маҳсулотни бозорга чиқариш бўйича хизматлар кўрсатилади.

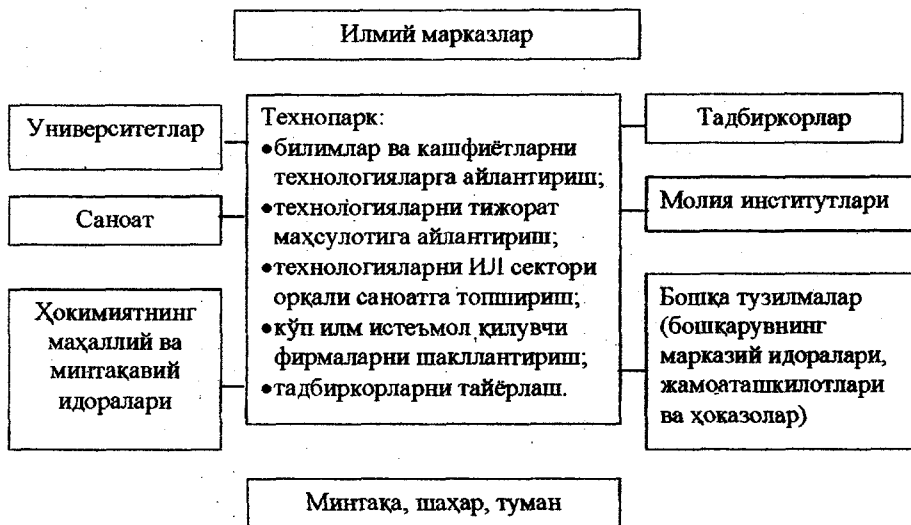
Технологик парк, оддий қилиб айтганда, инновацион маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни ташкил этиш ва инновацион фаолият натижаларини ишлаб чиқаришга жорий этишга хизмат қилади. У юридик шахс сифатида, мулкчилик шаклидан қатъи назар, давлат рўйхатидан ўтказилади.

Технологик паркларни бошқаришда давлат ва маҳаллий ҳокимиятлар асосий ролни ўйнайдилар. Улар кичик ва ўрта бизнесни қўллаб - қувватлашнинг йирик қўламли дастурларини ишлаб чиқади, янги технологияларни ривожлантиришни рағбатлантиради, фан ва саноатни кооперациялаштиришнинг ёрдам кўрсатади. Давлат молиявий ва қонунчилик ёрдамидан ташқари мижоз фирмалар ҳамда кўп илм истеъмол қиладиган корхоналарга ҳар хил квоталар ва субсидияларни тақдим этишади.

Маҳаллий ҳокимиятлар инновацион лойиҳа устида ишлаш ва унинг асосида кичик кўп илм истеъмол қиладиган фирмаларни ташкил этишга мутахассисларни жалб қилишга қўмаклашувчи шароитларни тақдим этадилар.

Технологик паркларни бошқариш учта асосий йўналиш: қонунчилик, молиялаштириш ва ривожлантириш дастурлари бўйича амалга оширилади.

Технопарк таъсисчилари ва улар томонидан ечиладиган масалаларнинг базавий чизмаси 4.2.2-расмда кўрсатилган.

4.2.2-расм. Технологик парк таъсисчилари ва улар томонидан ечиладиган масалаларнинг базавий чизмаси.

Бугунги кунда Тошкент шаҳрининг Юнусобод, Сергели, Яккасарой туманларида бир нечта технопаркка; «Яшнобод» технопаркига; ТТЕСИ ҳузурида Ўқув-амалий тўқимачилик технопаркига асос солинган¹⁵.

Бу технологик парклар қуйидаги соҳаларда илмий тадқиқотларни, саноатда тажриба синовларини ўтказишга, инновацион намуналарни ўзлаштириш учун ихтисослаштирилиши кутилмоқда:

- кимё технологиялари, биотехнологиялар, фармацевтика ва тиббиёт биотехнологиялари, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари;

¹⁵Инновацион технопаркларнинг ташкил этилиши ва фаолият юритиши тартибга солинади. www.kun.uz / Ўзбекистон13.11.2018 18:16 951

- материалшунослик, металлларга ишлов бериш технологиялари, сейсмик чидамлилиқ, қурилиш материаллари;
- озик-овқат саноати;
- энергия тежаш, муқобил ва қайта тикланадиган энергия манбаларини ишлаб чиқариш;
- электрон ўлчов асбоблари, робот техникаси, машинасозлик, электр техника.

Технопаркларни ташкил этиш ва тугатиш вазифаси Инновацион ривожланиш вазирлигига юклатилди. Технопарк фаолиятини дирекция бошқаради. У резидентларни жалб этиб, унинг ҳудудида жойлаштиради.

Технопарклар ҳудудида лойиҳаларни амалга ошириш учун давлат-хусусий шерикликнинг қуйидаги шакллари таклиф этилмоқда:

- технопарклар бинолари қурилиши учун ер участкаларини бепул асосда доимий фойдаланишга бериш;
- инновацион фаолият юритиш учун бўш турган давлат объектларини “ноль” харид қийматида бериш;
- фойдаланилмаётган бинолар ёки корпусларни хусусий шерикларга узоқ муддатга бепул фойдаланишга бериш;
- концессия асосида қурилиш, реконструкция қилиш ва жиҳозлаш учун ер участкаси ёки бинони ажратиш;
- хусусий шерикнинг мол-мулки негизида ташкил этилган инновацион технопаркларни моддий-техникавий ва молиявий жиҳатдан таъминлаш.

Лойиҳалар давлат ёки хусусий шерик ташаббусига кўра келишув асосида амалга оширилади.

Ажратиладиган ер участкаларини, шунингдек, фойдаланилмаётган бўш турган биноларни вилоят ҳокимликлари Инновацион ривожланиш вазирлигининг тақдимномасига кўра белгилайдилар. Уларнинг ўзлари бўш турган давлат объектлари “ноль” харид қийматида узоқ муддатли бепул фойдаланишга берилишини таъминлайдилар.

Технопарк мақомини олиш учун қуйидагилар мавжуд бўлиши талаб этилади:

- а) инновацион лойиҳа ҳамда ваколатли органнинг ижобий ҳулосаси;

б) қуйидагилар назарда тутилган технопаркни ташкил этиш ва ривожлантириш концепцияси:

- имкон қадар кўп сонли резидентларни жалб этиш ва технопарк ҳудудида жойлаштириш;

- технопарк резидентларига зарур сервис хизматларини кўрсатиш;

- технопарк резидентларини қўллаб-қувватлаш, шу жумладан: инвесторларни жалб этиш учун инновацион лойиҳаларга эксперт баҳоси бериш, инновацион фаолиятнинг ахборот таъминоти, офис, лаборатория ва ишлаб чиқариш майдонларини имтиёзли шартларда тақдим этиш;

в) алоҳида ҳудуд доирасида умумий майдони камида 1000 м² технопарк эгаллаган ишлаб чиқариш ва офис бинолари;

г) фаолият юритаётган коммуникациялар, алоқа, кичик ишлаб чиқаришлар, лабораториялар, таркибий бўлинмалар ва ҳоказолар бўлган ишлаб чиқариш ва офис бинолари. Улар “ғоядан тажриба намунасигача ва кейинчалик, саноат маҳсулотигача” тамойили бўйича инновацион фаолиятнинг тўлиқ цикли учун технопарк резидентларига берилади;

д) инновацион корхоналарнинг кузатув (эксперт) кенгаши, ўқув маркази, сервис хизматлари маркази;

е) технопаркни ривожлантириш учун захира майдонлар.

Технопарк лойиҳалари қуйидаги манбалардан молиялаштирилади:

- давлат бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг маблағлари;
- жалб этиладиган инновацион фаолият субъектларининг бюджетдан ташқари манбалардан олинган маблағлари, шу жумладан, кредит, халқаро суғурта ташкилотлари, инновацион венчур фондлар ва бошқа инвесторларнинг маблағлари;

- жисмоний ва юридик шахсларнинг ихтиёрий ажратган маблағлари;

- кредитлар ва грантлар;
- хорижий ва маҳаллий инвестициялар;
- технопаркнинг инновацион ва илмий тадқиқот, маслаҳат бериш ва бошқа фаолиятдан олинган маблағлари;
- бошқа таққиланмаган манбалар.

Технологиялар трансфери марказлари (ТТМ) илмий-техник натижаларнинг тижоратлашувини тезлатиши, кичик инновацион корхоналар, жумладан, технопарклар ва инновацион-технологик марказлар таркибида яратишни таъминлаши кўзда тутилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, ТТМ тизимининг самарали ишлашига қатор омиллар тўсқинлик қилади. Уларнинг орасида қуйдагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- минтақалар микёсида инновацион жараёнларни бошқаришнинг сушт ташкил этилганлиги;
- кўпчилик ТТМда ҳам ички, ҳам хорижий бозорларги чиқиш билан боғлиқ муаммолар;
- ТТМ ташкил қилиш ва фаолият кўрсатиши учун ресурслар базасининг етарли эмаслиги;
- инновацион фаолият кучайишини рағбатлантирадиган меъёрий - ҳуқуқий асосларнинг йўқлиги.

Ўзбекистоннинг ривожланган давлатлар қаторидан жой олишининг муҳим йўлларида бири – миллий иқтисодиётнинг турли соҳаларида (енгил саноат, нефть-газ, кимё, биотехнология, АКТ, автомобилсозлик, транспорт-логистика, рекреацион-туристик, озиқ-овқат, илм-фан, таълим, балиқчилик, паррандачилик, асаларичилик, ипакчилик ва ҳоказоларда) кластер тизимини жорий этиш ҳисобланади.

Иқтисодиётнинг барча соҳаларида кластер тизимини яратиш – илмий тадқиқот ва ишланмаларни молиялаштириш ҳажмини кўпайтиради, сифатини яхшилайти ҳамда инвестициявий ташқи лойиҳаларда иштирок этиш, илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва малакасини оширишнинг янги имкониятларини яратади.

Шунингдек, кластер тизимида таълим ишланмаларини яратиш, уларни қисқа муддатда синовдан ўтказиш, ишлаб чиқариш ва илмий изланишлардаги ходимлар ҳамда мутахассислар меҳнатларини кўпроқ рағбатлантириш, янги товарлар ва хизматларнинг Ўзбекистон бренди билан ихтиро қилиш учун кенг имкониятлар яратади.

“Мутахассислар фикрига кўра, бугун дунёдаги кўпгина етакчи давлатлар иқтисодиётининг қарийб 50 фоизи кластер усулига ўтган. Масалан, Европа Иттифоқида 2 мингдан зиёд кластерлар мавжуд бўлиб, уларда ишчи кучининг 38 фоизи қамраб олинган. Дания,

Финландия, Норвегия, Швеция саноатида тўлиқ кластер усули татбиқ қилинган. АКШда эса мамлакатдаги мавжуд корхоналарнинг ярмидан кўпи шу тизимда ишлаб, улар томонидан тайёрланаётган товарлар ЯИМнинг 60 фоизини ташкил қилади.

...бу давлатларда фермер хўжаликлари аксарият ҳолда кластер тизимига ихтиёрийлик асосида, илм ва ишлаб чиқаришни шиор қилган ҳолда бирлашади. Бунда фермерлар тайёр маҳсулот ишлаб чиқилгунча бўлган жараёнда турли вазифаларни бажарадилар”¹⁶.

Кластер тизимида концессия шартномаси амал қилади. Концессия шартномаси – бу давлатнинг ёки маҳаллий органлар тасаруфидagi табиий бойликлар ёки бошқа хўжалик объектларидан вақтинча фойдаланиш, айрим корхона, кон ва шу қабиларни ишга солиш, қуриш учун ижозат бериш ва шу ҳақдаги шартномадир¹⁷.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 24 ноябрдаги “Тадбиркорлик ва инновациялар соҳасида лойиҳаларни молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5583-сонли Фармонига мувофиқ ҳамда республикада инновацион лойиҳалар ва стартаплар (стартап – инновацион маҳсулотларни ёки хизматларни ишлаб чиқариш ёки такомиллаштириш билан боғлиқ лойиҳалар) экотизимини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, инновацион инфратузилмани ривожлантириш жараёнини жадаллаштириш белгилаб олинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармонда белгиланган йўналишлар доирасида Илмий стартаплар акселератори ташкил этилган.

Инновацион марказлар, технопарклар, технополислар, кластерлар, стартап корхоналар ва бошқалар мисолида инновацион инфратузилманинг аҳамияти айниқса сезиларлидир, уларҳозирги замон бозор муҳитида илмий-техник соҳада тадбиркорликнинг ривожланиши ва янгиликларнинг иқтисодий самарадорлигини ошишига ёрдам беради.

¹⁶Жамшид Хўжаев ҳуқуқий асоси йўқ кластер тизими ва янги агентлик ҳақида гапирди. www.kun.uz 22:23 / 05.02.2020 217437

¹⁷Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. –Т.:” Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. www.ziyouz.com kutubxonasi, 405 бет.

Инновацияларнинг тижорат муваффақиятининг эҳтимоли – махсус институтлар ва ташкилотларнинг шаклланиши ва ягона инновацион соҳада шаклланган инновацион жараёни таъминлаш тизимлари туфайли кескин ошади.

4.3. Инновацилар бозорида тадбиркорликни ривожлантиришнинг айрим масалалари

Мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантириш – иқтисодиётни кўтариш, аҳоли фаровонлигини оширишнинг асосий шартидир. Иқтисодий тараққиётнинг ҳозирги босқичида тадбиркорликни янада ривожлантиришга катта аҳамият берилиб, бу соҳадаги вазифалар давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланиб бормокда.

Таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш, хўжалик юритувчи субъектлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни таъминловчи бир қатор қонун ҳужжатлари, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинган.

Қонуннинг 3-моддасида: “Тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият”¹⁸, дейилган.

Тадбиркорлик моҳиятини чуқурроқ англашда тадбиркорларнинг ўзаро боғлиқ тўрт фаолиятини алоҳида кўрсатган америкалик иқтисодчилар Кэмпелл Р.Макконнелл, Стенли Л.Брюларнинг қуйидаги нуқтаи назарлари алоҳида аҳамият касб этади:

- тадбиркор ер, маблағ ва меҳнат ресурсларини махсулот ишлаб чиқариш ҳамда хизмат жараёнига бирлаштириш ташаббусини ўз зиммасига олади;

¹⁸Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 2000 йил 25 май,

“Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги

• тадбиркор бизнесни олиб бориш жараёнида асосий қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишни, яъни бизнесни ривожлантириш йўналишлари, корхона фаолияти йўналишини белгиловчи операцияларни ўз зиммасига олади;

• тадбиркор янги маҳсулот (хизмат)ларни ишлаб чиқаришга интилувчи, янги ишлаб чиқариш технологияларини ишлаб чиқарувчи ёки бизнесни ташкил қилишни ва ривожланишнинг янги шакллари олиб кирувчи ташаббускор шахсдир;

• тадбиркор тадбиркорлик фаолиятида юзага келадиган хавфни ўз зиммасига олади, зеро, тадбиркор учун даромад олиш кафолатланмаган, сарф этилган вақт, ҳаракат ва қобилиятлардан даромад олиш баробарида зарар кўриш ҳам мумкин. Бундай ҳолларда тадбиркор нафақат ўзининг ўз вақти, меҳнати ва ишбилармонлик обрўси билан, балки сарф этилган маблағ билан ҳам таваккал қилади¹⁹.

Демак, ижодкорлик тадбиркорлик вазифаларидан бири бўлиб, тадбиркорлик фаолиятида доим мавжуд бўлиши шартдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳар қандай тадбиркорлик ҳам инновацион бўла олмайди. Фақатгина инновацион фаолиятни амалга оширувчи ташкилотлар инновацион тадбиркорлик субъектлари ҳисобланади.

Инновацион тадбиркорлик – капитални йўналтиришнинг янги соҳаларини излаш, мавжуд маҳсулотлар ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва янгиларини яратиш, шахсий устуворликни таъминлаш, даромад олиш учун турли имкониятлардан самарали фойдаланишдир.

Инновацион тадбиркорликнинг энг муҳим ва шу билан бирга энг мураккаб вазифаси – янги ғояларни излаш ва уларни татбиқ этишдир. Чунки, бу ҳолда тадбиркордан нафақат ижодий фикрлаш ва янги ечимларни топиш, балки истиқболли фикрлаш, келажакдаги жамиятнинг эҳтиёжларини кўра олиш хусусиятини ҳам талаб этади.

Инновация – тадбиркорликнинг алоҳида куроли, тадбиркорона фикрлаш инновацион кўринишидир. "... инновация ва янгиликлар инновациявий фаолият натижасида юзага келади, улар ўзаро боғлиқ ва

¹⁹Кэмпбелл Р.Макконнелл, Стеяли Л.Брю. Экономика: принципы, проблемы и политика. Том 1. –Таллин, 1993, стр.37-38.

бири иккинчисиз мумкин эмас. Уларнинг асосий фарқи шундаки, биринчи ҳолатда – янги маҳсулот шаклланиши жараёни рўй берса, иккинчисидида – уни тижоратлаштириш жараёни амалга оширилади”²⁰.

Инновацион тадбиркорликнинг ривожланишига: иқтисодий ва технологик, сиёсий ва ҳуқуқий, бошқарув-ташқилий, социал-психологик ва маданий кабиомиллар таъсир этади (4.3.1-жадвал).

4.3.1-жадвал

Инновацион тадбиркорликнинг ривожланишига кўмаклашувчи омиллар²¹

Омиллар гурухи	Омиллар
Иқтисодий, технологик	Молиявий, моддий-техника воситалари захираси, илғор технологиялар; зарур хўжалик ва илмий-техник инфратузилма, инновацион фаолият учун моддий рағбатлантириш.
Сиёсий, ҳуқуқий	Инновацион фаолиятни рағбатлантирувчи қонунчилик чоралари, инновацион фаолиятнинг давлат томонидан қўллаб- қувватланиши.
Бошқарув- ташқилий	Ташқилий таркибларнинг эгилувчанлиги, бошқаруving демократик услуби, ахборотнинг горизонтал йўналиши, устуворлиги ўз-ўзини режалаштириш, тузатишлар киритиш имконияти, номарказлаштириш, ўз-ўзини бошқариш (идора қилиш), мақсадли-муам-моли гуруҳларни шакллантириш.
Социал-руҳий ва маданий	Маънавий рағбатлантириш, жамиятда тан оlinиш, ўз-ўзини намоён этиш имкониятини таъминлаш, ижодий меҳнат эркинлиги, меҳнат жамоасида руҳий муҳит (вазият).

²⁰Эргашев Р.Х. Иқтисодийни инновацион ривожлантиришнинг илмий-назарий ва ҳуқуқий асослари. //Иқтисодийни инновацион ривожлантириш истиқболлари. Монография. Муаллифлар жамоаси. – Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2019, 13 бет.

²¹Яковенко М. Н. Экономика и организация инновационной деятельности : учебное пособие / М. Н. Яковенко, В. О. Коваленко, В. В. Ровенская. –Краматорск: ДГМА, 2011, стр.21-22.

Инновацион тадбиркорликнинг ривожланишга, юқорида келтирилганлардан ташқари, инновацион фаолиятни молиялаштирувчи давлат дастури, инновацияларни татбиқ этиш ва кўпайтиришнинг мақсадга мувофиқлигини экспериментал текшируви, тадбиркорлик таваккалчилигини камайтириш учун янгиликнинг рақобатбардошлигини текшириш ва ҳоказолар ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Инновацион тадбиркорликни ривожланишнинг зарурияти қуйидагилар билан изоҳланади:

- иқтисодий фаолиятнинг барча соҳаларида инновацияларни қўллашга кўмаклашувчи ишлаб чиқаришнинг интенсив омили ролини ошириш;

- ишлаб чиқиш самарадорлигини кўтаришда фаннинг муҳим роли ва янги техникани жорий этиш;

- яратиш муддатларини сезиларли қисқартириш зарурияти, янги техникани ўзлаштириш, ишлаб чиқаришнинг техник даражасини кўтариш,

ихтирочи ва рационализаторлар ижодини оммавий ривожлантириш зарурияти;

- натижаларнинг ноаниқлиги, тадқиқотларнинг кўп вариантлилиги, таваккалчиликнинг мавжудлиги ва салбий натижаларга эришиш мумкинлиги билан ифодаланувчи илмий-техникавий ишлаб чиқариш жараёнининг ўзига хослиги;

- сарф-харажат ортиши ва янги маҳсулотни ўзлаштиришда корхоналарнинг иқтисодий кўрсаткичлари пасайишида; техника ва технологиянинг шиддатли маънавий эскиришида; янги техника ва технологияни тезкор татбиқ этишнинг объектив зарурати билан ва ҳоказо.

Инновацион тадбиркорликнинг ривожланиши истеъмолчилар томонидан инновацияларга, миллий иқтисодиётнинг илмий-техник салоҳияти ривожланиши, таваккал инновацион фаолиятни молиялаштирувчи венчур корхона (фирма) ва инвесторлар фаолиятига боғлиқ.

Венчур корхона (фирма)ларининг асосий вазифалари:

- илмий муҳандислик ишларини бажариш;
- янги техника, технология, товар намуналарини яратиш;
- ишлаб чиқаришни бошқариш;

- тижорат ишени ташкил этиш усуллари ишлаб чикиш ва амалиётга жорий этиш;

- йирик корхона (фирма)лар ва давлат ижара контракти буюртмаларини бажариш каби ишларни амалга оширадilar.

Венчур корхона (фирма)лари бу вазифаларни давлат ва йирик фирмалар буюртмасига биноан контракт-битимлар асосида бажаришади. Венчур корхоналар техниканинг янги йўналишларида фаоллик кўрсатади ва бу билан фан-техника тараққиётига ўз ҳиссасини қўшади.

Янги техника ва технологияларни ҳамда янги маҳсулот намуналарини яратишда йирик корхоналарнинг алоҳида ўрни бор. Уларда, "... биринчидан, фан-техника ютуқларини ҳаётга татбиқ этиш асосида юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти мавжуд, иккинчидан, янги маҳсулот турларини ихтиро этиш нуқтаи назаридан, илмий-қидирув лабораториялари фаолиятини йўлга қўйиш мумкин. Бу йўсиндаги ишлар, табиийки, мамлакатда фан-техника тараққиётининг ривожланишига йўл очиб беради"²².

Инновацион тадбиркорлик – гоё ва ихтиролардан амалий фойдаланиш орқали янги маҳсулот ва технологиялар яратиш жараёни ҳисобланади. Одатда, тадбиркорлик фаолияти замирида янги эҳтиёжларни қондиришга имкон берувчи, янги бозорни барпо этиш, маҳсулот ёки хизматлар соҳасига янгилик киритишдир.

Инновациялар – тадбиркорликнинг махсус қуроли бўлиб, бунда инновациялар ўз ҳолича эмас, балки янгиликларни йўналтирилган ташкилий излаш, уларга тадбиркорлик таркибларининг мунтазам қаратилганлигидир. Тадбиркорлар фикрлашнинг инновацион турини фарқлайди, инновацион фаолият эса ўзида тадбиркорликнинг алоҳида қурулини акс эттиради.

Инновацион тадбиркорлик – янгилик яратишнинг алоҳида ижодкорлик жараёнидир. Унинг замирида мунтазам янги имкониятларни излаш, инновацияларга йўналтирилганлик ётади. Бу янги лойиҳаларни амалга ошириш ёки мавжуд лойиҳани такомиллаштиришдаги таваккалчиликни, шунингдек, бу жараёнда юзага келади-ган молиявий, маънавий ва социал жавобгарликни тадбиркор ўз зиммасига олишга тайёрлиги билан боғлиқ.

²² Шавкатов Э.Ш. Тадбиркорлик – аҳоли фаровонлигини оширишда асосий омил. //Хизмат кўрсатиш соҳасини модернизациялаш ва аҳоли фаровонлигини юксалтириш: муаммо ва ечимлар. Монография. Муаллифлар жамоаси – Т.: "Fan va texnologiya", 2019, 104 бет.

Инновацион тадбиркорлик жараёнида янги технологиялар воситасида янги маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

4.3.1-расм. Инновациявий янги маҳсулот яратиш босқичлари.²³

Янгилик ижод қилувчи тадбиркорнинг вазифаси– ихтироларни татбиқ этиш билан бирга ишлаб чиқаришни ислоҳ қилишдир, яъни янги технологик имкониятларни қўллаш орқали янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш эвазига эски маҳсулотларни янги услубда ишлаб чиқаришдан иборатдир.

Инновация ёки янгилик киритиш янги жараён, янги воситани маҳсулот жараёнини (техник, иқтисодий, ташкилий, маданий ва бошқалар) яратиш ва фойдаланиш. Фаолият воситалари маҳсулот ва услубларини такомиллаштирувчи тубдан (бутунлай) янгилик ва янгиликларни ажратади.

Инновацион тадбиркорликнинг қуйидаги асосий тури мавжуд:

- маҳсулот инновациялари;
- технологик инновациялар;
- социал инновациялар.

Маҳсулот инновациялари – корхонанинг сотиш салоҳиятини ошириш, мижозларни ушлаб туриш, бозордаги улушини кенгайтириш, олинadиган фойда ҳажмини кўпайтириш, молиявий ҳолатини

²³ Эргашев Р.Х. Иқтисодий инновацион ривожлантиришнинг илмий-назарий ва ҳуқуқий асослари. //Иқтисодий инновацион ривожлантириш яхшибўлари. Монография. Муаллифлар жамоаси. – Т.: "Iqtisod-Moliya", 2019, 14 бет.

мустаҳкамлаш, нуфузини ошириш, янги иш жойларини яратишга қаратилган.

Технологик инновациялар — ишлаб чиқариш салоҳиятини янгилаш жараёни ҳисобланади. У меҳнат унумдорлигини оширишга, энергия, хомашё ва бошқа ресурсларни тежашга қаратилган бўлиб корхона фойда ҳажмини оширишга имкон беради. Шунингдек, техника хавфсизлигини такомиллаштириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тадбирларини ўтказиш, корхона ички ахборот тизимларидан самарали фойдаланиш имкониятини беради.

Социал инновациялар — корхонанинг социал муҳитини режали яхшилаш жараёнидир. Бу турдаги инновацияни татбиқ этиш бозорда ишчи кучи имкониятларини янада кенгайтиради, ташкилот ходимларини қўйилган мақсад сари сафарбар этади, корхонанинг социал мажбуриятларга нисбатан ишончини мустаҳкамлайди.

Инновацион тадбиркорликнинг барча турлари асосида маҳсулотларнинг янги турларини тайёрлаш ва ўзлаштириш ётади. Бундай тадбиркорликнинг асосий мақсади — истеъмолчи (харидор)ларга етказиб бериладиган илмий-техник маҳсулот, ахборот, интеллектуал бойлик яратиш ва ишлаб чиқаришдир.

Инновацион тадбиркорлик натижасида янги тайёр маҳсулот юзага келади. Уни инновацион фаолиятни амалга оширувчи тадбиркорлик субъектлари (инновацион фаолиятни амалга оширишдаги сарф-харажатлар ва даромадини ўз ичига олган нархда) инновацион маҳсулот истеъмолчиси бўлган корхоналарга сотади.

Мамлакатимизда инновацион фаолликни оширишда давлатнинг роли ўта муҳим ҳисобланади. Бу факат Ўзбекистонга хос кўриниш эмас, балки дунёда инновацион фаол ҳисобланган мамлакатларда ҳам инновацион муҳитни яхшилаш ва инновацион тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш борасида самарали ишлар олиб борилмоқда.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг сўнгги уч йилда АҚШ, Россия, Хитой, Туркия, Франция, Жанубий Корея ва яқин қўшни давлатларга амалга оширилган ташрифларида, бу мамлакатларнинг тадбиркор-ишбилармонлари билан бизнес форумлар ўтказиб, уларни мамлакатимиз иқтисодиётига молиявий ва интеллектуал капитал киритишга бўлган қизиқишларини ошириш сиёсатини юритмоқда.

Хорижий давлатлар билан тузилган шартномаларга кўра:

- Россия билан ҳамкорликда Жиззах, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида нефть ва газ конларини кидириб топиш ва ўзлаштириш;

- Туркия билан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини кластер асосида ташкил этиш, текстил ва қайта ишлаш саноатини ривожлантириш;

- хорижий технологиялар асосида гидропоник усулда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва бошқа шу сингари лойиҳалар мамлакатимиз саноат ишлаб чиқаришини ривожлантиришнинг истиқболли йўналишлари ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, инновацион тадбиркорлик – хўжалик юритишнинг алоҳида ижодкорлик жараёни бўлиб, унинг асосида янги имкониятларни мунтазам излаш, инновацияга йўналтирилганлик, турли-туман манбалардан доимий масалаларни ҳал этиш учун ресурслар излашни уддалаш ва улардан фойдаланиш демакдир. У мавжуд лойиҳани яхшилаш ёки янгисини татбиқ этиш билан боғлиқ барча таваккалчиликни ўз зиммасига олишга тайёрлиги, молиявий, маънавий ва социал жавобгарликни ўзига олиши ва пировардида даромад олишдан қониқиш ҳосил қилиши билан тавсифланади. Инновацион тадбиркорлик – тадбиркорлик фаолиятининг барча соҳалари ривожини учун таянч ҳисобланади.

Таянч иборалар

Инфратузилма, фан, илм, таълим, инновация, маҳсулот, ишлаб чиқариш, рақобатбардошлик, инновациялар бозори, интеграция, технология, тадбиркорлик, концессия, шартнома.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион фаолият инфратузилмасини ёритинг.
2. Инновацион фаолиятнинг бугунги инфратузилмасини тушунтиринг.
3. Инновацион марказ таркибини айтинг.
4. Стартап корхона тўғрисида нималарни биласиз?
5. Концессия шартномаси нима?

5-мавзу. Инновацион иқтисодий ривожлантириш омиллари

Режа

5.1. Корхоналарда инновацион фаолиятда иқтисодий усуллар, инновацион бошқариш (менежмент) усулларида фойдаланиш.

5.2. Инновацион фаолиятни оширишда инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш.

5.3. Инновацион фаолиятда инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.

5.4. Корхоналарда инновацион салоҳиятни ошириш.

5.1. Корхоналарда инновацион фаолиятда иқтисодий усуллар, инновацион бошқариш (менежмент) усулларида фойдаланиш

Республикамизда инновацион иқтисодий ривожлантиришда қуйидаги иқтисодий усуллардан фойдаланилади:

1. Истеъмолчининг (ички ва ташқи) эҳтиёжини қониқтирадиган рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хорижга экспорт қилишни рағбатлантириш.

2. Банк-кредит муносабатларини такомиллаштириш (имтиёзлар бериш).

3. Инновацион маҳсулот яратадиган юқори малакали кадрлар меҳнатидан самарали фойдаланиш ва меҳнат унумдорлигини ошириш.

4. Корхоналарда ходимларни рағбатлантириш ва манфаатдорлигини ошириш.

5. Ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларни қониқтирадиган нарх сиёсатини йўлга қўйиш ва маҳсулот таннархини пасайтириш.

6. Корхоналарда инновацион фаолиятни ривожланишига йўналтирилган солиқ имтиёзларидан фойдаланишни.

7. Хорижий инвесторлар ва республикамиздаги тадбиркорлар учун ҳар томонлама қулай инвестицион муҳит яратиш.

8. Инновацион иқтисодий ривожланиш учун корхонанинг фойдаси ва рентабеллигини ошириш.

Юқорида баён қилинган инновацион иқтисодий ривожлантириш бўйича таъкидланган иқтисодий усуллар мамлакатимизни тезкор тараққий эттиришда янги имкониятларни яратиб беради.

Бугунги кунда давлатимиз раҳбари томонидан республика иқтисодиётини ривожлантиришнинг қуйидаги вазифалари белгилаб берилган:

- очик иқтисодиёт, соғлом рақобат, ишбилармонлик ва инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш учун зарур шароитларни яратиш;
- иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий секторни жадал ривожлантириш орқали янги иш ўринларини кўпайтириш;
- иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификация қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш орқали юқори иқтисодий ўсишни таъминлаш;
- “яширин” иқтисодиётга қарши курашиш, унинг ҳажмини кескин қисқартириш;
- валютани эркинлаштириш сиёсатини изчил давом эттириш, барқарор монетар сиёсатни амалга ошириш;
- иқтисодиётни ривожлантиришга доир стратегик вазифаларни руёбга чиқаришга қодир малакали кадрларни тайёрлаш.²⁴

Ҳар қандай корхона узоқ муддат бозорда улушини сақлаб қолишни истар экан, инновацион бошқарув усулларига мурожаат қилишига тўғри келади. Инновацион бошқарув деганда, инновацияларни жорий этиш ҳисобига корхонанинг доимий ривожланишини таъминлаш тушунилади.

Умуман олганда, корхоналарда инновацион менежментни икки турга ажратиш мумкин:

1. Аъъанавий репродуктив менежмент–корхона фаолиятини ривожлантиришга йўналтирилган ресурслардан максимал фойда олиш ва ишлаб чиқаришни бошқаришга катта эътибор қаратилади. Бунда рентабелликни ошириш, ишлаб чиқаришни модернизация

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси //Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь.

қилиш ва маҳсулотлар ассортиментини кенгайтириш бош мақсад қилиб олинади.

2. Инновацион менежмент – мавжуд бошқарув усулларида фарқ қиладиган янги замонавий технологияларга асосланган ривожланиш йўлини доимий излаш орқали бошқариш тушунилади. Бунда асосий эътибор корхонага киритилаётган барча ресурслар (молиявий, моддий, меҳнат) инновацияларга қаратилиб, корхона фаолиятини доимий такомиллаштириб боришга қаратилади.

Инновацион менежмент тушунчаси XX асрнинг 60–70 – йилларида Й. Шумпетер томонидан фанга киритилган. Инновацион менежмент концепцияси деганда, қуйидаги кетма-кет жараёни амалга ошириш тушунилади:

1. Инновацион маҳсулот истеъмолчилари таҳлили.
2. Истиқболли ғояларни излаш.
3. Инновацияни яратиш ва жорий этишни ташкиллаштириш.
4. Инновацион маҳсулотни бозорга чиқариш.

5.2. Инновацион фаолиятни оширишда инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш

Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш турли усуллар билан амалга оширилади:

- акциядорлик инвестициялаш;
- бюджетдан инвестициялаш;
- лизинг;
- қарз мажбуриятлари ҳисобидан банклар кредитлари, юридик ҳамда жисмоний шахслар мажбуриятлари эвазига молиялаштириш;
- ипотека (қўчмас мулкни гаровга қўйиш) асосида олиб борилади.

Мониторинг лойиҳа ҳолатини кузатиш, уни баҳолаш, лойиҳанинг истиқболини белгилашни қамрайди, бошқача айтганда лойиҳанинг амалга оширилишини кузатиб боришни назарда тутди. Унга қуйидагилар киради:

- молиялаштирилаётган лойиҳани амалга оширилишининг бориши тўғрисидаги ҳисоботлар таҳлили;

• ишнинг аҳволини бевосита лойиҳа амалга оширилаётган жойда текшириш;

• мақсадли тафтишлар, аудиторлик текширувлари;

• лойиҳанинг тугалланганлиги тўғрисида ҳисобот тузиш (унда харажатларнинг қопланиши, маҳсулотни сотиш чиқимларини баҳолаш ҳам назарда тутилади).

Инвестицияларнинг самарадорлигини ошириш учун инвестиция қарорларини қабул қилишнинг барча даражаларида инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш, танлаб олиш ва амалга ошириш бўйича ягона мукамал тизимни шакллантириш талаб этилади. Ягона мукамал тизимни қўллашда жаҳон амалиётида синовдан ўтган ва эътироф этилган, инвестиция лойиҳаларини баҳолаш, таҳлил этиш стандарт усулига таяниш зарур. Ушбу усул лойиҳаларни бошқариш услуби ва самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблаш усуллари эътиборга олишни назарда тутди.

Инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш, мамлакатнинг ташқи бозорга чиқиши ва экспортга мўлжалланган маҳсулот (хизмат)лар ишлаб чиқариши стратегияси асосида амалга оширилиши зарур. Миллий иқтисодиёт манфаатлари лойиҳаларни танлаш, шунингдек, уларни амалга оширишда устувор ва асосий мезон бўлмоғи лозим. Инвестиция лойиҳаларини баҳолаш, танлаш ва амалга оширишда асосий эътибор инвестиция имкониятиларининг таҳлиliga, жалб этилаётган ресурслар қийматини баҳолашга қаратилиши талаб этилади. Булар билан биргаликда, эътиборни ноаниқликнинг таҳлиliga, хавф-хатарларни пасайтириш усуллари, уларни инвестиция қатнашчилари ўртасида тақсимланишига қаратиш зарур бўлади. Лойиҳавий таҳлил, самарадорлик бўйича ҳисоб-китоблар миллий (сўм) ва чет эл валюта-сида, валюталар курси истикболини белгилаш йўли билан олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистонда туризмга оид инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш, танлаш ва амалга ошириш тизими босқичма-босқич шаклланмоқда. Туристик корхоналар лойиҳалари одатда молиялаштиришнинг мамлакат амалиётини ва лойиҳавий молиялаштиришни чет эл тажрибасини асос қилиб олади.

Инвестиция лойиҳалари самарадорлигини таҳлил қилиш ва баҳолашда пул оқимларини дисконтлаш усули билан амалга ошириш талаб этилади. Инвестиция лойиҳаларининг самарадорлигини ба-

холашда соф дисконтланган даромад, даромаддорлик индекси, ички даромаддорлик меъёри, харажатларнинг қопланиш муддати кўрсаткичларидан фойдаланиш талаб этилади. Бунда жаҳон амалиётидақўлланиладиган стандарт услубиёт кўрсаткичларидан, уларни ҳисоблаш усулларидан ҳамда таққослаш услубидан фойдаланиш лозим.

Инвестицион ресурсларнинг умумий ҳажмига бўлган эҳтиёжни прогнозлаш қуйидаги тартибда амалга оширилади.

Биринчи босқичда реал инвестициялашга керак бўладиган молиявий воситалар ҳажми аниқланади. Бу мақсадда инвестицион стратегияда белгиланган аналог – объектлар танланиб, улар бўйича янги қурилиш ёки харид қиймати ҳисобланади.

Янги объектлар қуриш қиймати, уларга ўхшаш (аналог) объектларни қуришга кетган ҳақиқий харажатлар асосида аниқланади.

Ишлаб турган корхонани харид қиймати қуйидаги усуллар билан аниқланади:

- соф баланс қиймати асосида, ушбу баҳолаш корхона активларининг умумий баланс қийматидан унинг мажбуриятлар йиғиндисини айириш асосида аниқланади;

- фойда асосида баҳолаш охириги йиллар мобайнида йиллик ўртача фойданинг реал йиғиндисини аниқлашга асосланган ҳамда инвестицияларнинг фойдалилик ўртача нормасини аниқлашга қаратилган;

- бозор қиймати асосида баҳолаш тамойили ушбу корхонага ўхшаш корхоналарнинг аукцион ва конкурсларда сотиш маълумотларидан фойдаланишга асосланади.

Инвестицион ресурсга бўлган эҳтиёжни прогнозлашда ушбу харидни кенгайтириш, техник жиҳозлаш ва реконструкция харажатлари киритилади.

Прогнозлашнинг иккинчи босқичида молиявий инвестицияларни амалга оширишга керак бўладиган инвестицион ресурслар ҳажми аниқланади. Бундай эҳтиёжни ҳисоблаш прогноз даврида турли инвестициялаш формалари ўртасидаги нисбатни аниқлашга асосланади.

Молиявий инвестицияларни амалга ошириш учун керак бўладиган инвестицион ресурслар умумий эҳтиёжини аниқлаш уларга

бўлган биринчи (бошланғич) даврдаги эҳтиёжни ва кейинги даврлардаги кўпайишини ҳисоблашдан иборат.

Эҳтиёжни прогноزلашнинг учинчи босқичида зарурий инвестицион ресурслар умумий ҳажми аниқланади, бунда реал инвестициялашга лозим инвестицион ресурсларга талаб, молиявий инвестицияларни амалга ошириш учун керак бўладиган ресурсларга талаб, резерв капитали йиғиндилари ҳисобланади.

Турли манбалар ҳисобига инвестицион ресурсларни ташкил этиш имкониятларини ўрганиш стратегиянинг иккинчи босқичи ҳисобланади. Бунда корхонанинг у ёки бу жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда инвестицион ресурсларни ташкил этиш манбалари кўриб чиқилади. Бунда қуйидаги учта асосий турлари мавжуд:

- ўз (хусусий);
- қарзга олинган;
- келтирилган (жалб этилган).

Инвестицияларни молиялаштириш манбалари ўртасида энг асосий ўринда солиқ ва бошқа мажбурий тўловлардан кейин қолган фойда туради, чунки унинг бир қисми инвестицион мақсадлар учун фойдаланиши мумкин.

Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда амортизация ажратмалари муҳим манбаларидан бири ҳисобланади. Улар ишлаб чиқаришни қайта ташкил қилиб қолмай, балки маълум даражада уларни кенгайтиришга ҳам мўлжалланган бўлади. Уларнинг миқдори корхона асосий фонди ва амортизация сиёсатиға боғлиқ бўлади.

Ривожланган мамлакатларда амортизация – корхона инвестиция эҳтиёжининг 70-80 фоизни қондиради. Ўзбекистонда ҳам амортизация ажратмаларига, инвестицияларни молиялаштиришда муҳим манбаи сифатида қаралади.

Шуни таъкидлаш лозимки, амортизация ажратмалари инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда бошқа манбаларга нисбатан устунликка эга. Чунки, у манба сифатида корхонанинг ҳар қандай молиявий ҳолатида ҳам ўз ўрнига эга ва доимо корхона ихтиёрида бўлади.

Қарзга олинadиган маблағлар ичида энг асосийси узоқ муддатли банк кредитларидир. Инвестицион лизинг инвестицияларни молиялаштиришнинг истиқболли (перспектив) шаклларида биридир.

Инвестицияларни молиялаштириш келтирилган манбалари ўртасида акционер капитални ташкил этиш имконияти биринчи ўринда туради, чунки бундай манба корхона акционер жамияти формасидан фойдаланиш имконини беради.

Инвестицион ресурсларни дотациялаш стратегиясини ишлаб чиқишда қуйидаги асосий бешта инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш усулларида фойдаланилади.

Инвестицион ресурсларни ташкил этиш манбалари тузилмасини оптималлаштириш стратегиясини ишлаб чиқишнинг сўнгги босқичи ҳисобланади.

Ички ва ташқи инвестицион ресурсларни ташкил этиш манбалари ўртасидаги нисбатни аниқлашда уларнинг асосий жиҳатларини ҳисобга олиш лозим.

Ички молиялаштириш манбалари қуйидаги ижобий жиҳатлар билан характерланади:

- фойдаланиш тезлиги ва соддалиги;
- инвестицияланаётган капиталнинг фойдалилик бўйича юқори нормаси;
- улардан фойдаланишда тўлов қобилияти ва банкротлик riskини пасайиши;
- корхона ташкилотчиларида бошқарувнинг сақланиб қолиши.

Ички инвестицион ресурсларни ташкил этиш манбаларининг қуйидаги камчиликлари мавжуд:

- фойдаланиш ҳажмининг чегараланганлиги;
- шахсий инвестицион ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ташқи назорати чегараланганлиги.

Ташқи молиялаштириш манбалари ижобий жиҳатлари:

- улардан фойдаланиш юқори имкониятлари;
- инвестиция фаолияти самарадорлиги устидан юқори ташқи назорат мавжудлиги.

Шунинг билан бирга унинг камчиликлари:

- келтириш қийинчиликлари;
- келтиришнинг узок даврлилиги;
- мулк гарови ва гарантиялар зарурлиги;
- банкротлик riskи юқорилиги;

- ссуда фоизини тўлаш натижасида инвестиция фаолиятдан келадиган фойданинг пасайиши;
 - корхона фаолиятини бошқаришда қисман йўқотиш.
- Ташқи ва ички молиялаштириш манбаларини нисбати оптималлаштириш бош мезонлари:
- корхона юқори молиявий мустаҳкамлигини таъминлаш зарурати;
 - инвестиция фаолияти фойдаси йиғиндисини максималлаштириш.

5.3. Инновацион фаолиятда инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш

Инновацион - инвестицион фаолият – корхона қийматини оширишнинг асосий омили ҳисобланади. Чунки, у корхона даромадларининг ўсишини, молиявий хавф-хатарлар даражасининг ҳамда ишлаб чиқариш харажатларининг камайишини таъминлайди. Бу, табиийки, корхона фаолияти самарадорлигининг ошишига ва мулкнинг кўпайишига олиб келади.

Шу сабабдан ҳам ҳар қандай инновацион-инвестицион лойиҳанинг самарадорлигини баҳолаш зарур бўлади.

Инновацион - инвестицион лойиҳа самарадорлигини баҳолаш – ишлаб чиқаришга киритилаётган капиталнинг қайтиб келиш муддатини ва корхонанинг ривожланиш суръатини аниқлаш ҳамда бошқа социал-иқтисодий муоммаларни ҳал этиш имконини беради.

Туристик корхоналар фаолиятига жалб қилинаётган инвестициялар мумкин қадар кўпроқ фойда (қайтим) келтириши лозим. Акс ҳолда сарфланган ресурслар беҳудага кетади, мулкдорларнинг (қолаверса жамият аъзоларининг) илгариги ва ҳозирги меҳнати йўққа чиқади.

Инновацион - инвестицион фаолиятнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда иккита вазифа ҳал қилинади:

- капитал қўйилмаларнинг қопланиш муддати ва даромадлилиги нуқтаи назаридан, энг мақбул вариант танлаш имкониятини яратувчи инвестицион лойиҳа самарадорлигини баҳолаш;
- туристик маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яхшилаш мақсадига киритилувчи инвестициялар самарадорлигини баҳолаш

(кўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш, таннархни камайтириш, фойдани ошириш ва ҳоказо).

Инновацион - инвестицион лойиҳаларни иқтисодий жиҳатдан баҳолашда маркетинг тадқиқотларини амалга ошириш аҳамиятли ҳисобланади. Маркетинг тадқиқот давомида талаб ва ундан келиб чиқувчи таклиф, бозор сегментацияси, баҳони шакллантириш стратегияси, молиялаштириш манбалари ва бошқалар аниқланади.

Инновацион-инвестицион лойиҳалар муқобиллик асосида танланади. Танланган лойиҳани амалга ошириш учун бирламчи-рухсат берувчи ҳужжатлар, техник ва бошқа қарорлар, жумладан, муҳандислик таъминоти, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирлар тайёрланади.

Инновацион-инвестицион лойиҳани баҳолашда вақт омили ҳам ҳисобга олинади. Ҳар қандай лойиҳа маълум бир вақт оралиғида ўз самарасини беради. Вақт ўтиши билан унга мос равишда у ўз самарасини йўқотиб боради. Шу сабабдан, лойиҳаларни баҳолашда инвестицион объектларни эксплуатация қилиш муддати ҳисобга олинади.

Амалиётда, кўпинча, инновацион-инвестицион лойиҳалар турли хил вариантларда тузилади ва кўриб чиқилади. Улар бири бири билан қиёсланади, сўнгра улардан энг мақбули танлаб олинади. Инновацион-инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда қуйидагилар асосий кўрсаткич ҳисобланади:

- инвестицияларнинг ҳар бир сўмига тўғри келувчи кўшимча маҳсулот:

$$\mathcal{E} = \frac{(\mathcal{Y}M_1 - \mathcal{Y}M_0)}{I_1}$$

Бу ерда,

$\mathcal{E}$ – инвестициялар самарадорлиги;

$\mathcal{Y}M_0$, $\mathcal{Y}M_1$ – ялпи маҳсулот, мос равишда бирламчи ва кўшимча инвестицияларда;

I_k – кўшимча инвестициялар миқдори.

- инвестицияларнинг ҳар бир сўмига таннархнинг пасайиши:

$$\mathcal{E} = \frac{\mathcal{Q}(T\mathcal{H}_0 - T\mathcal{H}_1)}{I_k}$$

Бу ерда,

ТН0, ТН1 – маҳсулот бирлиги таннарни, мос равишда, бирламчи ва қўшимча инвестицияларда;

Q – қўшимча инвестициялар киритилгандан кейинги йиллик маҳсулот ҳажми, натурал ўлчов бирлиги.

• инвестицияларнинг ҳар бир сўмига маҳсулот ишлаб чиқаришдаги меҳнат харажатларини қисқартириш:

$$\Theta = \frac{Q(M_0 - M_1)}{I_d}$$

Бу ерда,

M0, M1 – маҳсулот бирлигига ишлаб чиқаришда сарфланувчи меҳнат харажатлари, мос равишда қўшимча инвестициялар киритилгунча ва ундан сўнг.

• инвестицияларнинг ҳар бир сўмига фойдани ошириш:

$$\Theta = \frac{Q(\Phi_1 - \Phi_0)}{I_d}$$

Бу ерда,

Φ0, Φ1 – маҳсулот бирлигига тўғри келувчи фойда, мос равишда қўшимча инвестициялар киритилгунча ва ундан сўнг.

• инвестицияларнинг қопланиш муддати.

Иқтисодий самардорликни баҳолаш жараёнида киритилувчи инвестицияларнинг қопланиш муддатини аниқлашнинг ўзига хос ўрни бўлиб, у қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$\text{Ток} = \frac{K}{(\Phi p1 - \Phi p0)}$$

Бу ерда,

K – асосий ишлаб чиқариш фондларига киритилувчи капитал қўйилмалар ҳажми;

Φp1 – режалаштирилаётган даврнинг сўнгги йилидаги фойда;

Φp0 – базис йилдаги фойда (режадан олдинги даврнинг сўнгги йили).

Капитал қўйилмаларнинг самарадорлик коэффиценти қопланиш муддатига тескари бўлган катталиқдир. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$E = \frac{(\Phi p1 - \Phi p0)}{K}$$

Янги корхоналарни куриш, амалдагиларини қайта тиклаш ва кенгайтириш, шунингдек, мавжуд ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ишлари қанчалик тез бажарилса, буюртмачи (инвестор) ва пудратчи учун шунчалик фойдали бўлади. Бу қўшимча фойда олиш имкониятини беради.

Кундалик ҳаётда, юқорида келтирилган ҳолатнинг акси ҳам учраб туради, яъни объектни фойдаланишга топширилиш муддати ўтиб кетади. Бунинг оқибатида инвестор, нафақат кутилаётган фойдани олишдан маҳрум бўлади, айти пайтда, қўшимча харажатларга дуч келади.

Объектнинг муддатидан аввал фойдаланишга топширилиши муносабати билан олинadиган қўшимча фойда, яъни иқтисодий самара (Экф) куйидаги формула асосида аниқланади:

$$\text{Экф} = \text{Ен} \times \Phi \times (\text{Тш} - \text{Та})$$

Бу ерда,

Ен – самарадорликнинг норматив коэффициенти;

Φ – муддатидан аввал фойдаланишга топширилувчи асосий фондлар қиймати;

Тш – объектни фойдаланишга топширишнинг шартномадаги муддати;

Та – объектни фойдаланишга топширишнинг амалдаги муддати.

Янги қурилиш ёки амалдаги корхонани қайта тиклаш ва кенгайтириш ишлари, объектларнинг сифат кўрсаткичларига таъсир кўрсатмаган ҳолда қанчалик тез амалга оширилса, инвестициялар самарадорлиги мос равишда шунчалик юқори бўлади.

5.4. Корхоналарда инновацион салоҳиятни ошириш

Корхоналарда ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни самарали фаолиятини ташкил этиш ва уни бошқариш бўйича турли олимлар томонидан ҳар хил усуллар ишлаб чиқилган. Машҳур америкалик иқтисодчи М.Портер айнан корхона даражасида инновацион фаолиятни самарали ташкил этиш ва бошқаришнинг ўзига хос моделини яратди. Унинг фикрига кўра корхоналар ўзи учун энг

мақбул рақобат стратегиясини танлашда бешта куч таъсирини инобатга олиши лозим бўлади²⁵. Бу бешта куч :

- 1) Ўриндош товар ёки маҳсулотларнинг пайдо бўлиш хавфи.
- 2) Янги рақобатчиларнинг бозорга кириш хавфи.
- 3) Рақобатнинг интенсивлик даражаси.
- 4) Харидорлар(мижоз)нинг нархга таъсир даражаси.
- 5) Таъминотчи (сотувчи)ларнинг нархга таъсир даражаси.

Юқоридаги бешта куч таъсирини инобатга олган М.Портер куйидаги инновацион фаолият самарадорлигига эришиш учун умумий стратегияларни қўллашни тавсия этади:

- 1) дифференциация;
- 2) харажатлар бўйича абсолют устунлик;
- 3) фокус стратегияси.

Инновацион иқтисодиётда дифференциация стратегияси – бу тармоқда ягона ўзига хос хусусиятларга эга бўлган товар ёки хизмат ишлаб чиқариш ҳисобланади. Дифференциация ҳар хил қўринишда бўлиши мумкин, масалан, дизайн ёки бренд (Фиелдсрест-сочиқлар ва ички кийим ишлаб чиқарувчи), технология(Хейстер юк машиналарини ишлаб чиқарувчи, Солеман кемпинг ускуналар ишлаб чиқарувчи), функционал имкониятлар (ЖеннАир электроплита ишлаб чиқарувчи), истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш (Кровн Сорканд Сеал металл идишлар ишлаб чиқарувчи) дилерлик тармоқлари (СатерпилларТрастор қурилиш техникасини ишлаб чиқарувчи) ва бошқалар. Дифференциация стратегияси истеъмолчиларнинг нархга таъсирчанлигини камайтириш ва “содик” мижозлар гуруҳини яратиш орқали бозордаги кучли рақобатдан ҳимоя қилади. Мижозларнинг “содиклиги” ва янги маҳсулот яратишга бўлган мажбурлик янги рақобатчиларнинг бозорга кириб келишига халақит беради.

Харажатлар бўйича абсолют устунлик стратегияси деганда, корхонанинг берилган соҳада харажатларни камайтириш бўйича етакчига айланиши тушунилади. Рақобатчиларга нисбатан кам харажат қилиш бу корхонага тармоқдаги ўртача даромаддан юқори даромад кўриш имкониятини беради. Бундан ташқари, бундай корхоналар кучли рақобатга ҳимояланган бўлади, чунки улар-

²⁵Портер М. Конкурентная стратегия, Альпина Бизнес Букс, 2005, стр. 75.

нинг рақобатга зарар кўраётган пайтда улар фойда билан чиқишда давом этади. Харажатлар бўйича абсолют устунликка эришишда одатда фаолият олиб боришда бозорнинг катта қисмини эгаллаш талаб этилади. Шу билан бирга, кўп миқдорда янги жиҳозлар капитал қўйилмалар, хужумкор нархлаштириш, бозорни тез эгаллаш стратегияси кабилар талаб этилади. Бозорнинг катта қисмини эгаллаш миқёс самараси учун имконият яратади. Устунликка эришиб бўлгач эса олинган юқори фойдани қайта инвестициялашга йўналтириш соҳада етакчиликни ушлаб қолишга имкон беради. Бу стратегияни қўллаган Бриггсэнд Страттон кам қувватли бензин двигателларини ишлаб чиқариш корхонаси 2000 йилларда жажон бозорининг 50 фоизни эгаллашга эришган²⁶. Ҳарнисчфегер корхонаси 1979 йилда юк кўтарувчи кранлар ишлаб чиқариш бўйича шунга ўхшаш стратегияни қўллаган. Аввалига корхона бозорнинг 15 фоизни назорат қилган бўлса, ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичини қайта ташкил этиш ва тежаш мақсадида керакли заҳисаларни катта миқдорда харид қилиш орқали бозордаги улушини 25 фоизга чиқаришга эришди.

Фокус стратегияси– бу маълум бир харидорлар гуруҳига (фокусга) диққатини қаратиш ҳисобланади. Фокус стратегияси турли кўринишда қўлланиши мумкин. Бу стратегия асосида корхона тор доирадаги мақсадларга эришиши кенг қамровли мақсадларга нисбатан осонроқ амалга ошади деган тахмин этади. Фокус стратегиясини қўллаган корхоналар охир оқибат маҳсулот дифференциацияси ёки харажатларни камайтиришга эришади. Бунда ҳам корхоналар ўзлари фаолият юритувчи тармоқда ўртача фойдадан юқори фойда олиш имкониятига эга бўлади, аммо бозорда катта улушга эга бўла олмаслик эҳтимоли ҳам бўлади.

Инновацион фаолиятнинг асосий мақсади бозорда узоқ муддат давомида самарали фаолият олиб боришга эришиш ҳисобланади. Масалан, АКТ соҳасида инновацион маҳсулот яратган Микрософт компанияси ўзининг инновацион фаолияти ҳисобига мана 23 йилдирки кучли рақобатчиларнинг мавжудлигига қарамай ахборот технологиялари бозорида етакчиликни сақлаб турибди. Бу

²⁶Портер М.Э. Конкуренция. Пер.с англ.-М.: Издат. Дом "Вильямс", 2001, 464 стр.

мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим:

- бозордаги улушини кўпайтириш;
- янги бозорларга чиқиш;
- мослашувчан инновацион корхона имиджини яратиш;
- фаолиятни диверсификациялаш.

Амалиётда корхоналар кучли рақобат шароитида инновацияларга эҳтиёж сезишади ва бошқарувнинг барча бўсқичларида ривожланишнинг янги йўллари кидиришади.

Таянч иборалар

Инновация, инвестиция, корхона, лойиҳа, маҳсулот, стратегия, рақобат, технология, харажат, самара, самарадорлик, инновационсалоҳият.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион фаолиятга таъсир этувчи асосий омилларни ёритинг.
2. Инвестиция – бу нима?
3. Инновацион фаолиятнинг иқтисодий самарадорлигини тушунтиринг.
4. Инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш манбаларини айтинг.
5. Корхонанинг инновацион салоҳияти деганда нима тушунилади?

6-мавзу. Инновацион иқтисодиёт инсон омилини фаоллаштиради

Режа

6.1. Инновацион тизимда инсон омили, ўрни ва аҳамияти.

6.2. Инсон омилини фаоллаштириш асосида инновацион соҳада корхонани бошқариш.

6.3. Кадрларни танлаш, улар фаолиятини баҳолаш ва рағбатлантириш асосида инновацион фаолликни таъминлаш тизими.

6.1. Инновацион тизимда инсон омили, ўрни ва аҳамияти

Инсоният тараққиётининг постиндустриал босқичи инновацион иқтисодиётнинг шаклланишини, шунингдек, меҳнат ва истеъмол стратегиясини индивидуллашувини назарда тутди. Бу эса ўз навбатида инсоннинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётдаги фаолият шакллари назарий жиҳатдан тушуниш масаласининг долзарблигини белгилаб беради. Билимларга асосланган замонавий иқтисодиёт учун инсон омили инновацион ривожланишнинг воситаси ва шу билан бирга мақсадини ҳам ифодалайди.

Меҳнат фаолияти иштирокчиларининг сифат кўрсаткичлари янги илғор ғояларни ўзлаштириш ҳамда ижтимоий-иқтисодий жорий этиш суръатларини таъминлаш қобилияти рақобатда устунликнинг асосий манбаси ҳисобланади.

Ижтимоий тизимларнинг инновацион қайта шаклланиш шароитида инсон омили иқтисодиёт ва бутун жамият инновацион ривожланишининг асосий ресурси ҳисобланади.

Инсон омилининг инновацион иқтисодиётдаги мазмунини назарий жиҳатдан ўрганишда икки гуруҳ назарияларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Ижтимоий-иқтисодий концепциялар. Бунда инсон омилининг ишлаб чиқаришдаги ўрни алоҳида корхона миқёсида кўриб чиқилади. Инсон омили таркиби ходимнинг инсоний салоҳияти ташкил этувчилари орқали баҳоланади. Шу жумладан, ходимнинг унумли меҳнатга бўлган моддий ва маънавий қобилиятлари асосида ўрганилади.

2. Ижтимоий-маданий ёндашувлар. Унга кўра, инсон омили иқтисодий омилар билан бирга ўз маданий шаклига асосан ҳам тубдан фарқ қилади. Бу иштирокчиларнинг меҳнат, бошқарув ва инновацион фаолиятдаги маданиятида намоён бўлади. Бунда тўп-ланган маданий қадриятлар жамиятнинг инновацион ривожланишидаги асосий омил сифатида қаралади.

Саноатлашувнинг замонавий босқичида, жамиятнинг инновацион ривожланиш турига ўтишида инсон омили ўзида ижтимоий инсон омилини акс эттиради. Мазкур тушунчани белгиловчи ҳолатлар қуйилагилардир:

1. Аҳолининг меҳнатга лаёқатли қисми.

2. Инсон омилининг таълим, маданият, касб билан боғлиқ кенг қамровли салоҳиятига эга бўлган одамлар.

3. Иқтисодий ҳаракатларни амалга оширувчи ва иқтисодий тизимлар фаолиятига таъсир этувчи одамлар.

4. Ўз ижтимоий-иқтисодий мақсадларига эришиш учун иқтисодий ҳаракатларни амалга оширувчи одамлар.

Шундай қилиб, замонавий иқтисодиётда инсон омили бу – меҳнатга лаёқатли аҳоли, Ижтимоий, маданий, таълимий, касбий қобилият шаклидаги инсоний салоҳиятга эга бўлган, турли ижтимоий-иқтисодий шаклда ўз меҳнат ҳаракатларини амалга оширувчи одамларнинг ташкилий бирлашмасидир.

Инновацион ривожланиш шароитида инсон омили тор маънода, яъни меҳнат жараёнида ўзининг касбий билим, малака ва кўникмаларини намоён этувчи “яхлит ходим” сифатида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ эмас.

Миқдорий жиҳатдан иқтисодиётнинг ижтимоий инсон омили жамиятнинг иқтисодий ҳаракатларининг субъектлари йиғиндисини ифодалайди. Иқтисодий ҳаракатлар субъекти сифатида аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш учун мақсадли хўжалик фаолиятини амалга оширувчи ижтимоий гуруҳлар, жамоалар, бирлашмалар тушунилади.

Иқтисодий ҳаракатларнинг турли субъектлари инсон омили сифатида турлича намоён бўлади. Бу ҳолат одамларнинг ижтимоий статуси, ижтимоий-иқтисодий ва маданий салоҳияти, иштирокчилар фаолият кўрсатаётган ижтимоий-маданий муҳитга боғлиқ.

Инсон омили – бу маълум маънода тартиблашган таркибий элементлар йиғиндиси бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

- ижтимоий-демографик компонент бир қатор тизимли кўрсаткичлар билан тавсифланади: аҳоли таркиби, меҳнатга лаёқатли аҳоли таркиби, туғилиш ва ўлим даражаси, ўртача умр кўриш даражаси, оила институтининг ривожланиши;

- жисмоний компонент – аҳолининг жисмоний соғлиғи ва аҳолининг руҳий соғлиғи каби кўрсаткичлар тизими билан тавсифланади;

- ижтимоий-иқтисодий компонент – учта кўрсаткичлар тизими билан тавсифланади: аҳоли бандлиги таркиби ва даражаси; аҳолининг меҳнат ва интеллектуал қобилиятларига бўлган талаб; аҳолининг турмуш сифати.

- ижтимоий-маданий компонент – тўртта кўрсаткичлар тизими билан тавсифланади: жамиятда таянч таълимнинг сифати; касбий таълим даражаси; ходимларнинг малака ва касбий маҳоратининг ўсиши; аҳолининг ижтимоий маданияти даражаси (шахснинг меъёрий-қадриятлар бўйича тушунчаси, тамойиллари ва эътиқодларининг ўзига хослиги, ахлоқи ва одоби даражаси, рағбатлантиришдаги афзалликлари, хулқ-атвори, аҳолининг турли қатламлари ва гуруҳларининг маданий интеграция даражаси).

6.2. Инсон омилини фаоллаштириш асосида инновацион соҳада корхонани бошқариш

Ҳозирги пайтда муваффақиятли ташкилотларнинг асосини персонал ташкил қилади деган тушунча ўз тасдиғини топган. «Бизнес – бу ташкилот бўлиб, унинг барқарор ривожланиши ёки инқирозини белгиловчи асосий куч унинг ходимлари малакаси ҳисобланади. Жисмоний меҳнат вақт ўтиши билан тўлиқ автоматлаштирилиши мумкин. Лекин билим – бу инсоннинг ўзига хос ресурси бўлиб, уни китоблардан топишнинг имконияти йўқ. Китобдан ахборот олишимиз мумкин; бироқ билим – бу ахборотни аниқ бир фаолият соҳасида қўллай олиш қобилиятидир.

Ташкилот шахснинг фаолиятини чеклар экан ўзининг ўзгаришларга мослашиш қобилиятини чеклайди. Ташкилот шахснинг ривожланишини рағбатлантирар экан, унинг янгиланиши дои-

мий ҳисобланади. Шахслар – ташкилотлар янгиланишининг ягона манбаи ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда инсон салоҳияти миллий бойликнинг асосий ташкил этувчиси деб тан олинган ва иқтисодий ўсишнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучидир. Унинг сифати илмий-техник тараққиёт, меҳнатни ташкил этиш ва маданияти, самарадорликни белгилаб беради. Юқори меҳнат унумдорлиги нафақат техника, балки персонал салоҳияти билан ҳам белгиланади.

Инновациялар ва технологияларни бошқариш ижтимоий жараёнларни акс эттиради. Меҳнат ресурслари, ишлаб чиқаришнинг субъектив омили бўлиб, инсоннинг жисмной ва ақлий қобилиятлари йиғиндисини, унинг меҳнатга қобилиятини акс эттиради. Меҳнат ресурслари сифати қуйидагиларга боғлиқ:

- меҳнатнинг ишлаб чиқариш кучида номоён бўлади ва ходимнинг таълим олиши ва шаклланишига сарфланган вақт асосида аниқланади;

- умумий таълим даражаси, касбий билим ва кўникмалар, мутахассислиги бўйича ишлаш давомийлиги ва шароитларини акс эттиради;

- ходимнинг умумий маданият даражаси ва интеллектуал қобилиятлари, кадриятлар тизими, маънавий-ахлоқий, иродавий сифатлари, фуқаролик фаоллиги ва бошқа ижтимоий эгалланган хусусиятлари билан белгиланади.

Персонални бошқариш жараёнларида мутахассислар ва раҳбариятнинг сифат кўрсаткичларини баҳолаш ва қўллашга катта аҳамият берилади:

- ижодий фаолиятга эҳтиёж ва қобилият;
- тадбиркорлик;
- командада ишлай олиш;
- ривожланишнинг потенциал имкониятлари;
- ахлоқий ишонччилик ва бошқалар.

Ижодий фаолиятга имкон берувчи ишчанлик муҳитини яратишда ходимларни мотивлаштиришнинг турли усуллари қўлланилади.

«3М» фирмасида (Миннесота Майнинг энд Мэнюфекчуриг, АҚШ) инсон ресурсларини бошқаришнинг инновацион фаолиятни рағбатлантирувчи тамойиллари қўлланилади:

■ юқори меҳнат унумдорлигини рағбатлантириш асосида ҳар бир одамнинг индивидуаллиги ва кадриятларини таъкидлаб ўтиш. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; ходимларнинг бир-бирига ишончли ва ўзаро ҳурматга асосланган муносабатларини ривожлантириш; персоналга таълим бериш ва малакасини оширишга жавобгарлик;

■ ҳар бир ходимнинг ташаббусини қўллаб-қувватлаш ва шу билан бирга эркин ижодий фаолиятни таъминлаш; мураккаб вазиятларда жавобгарликни ўзига олишни рағбатлантириш;

■ ҳар бир кишига ўз индивидуал қобилиятларини рўёбга чиқаришига имконият яратиш; кадрлар жойлашувини тўғри танлаш; ходимлар меҳнат салоҳиятининг ривожланишида раҳбарларнинг масъулиятини ошириш;

■ яхши бажарилган иш натижалари учун адолатли ҳақ олишда ҳаммага тенг имкониятлар яратиш; қўйилган мақсадлар асосида ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини баҳолаб бориш.

Ҳозирги пайтда инновацияларни яратиш оммавий тус олмоқда – “иختиролар саноати” яратилмоқда. Бунда ҳар бир янгилик ўзига хос бўлиб, алоҳида индивидуал ижодий жараён маҳсулини акс эттиради.

“Ихтиролар саноати”нинг ривожланиши жиддий ресурслар таъминотини талаб этади. Янгиликнинг яратиши ва бозорга чиқиши учун илмий, лойиха-конструкторлик, технологик, маркетинг ва бошқа бўлинмалар керак бўлади. Замонавий бозорнинг янги маҳсулот сифати ва намоён қилишга талаблари жуда юқори ва муваффақият кўп жиҳатдан хилма-хил билимларни қўллаб олишга боғлиқ. Шу сабабли янги маҳсулотни яратиш – бу турли мутахассисларнинг жамоавий фаолияти натижасидир.

Шу сабабли янгиликлар яратувчи хусусий ихтирочилар ва саноат корхоналари ўртасидаги меҳнат тақсимоти чуқурлашиб боради. Шубҳасиз, инновациялар юзага келишига асосий туртки бўлган ихтирочилар ва олимларнинг янги ғоялар генератори сифатидаги аҳамияти юқори бўлиб қолади.

Инновацион ташкилотларнинг асосий хусусияти ижодий шахсларга нисбатан эътиборли бўлишларидир. Ижодий қобилият – шахснинг муаммони ечишда ўзига хос ечимни топиш ва ноанъанавий қарорларни қабул қилишида номоён бўлади. Ижодий қобилият

ҳар бир инсонда туғилганидаёқ бўлиши мумкин, лекин ижодий ёндашув рағбатлантириладиган муҳитдагина тўлиқ намоён бўлади.

Ўз ишига ҳаддан ташқари берилиб кетган инсонлар – ташаббускорларни алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Ташаббускор – бу ташкилотнинг энг қимматли ва кўп ҳолларда ягона капиталидир. Моддий ва маънавий рағбатлантиришнинг ҳеч бир усули ташаббускор каби ходимни мақсад сари йўналтиришга мажбур қила олмайди.

Янгиликларни жорий этиш нафақат янгиликларни яратиш ва қўллаш билан боғлиқ ташкилий-технологик жараён, балки ташкилот функциялари, тузилмаси ва кадриятлари ўзгариши билан боғлиқ ижтимоий-маданий жараённи ҳам ифодалайди. Янгиликларни жорий этиш – бу мавжуд маданий муносабатларга янги маданият элементларининг кириб боришидир. Шу сабабли янгиликларни жорий этишда кўпинча ташкилот перссоналининг янгиликларга қаршилиги юзага келади. Бу қаршиликлар очик, яъни лойиҳага очик танқидий муносабатлар кўринишида ёки ёпик, яъни ички қаршилик ташқи кўринишда розилик сифатида намоён бўлиши мумкин.

Ўзгаришларни амалга оширишда одамлар таваккал қилишга мажбур бўладилар, бу эса уларнинг маданиятига зид келади. Персоналнинг хулқ-атвори куйидагилар билан изоҳланади:

• ўзгаришларнинг оқибатлари номаълумлиги сабабли қўрқув ҳисси;

- барқарорликнинг йўқолиши мумкинлигидан безовталиқ;
- даромадларнинг пасайиши мумкинлигидан;
- мавқеини йўқотиш мумкинлиги;
- ташкилотта кераксиз бўлиб қолишдан қўрқиш;
- келажақда янги ролни бажариш имкониятига эга бўлмаслик;

• янги ишни ўргана олмаслик ёки бажара олмаслик.

Бундан ташқари, янгиликларни жорий этишга тўсқинлик ташкилотда вужудга келган умумий маданият таъсирида вужудга келади:

Сиёсийлашган ички муҳит. Бу юқори таъсирга эга менежерларга ўзгаришларга қаршилик қилишга имконият беради. Кўп масалалар шовкинли қўллаб-қувватлаш ёки кучли таъсирга эга юқори

лавозимли шахсларнинг қаршилиги, асосий раҳбарга тайзик ўтказиш, маълум натижалардан манфаатдор гуруҳ ёки бўлимлар ўртасидаги низолар асосида ҳал этилади.

Ўзгаришларга ёки уларни ўтказишга интилаётган ходимларга нисбатан душманларча муносабат. Янги ғояларни жорий этиш ташаббуси билан чиқаётган менежерлар ва ходимларни кадрламайдиган мансабдор шахслар мавжуд ҳолатни яхшилашга интилишларга тўсиқ бўлиб хизмат қилади.

Стратегик ривожланиш, рағбатлантирувчи ғоялар ва маданиятни шакллантиришга нисбатан структура, назорат тизими, бюджет, назорат тизимини яхши билувчи менежерларга устувор аҳамият қаратиш. Бу турдаги менежерлар ташкилотнинг ички ташкилий масалаларни муваффақиятли ечишга қодир бўлади. Лекин уларни юқори лавозимларга қўйишганда, компания янги стратегик вазифаларни еча оладиган ишбилармон лидерларга нисбатан танқислик сезиши мумкин, бу эса узоқ муддатли мақсадларга эришишга имконият бермайди.

Персоналнинг ўзгаришларга қаршилигини пасайтириш учун ташкилот ичида бўлаётган ўзгаришларни енгиласан имкон берувчи ўзига хос мослашувчан маданиятни шакллантириш керак.

6.3. Кадрларни танлаш, улар фаолиятини баҳолаш ва рағбатлантириш асосида инновацион фаолликни таъминлаш тизими

Ташкилотларда персоналнинг новаторлик фаолиятини кучайтириш ва ўзгаришларга қаршилиқни камайтириш мақсадида зарур ўзгаришларга мотивация кўринишидаги турли чоралар кўрилади:

- ташкилот раҳбариятининг новаторлар таклифларига эътибор билан қараши;
- таклифлар, ихтиролар ва ишланмалар муаллифларини моддий ва маънавий рағбатлантириш;
- янгиларни ишлаб чиқишда зурур шароитларни яратиш, шу жумладан ҳаракатлар эркинлигини таъминлаш;
- ташкилот ичида ва ташқарисида ҳамкасблар ўртасида самарали коммуникацияларни қўллаб - қувватлаш;

- новаторлар ва яратувчиларнинг ташкилот муваффақиятидаги ҳиссасини тан олиш;

- хизмат мартабаси жиҳатдан кўтарилиши ва бошқалар.

Ихтирочилар меҳнатини ташкил этиш ва рағбатлантиришда ҳуқуқий, молиявий, ташкилий ва бошқа йўналишларни қамраб олувчи алоҳида сиёсат ишлаб чиқилади ва ташкилотнинг илмий-техник ҳамда истеъмол фаолиятини ривожлантиришга имкон берувчи стимуллаштирувчи кенг ҳаракатлар қўлланилади.

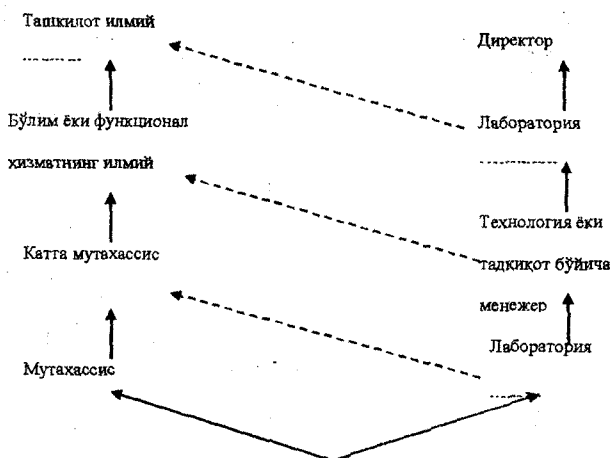
Ихтирочилик фаоллигини стимуллаштириш тизими Японияда, айниқса, батафсил ишлаб чиқилган. Муаллиф патент учун ариза берганда унча кўп бўлмаган мукофот берилади. Агар фирма ихтирочининг ишланмасини ўз фаолиятида қўллаган бўлса, унга катта миқдордаги мукофот берилади. Фирма томонидан тасдиқланган нуфузли комиссия ихтиродан олинган самарани олти балли шкала бўйича баҳолайди, муаллифларга 6 мингдан 200 минг иенгача мукофот берилади. Сотилган лицензия учун ҳар йили, лицензияни алмаштириш учун ҳар беш йилда мукофот берилади. Агар ихтиро фирмага сезиларли даромад келтирган бўлса, бу ҳолда алоҳида мукофот берилади.

АҚШ корхоналарида инновацион фаолиятни таъминловчи алоҳида шароитлар яратилган. Киритилаётган таклифларни тезкор тарзда жорий этиш ва унинг самарасини дарҳол баҳолаш учун имкониятлар яратилган. Ташаббусни катта миқдордаги мукофот билан тақдирлаш сиёсатини амалга ошириш янгиликларни жорий этишнинг узлуксиз жараёнига кучли рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади. Шундай, «Женерал Моторс» корпорацияси техник-технологик ва ташкилий кўринишдаги ҳар қандай таклифни 10 минг доллар атрофида рағбатлантиради. Корпорация ҳар йили ўртача бир ходимдан битта таклиф олади ва бу таклифларнинг учдан бир қисми амалиётга жорий этилади.

АҚШнинг саноат корхоналари объектив сабабларга кўра ёки техник такомиллашмаганлик учун амалиётга жорий этиш имконияти бўлмаган таклифларни ишлаб чиққан новаторларни ҳам рағбатлантиради. Уларга «Компания фаолиятига қизиқиш билдиргани ва уни ривожлантиришга ҳаракат қилгани учун» рамзий мукофоти берилади.

Компания «3М» (Minnesota Mining & Manufacturing) ходимлар ўртасида ижодий ташаббусни қўллаб-қувватлаш учун ўз ходимларига иш вақтининг 15 фоизини ўз лойиҳаларини ишлаб чиқишга ажратишга рухсат беради. Компания ихтирочиларни рағбатлантиришнинг яна бир турини жорий этган – бошланғич грант. Фирма ходими ўз лойиҳасини амалга ошириш учун 50 минг доллар миқдорида субсидия олиш имкониятига эга.

Бундан ташқари, компания новаторликнинг ташкилий захираларини кидириш бўйича фаол иш олиб боради. Шу жумладан, мутахассисларнинг шахсий ривожланиши учун «3М» да “икки томонлама зина” тизими жорий этилади. Бу тизим ходимларнинг шахсий қобилиятлари ва хоҳишларидан келиб чиқиб, маъмурий ёки илмий-инженерлик йўналиши бўйича ўсишига имконият яратади. Илмий-инженерлик йўналиши бўйича лавозимлар бошқарув лавозимларига мос ҳолда келтирилган.

6.3.1-рasm. Илмий-инженер кадрлар мартабаси ривожланишининг икки йўналиши.

Кўпгина давлатларда профессионал кадрлар тайёрлаш тизими бир нечта буғинлардан иборат бўлади. Ўзбекистонда у қуйидаги босқичлардан иборат:

- умумтаълим мактаблари;

- профессионал-техник коллеж (билим юрти) ёки коллеж (техникум);

- олий таълим муассасалари, уларда бакалавр, магистр тайёрланади;

- ОТМлар ва илмий тадқиқот институтлари қошидаги докторантуралар;

- ОТМлар қошидаги малака ошириш факультетлари.

АҚШдаги расмий профессионал таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади: бошланғич ва ўрта таълим, профессионал техник билим юрти, икки йиллик бошланғич коллежлар; профессионал мактабларвауниверситет коллежлари, аспирантурава докторантура. Америкада меҳнат ресурсларининг касбий таълимини таъминловчи манба бўлиб хусусий иш жойида кадрларни тайёрлаш ва корпорациялар ҳузуридаги ўқув марказлари ҳисобланади (6.3.1-жадвал).

6.3.1-жадвал

АҚШда кадрларни тайёрлаш

Ташкилотлар	Фаолият кўрсатаётган меҳнат ресурслари таркибида тайёрланган ходимларнинг улуши, фоиз
Олий ва ўрта мактаб	29
Тўрт йиллик коллежлар	17
Икки йиллик коллежлар	5,2
Ўрта мактаблар	4,9
Мактабдан кейинги хусусий касбий курслар	2,2
Давлат касбий курслари	1,7
Компаниялар, фирмалар (иш ўрнида тайёрлаш)	28
Хусусий компанияларнинг касбий марказлари	10
Мудофаа кучлари ўқув бўлинмалари	2

Япониянинг Иккинчи жаҳон урушидан кейинги таълимнинг ривожланишини белгилаб берган бир чизикли мактаб таълими тизими 6-3-3-4 формуласига асосланади:

- 6 йил – бошланғич мактаб;
- 3 йил – кичик мактаб;
- 3 йил – катта ўрта мактаб;
- 4 йил – олий мактаб (университет).

Япония иқтисодиёти ривожланишини ҳаракатга келтирган куч фирма ичидаги таълимга асосланган кадрларни тайёрлаш тизими ҳисобланади. Фирма ичидаги таълимнинг муваффақиятини қуйидаги ҳолатлар таъминлаб берган:

- японияликларнинг мактабда олинган фундаментал билимларга асосланган юқори таълим даражаси;
- “ички тайёрлаш”нинг анъанавий амалиёти, бунда корхона ўзи учун керак деб ҳисоблаган кадрларини ўзи тайёрлайди;
- иш вақтида таълимнинг тарбиявий самарасини ошириш имкониятини берувчи персонални бошқариш тизими;
- фирма ичидаги таълимни ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсати.

Ҳозирги пайтда илмий-техник ривожланиш таъсирида меҳнат ресурсларининг қайта ишланиши узок муддат талаб этади. Бошқа томондан меҳнат ресурсларининг ишлаб чиқариш кучларининг моддий элементлари (асбоб-ускуналарнинг маънавий эскириш даври қисқариб бориши) қайта ишланиш муддати қисқариб бормоқда. Бу эса билимлар ҳажмининг ошиб бориши билан боғлиқ. Жаҳон амалиётида янги билимнинг пайдо бўлиши ва унинг амалда қўлланиш даври кескин қисқариб бормоқда.

Ташкилотдаги ўқитиш – бу ташкилот янги билим, хулқ-атвор ва қимматликлар олувчи жараён ҳисобланади. Бу жараён ташкилотнинг барча даражаларида амалга оширилади:

- алоҳида ходимларнинг ўзаро ва ташқи муҳит билан таъсири асосида ҳар кунги иш жараёнида;
- гуруҳларда, аъзолар умумий мақсад учун ҳамкорлик қилишганда;
- атроф-муҳитдан тескари алоқа таъсирини сезган ҳолда кейинги ўзгаришларни кутиш давомида бутун ташкилот тўлиқ ўқийди.

Янги билимлар янги мақсадлар, процедура, кутишлар ва муваффақият мезонлар мазмунида ўз аксини топади.

Икки турдаги ўқитиш мавжуд – «сақланувчи» ва «инновацион».

«Сақланувчи ўқитиш» – бу маълум ва такрорланувчи вазиятларда ҳаракат қилиш учун аниқ ўрнатилган қарашлар, усул ва қоидаларни ўзлаштиришдир.

Таълимнинг бу тури ҳар қандай жамиятнинг фаолият кўрсатиши ва барқарорлигини сақлаб туришда бекиёс аҳамиятга эга. Бунда бугунги фаолият фақат ўтган даврдаги фаолият билан таққосланади. Тахрирлаш чоралари вужудга келаётган муваффақиятсизликларни тузатишга қаратилган ҳамда ташкилотнинг янги имкониятлари ва устунликларидан фойдаланиш масаласи эътибордан четда қолган. **«Инновацион ўқитиш»** ташкилотнинг янги шароитдаги ишлашига тайёрлашга қаратилган.

Бу ҳолда ҳали мавжуд бўлмаган муҳит қандай бўлишини аниқлай олиш керак бўлади. Инновацион ўқитиш амал қиладиган келажакдаги вазиятнинг у ёки бу даражадаги аниқ тафсилотлари ҳам мавжуд бўлмайди. Бу вазиятларни аниқ тасаввур қила олиш ҳам бу турдаги ўқитишнинг вазифаларидан бири ҳисобланади. Инновацион ўқитиш вужудга келадиган қуйидаги муаммоларни ҳал этишга қаратилган:

- ўзига хос бўлиб, шу сабабли олдинги хатолар ва тажриба асосида ўқитиш имконияти бўлмаган муаммолар;
- ечими ҳали маълум бўлмаган муаммолар;
- мазмуни баҳс ва шубҳаларга сабаб бўлувчи муаммолар.

Ташкилотда инновацион ўқитишнинг мавжуд бўлмаслиги унинг ташқи муҳитга мослаша олиши билан боғлиқ қийинчи-ликларни келтириб чиқаради. Менежерлар одатда қувватловчи ўқитишга яхши тайёргарлик кўришган. Лидернинг вазифаси инновацион ўқитишни таъминлашдан иборат.

Инновацион ўқитишнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. *Тарихни янгича талқин этиш.* Бу йўналиш ташкилотнинг ўзида тўпланган иш тажрибаси ва анъаналарини баҳолаш асосида уларни янги шароитда қўллашга қаратилган.

2. *Тажриба ўтказиш.* Ташкилот ўзгаришлар йўналишининг аниқланган илмий фаразларини бошқариладиган тажрибалар ва

уларнинг оқибатларини ўрганиш асосида текшириб кўриши мумкин.

3. *Ўхшаш ташкилотларнинг тажрибасидан фойдаланиш* – маълум ва амалиётда кенг қўлланиладиган усул ҳисобланади. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги узоқ йиллар давомида япон тадбиркорлари жаҳон бозорида қандай рақобат курашини олиб боришни хорижий мамлакатларнинг ўхшаш компанияларидан ўрганганлар. Минглаб япон менежерлари ва муҳандислари америка компанияларига бориб, ишлаб чиқариш жараёнининг миллионлаб фотосуръатларини олишган, кўплаб америкалик ҳамкасблари билан суҳбатлашган ва уйга қайтгач, ўрганган нарсаларининг энг яхшиларини ўз ташкилотларида қўллаганлар. Ҳозирда тескари жараён юз бермоқда. Энди АҚШ мутахассислари япон ишлаб чиқарувчиларининг тажрибасини ўрганишга ҳаракат қилишмоқда.

4. *Таҳлилий жараёнлар*. Кўпгина ташкилотлар ташқи муҳитдаги ўзгаришлар тенденциясини мақсадли таҳлил қилиш асосида, вужудга келаётган муаммоларни аниқлаш ва унинг ечиш усулларини аниқлашга асосланган ўқитишни амалга оширади.

5. *Ўқитиш ва таълим*, яъни расмий ўқитиш, бунга ҳозирда кўплаб корхоналар катта эътибор қаратмоқда. Америка фирмалари бунинг учун йилига умумий ҳолда 30 миллиард долларгача маблағ ажратишмоқда.

Янгиликларга қаршилиқ кўрсатиш ва новаторлик фаолиятини кучайтириш персонални мотивлаштиришнинг махсус тадбирларини ўтказиш орқали амалга оширилади. Бунда рағбатлантиришнинг моддий ва маънавий усуллари қўлланилади. Раҳбарият ходимларнинг янги ғояларни илгари суриши, бу ғояларни амалга ошириш учун шароит яратишга эътиборни кучайтириши керак.

Таянч иборалар

Инсон омили, ресурс, бошқариш, концепция, кадрлар, стратегия, кадрларни танлаш, кадрларни тайинлаш, рағбатлантириш, маънавий кадрлар, ижодий қобилият.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион тизимда инсон омилини шарҳлаб беринг.

2. Инсон омилининг фаоллик даражасини баҳолаш мезонларини айтинг.

3. Инсон ресурсларини бошқариш концепцияси тўғрисида тushунча беринг.

4. Кадрларни бошқариш стратегиясининг моҳияти ва турларини ёритинг.

5. Кадрларни бошқариш стратегиясининг турларини санаб беринг.

6. Кадрларни танлаш ва баҳолашда нималарга эътибор қаратилади?

7-мавзу. Инновацион иқтисодиётда хизматлар бозорини ривожлантириш

Режа

7.1. Инновацион иқтисодиёт шароитида хизматлар бозорининг мазмун-моҳияти ва аҳамияти.

7.2. Хизматлар бозорининг мамлакат иқтисодиётининг ривожланишида тугган ўрни.

7.3. Ўзбекистонда инновацион хизматлар бозорини ривожлантириш йўллари.

7.1. Инновацион иқтисодиёт шароитида хизматлар бозорининг мазмун-моҳияти ва аҳамияти

Кишилиқ жамиятидаги буюк тарихий кашфиётлардан бири – бозор ҳисобланади. Бозор ўз тараққиёти давомида иқтисодий аҳамияти билан бирга, одамларнинг маънавий юксалишига ҳам ўзининг таъсирини кўрсатиб келган. Инсон бозордаги товарларни харид қилиш билан мамлакат ва жаҳон иқтисодиётидаги ўзгаришлар ва янгиликлардан баҳраманд бўлади, ўз маҳорати ва билимини янада оширишга интилади. Бу эса ўз навбатида илмий-техник жараёни рағбатлантиради ва ишлаб чиқаришнинг жадаллашишига олиб келади.

Республикамизда аралаш иқтисодиётнинг вужудга келиши ва иқтисодиётимизни бошқаришда демократик тамойилларнинг қўлланилиши тадбиркорлик субъектларига кенг йўл очилиши – жаҳондаги илғор тажрибалар ва меъёрлар асосида ички ҳамда ташқи бозорларда фаолият юритишларига замин яратмоқда. Бундай шароитда, табиийки, бозорнинг қонуниятларини ўрганиш муҳим йўналиш ҳисобланади.

Ҳозирги даврда, бозор – ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчиларнинг қўп қиррали мураккаб алоқаларини, уларнинг ўзаро бир-бирларига бўлган таъсирини боғлайдиган бўғин, жамият тараққиётида модда алмашувини таъминлайдиган жараён сифатида шакл-

ланди. Бозор тушунчасига жуда кўплаб таърифларни келтиришимиз мумкин.

К. Р. Макконел ва С. Л. Брюлар бозорни маҳсулот ва хизматни сотувчи ва сотиб олувчиларни қўшувчи механизм деб аташадиган²⁷.

Н. Тухлиевнинг фикрича: “Бозор товар ишлаб чиқариш қонунлари асосида ташкил қилинган айрибошлаш, товар ва пул муомаласи муносабатларининг йиғиндиси, ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги муҳим боғловчи бўғиндир”²⁸.

А. Ўлмасов ва А. Ваҳобовлар қаламига мансуб “Иқтисодиёт назарияси” дарслигида: “Бозор – бу харидорлар билан сотувчилар орасидаги иқтисодий алоқалар, уларни бир-бирига боғлайдиган механизмдир”²⁹, дейилган.

Б. Ю. Ходиев ва Ш. Ш. Шодмоновлар муаллифлигида ёзилган “Иқтисодиёт назарияси” дарслигида эса: “Бозор – ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар мажмуаси”³⁰, деган таъриф берилган.

Юқорида келтирилган таърифларда бозорнинг моҳияти қайсидир даражада очиқ берилган. Улар асосида айтиш мумкинки, бозор – ишлаб чиқарувчи (сотувчи)лар ва истеъмолчи (харидорлар)лар ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида бўладиган муносабатларни боғлайдиган тузилмадир.

Бозорнинг асосий белгилари – сотувчи ва харидорларнинг ўзаро келишув, эквивалентлик тамойили асосида айирбошлаш, сотувчиларнинг харажатлари қопланиб, фойда олиши ва тўловга қодир бўлган харидорларнинг талабини қондириш ва рақобатчиликдан иборатдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, бозорнинг моддий асосини жой эмас, балки товар ва пулнинг ҳаракати ташкил этади. Бозор тушунчаси иқтисодиётнинг тўртта фазаси (ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнлари)дан фақат айирбошлаш жараёнидаги иқтисодий муносабатларни ўз ичига олади. Бозорда ҳеч

²⁷Кэпбелл Р. Макконелл, Стэнли Л. Брю. Экономика: принципы, проблемы и политика. Том 1. –Таллинн: 1993, стр. 77.

²⁸Тухлиев Н. Бозорга ўтишнинг машаққатли йўли. –Т.: “Ўзбекистон”, 1999, 13 бет.

²⁹Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: “Шарк” нашриёти, 2010, 90 бет.

³⁰Xodiyev B. Y., Shodmonov Sh. Sh. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. – T.: “Barkamol fayz media”, 2017, 160 bet.

қандай бойлик яратилмайди, ишлаб чиқарилмайди, кишиларга бахт, ризку-рўз ҳам улашилмайди, лекин унда – турли мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда мавжуд бўлган минглаб корхоналарда ишлаётган миллионлаб кишилар томонидан яратилган товар ва хизматлар, кўчмас мулклар, иқтисодий ресурслар, ишчи кучи пулга сотилади ва сотиб олинади.

Бозор мураккаб тузилишга эга. Шу сабабдан, уни туркумлашга ҳар хил мезонлар асос қилиб олинади. Булар бозорнинг етуклик даражаси, сотиладиган ва сотиб олинadиган маҳсулот тури, бозор субъектлари хусусиятлари, бозор миқёси, иқтисодий алоқалар характери ва бошқалар.

Бозорнинг етуклик даражасига қараб ривожланмаган бозор, эркин (классик) бозор, ҳозирги замон ривожланган бозорларга бўлинади. Ривожланмаган, шаклланаётган бозор кўпроқ, тасодикий характерга эга бўлиб, унда товарга товар айирбошлаш усули (бартер) кўпроқ қўлланилади. Бозорнинг бу тури тарихан ҳали ҳақиқий пул келиб чиқмаган даврга тўғри келади. Лекин ҳозирги даврда ҳам айрим мамлакатларда пул инқирозга учраб, ижтимоий ишончни йўқотган, бозор иқтисодиётига ўтаётган даврларда ҳам бу бозор амал қилиши мумкин.

Эркин (классик) бозорда товар ва хизматларнинг ҳар бир тури бўйича жуда кўп ишлаб чиқарувчи (сотувчи)лар ва истеъмолчи (сотиб олувчи)лар бўлиб, пул орқали айирбошлаш жараёнида улар ўртасида эркин рақобат келиб чиқади, нархлар талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатга қараб эркин шаклланади, рақобатнинг турли усуллари қўлланилади, аҳоли ва ишлаб чиқарувчилар кескин табақалашади.

Ҳозирги замон ривожланган бозорида давлат унинг фаол иштирокчиси бўлади. Бунда бозор анча тартиблаштирилади ва бошқарилади, турли хил биржалар ва бошқа олди-сотди жараёнига хизмат қилувчи тармоқлар ривожланган бўлади, рақобат курашлари, аҳолининг табақалашуви юмшатилиб, уларнинг даромадлари даражаси ўртасидаги фарқлар камаяди.

Назария ва амалиётда бозорларни турларга ажратишда, уларда иштирок этувчи товарлар ва хизматлар асос қилиб олинади. Аксариyat иқтисодий адабиётларда бозорларнинг қуйидаги асосий турлари келтирилади:

- истеъмол товарлари ва хизматлар бозори;
- ишлаб чиқариш воситалари бозори (ресурслар бозори);
- меҳнат бозори;
- молия бозори ва бошқалар.

Бозорлар таркибида истеъмол товарлари ва хизматлар бозори-асосий таркибий қисмлардан бири ҳисобланади. Унда ҳўжалик субъектларининг барча учта тури: уй ҳўжаликлари, давлат ва корхоналар қатнашади.

Истеъмол товарлари бозори – аҳолининг шахсий эҳтиёжини қондирувчи ва ҳаёт кечириш учун уй-рўзгорини жиҳозлаш мақсадида харид қилинувчи асосий ва ҳаёт учун зарур бўлган маҳсулотларнинг олди-сотди муносабатлари мажмуини ўз ичига олади. Истеъмол товарлари бозори ўз навбатида жуда кўплаб маҳсус бозорларга бўлиниб ҳам ўрганилади: озиқ-овқат, кийим-кечак, ҳўжалик, маданий моллар ва бошқаларга бўлинади. Бу бозорнинг моддий-техника асоси(инфраструктураси) бўлиб: улгуржи савдо базалари, дўконлар ва барча чакана савдо-сотик билан шуғулланувчи шахобчалар ҳисобланади.

Хизматлар бозори – аҳолига маиший, маърифий, тиббий, техник, коммунал, маданий, алоқа, транспорт, консалтинг, инжинринг, лизинг ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича олди-сотди муносабатларини ифодалайди. Унинг ҳам ўзига хос шахобча ва муассасалари шаклланади. Истеъмол товарлари ва хизматлар бозорларининг ўхшашлиги шундаки, улар тўғридан-тўғри инсонлар эҳтиёжларини қондиришга қаратилган.

Истеъмол товарлари ва хизматлари бозорининг маҳсус тури-интеллектуал товарлар бозоридир. Унда ақлий меҳнат маҳсули бўлган товарлар – илмий ғоялар, техника янгиликлари, санъат ва адабиёт асарлари, ҳар хил ахборотлар олди-сотди қилинади. Ушбу бозор таркибида илмий-техника ишланмаларини айирбошлаш катта ўрин тутати.

Интеллектуал товарлар бозорининг функцияси – патент, лицензия ва ноу-хау сотишдан иборат. Бу бозорда асосан инновация фирмалари фаолият юритишади. Улар янгиликлар яратиш, бозорда сотиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича хизмат кўрсатишади.

Ишлаб чиқариш воситалари бозорида саноат корхоналари, деҳқон, фермер хўжаликлари ва иқтисодиётнинг барча тармоқлари муассасаларининг таъминоти учун зарур бўлган дастгоҳ, хомашё, жиҳоз ва бутун керакли товарлар олди-сотдиси ташкил этилади. Бу бозор бизнинг мамлакатда “Ўзулгуржибиржасавдо” тизими, товар-хом ашё биржалари миқёсида ташкил этилган.

Ишлаб чиқариш воситалари бозори товар биржалари орқали ҳам амалга оширилади.

Молия бозори – нақд пул, валюта, капитал ва қимматли қоғозлар олди-сотди муносабатлари мажмуини билдиради. Молия бозори суғурта тизимини ҳам ўз ичига олади. Молия бозорининг сотувчилари сифатида пул эгалари – аҳоли, фирма, корхона, давлат ва тижорат банклари қатнашадилар. Молия бозорининг харидорлари – пулга мухтож бўлган барча субъектлардир.

Меҳнат бозори деганда ишчи кучини олди-сотди жараёни тушунилади. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат ресурсларини ҳам эркин олди-сотдиси ташкил этилади. Ортиқча меҳнат ресурси ишчи кучи сифатида таклиф этилади ва корхона, фирмаларнинг талаблари асосида эркин баҳоларда сотилади. Демак, меҳнат бозорида ҳам талаб, таклиф ва баҳо мавжуд. Ишчи кучи қийматининг баҳоланиши, сотиб олинаётган ишчининг иш ҳақи ва қўшимча имтиёзлари билан аниқланади.

Меҳнат бозори – меҳнат биржалари орқали уюштирилади. Меҳнат биржаси туман, шаҳар ва вилоятларда ўз тармоқларига эга.

Меҳнат биржасида корхона ва фирмаларда бўш иш жойлари рўйхати ва ишсизлар тўғрисида маълумотлар йиғилади. Меҳнат биржасига мурожаат қилган ишсизларга бўш жойлари ёки янги касбни эгаллаш тавсия этилади. Янги мутахассисликларни эгаллашга мухтож кишиларга махсус ўқиш курслари ташкил этилади.

Юқорида келтирилган фикрларга эътибор берадиган бўлсак, истеъмол товарлари, ишлаб чиқариш воситалари (ресурслар), меҳнат ва молия бозорлари фаолияти ўз мазмун-моҳиятига кўра хизмат кўрсатишга қаратилган. Шу сабабдан, бу бозорлар алоҳида (турли) номлар билан аталсада, аслида уларнинг барчаси жисмоний ва юридик шахсларга хизмат кўрсатишади.

“Туризм инновацион хизматлар бозорининг бир кўриниши бўлиб, юқори сифатли туристик хизматлар бозорини ҳам келтириш

мумкин. Республикамизда ўсиб бораётган юқори сифатли туристик хизматларга бўлган талаб ва унинг қондирилиши ўртасидаги муносабатлар юқори сифатли туристик хизматлар бозори – бу истеъмолчиларга юқори сифатли туристик хизмат кўрсатиш асосида даромад олиш имкониятини яратадиган туристик хизматларга талаб ва таклиф мутаносиблиги ҳисобланади”³¹.

Хизматлар бозори бизнинг мамлакатимизда ҳам жуда катта истикболга эга. Жаҳондаги энг ривожланган мамлакатларда ишга яроқли аҳолининг 65-70 фоизи ана шу хизматлар бозори соҳаларида фаолият кўрсатади ва уларнинг иқтисодиётдаги салмоғи ҳам жуда юқори.

Худудий жиҳатдан бозорлар – маҳаллий, миллий ва жаҳон бозорига ажратилади.

Юқорида баён этилган бозорлар, уларда сотилаётган товар ёки хизматлар турларига қараб бир неча минглаб хилларга бўлиниб кетади. Амалиётда ҳар қайси товар ёки хизмат турининг хусусиятларига қараб бозорни ташкил этиш ва бошқариш тартиб-қоидалари мавжуд.

Хорижий адабиётларда бозор турларига қараб маркетинг фаолиятининг икки мингдан ортиқ таърифи бор эканлиги қайд этилади. Амалиётда қанча турдаги товар ёки хизматлар бозори ташкил этилаверса ва бошқариш тизими шаклланаверса, шунча маркетинг фаолияти таърифи берилаверади.

Аҳоли фаровонлигини оширишни кўзда тутувчи бозор муносабатлари сари бораётган мамлакатимизнинг ривожланиш даражасини кўтариш бўйича улкан ишлар амалга оширалаётган ҳозирги шароитда, истеъмолчилар талабига ҳар томонлама жавоб бера оладиган арзон ва сифатли, шунингдек, бозорда рақобатбардош хизматларни яратиш энг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Ўзбекистонда ҳозирги замон талабига жавоб бераоладиган маданиятли хизматларни қарор топтириш мақсадида “Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги (1996 йил (26 апрель) ва “Реклама тўғрисидаги” (1998 йил 25 декабрь) қонунлар ҳамда бир қатор қонуности ҳужжатлар қабул қилинган. Уларга риоя қилиш учун давлат назорати амалга оширилади. Бу

³¹Ушбу муаллифлик таърифи СамДУ таянч докторанти Жанзаков Б.Қ. илмий тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

қонун ва қарорларга мувофиқ инсофсиз рақобатчилар томонидан товар ёки хизмат бозорларини монополлаштириш юзасидан ҳар қандай уринишларнинг олдини олиш, уларни чеклаш ва барҳам бериш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жиҳатлари билан биргаликда нархларнинг асоссиз равишда ўсиб кетишига, бозорда сифатсиз хизматлар кўрсатилишига олиб келувчи рақобатнинг олдини олиш чора-тадбирлари кўрилади.

Мамлакатимизда хизматлар бозорида рақобат муҳитининг ривожига тўсиқ бўлаётган муаммоларни аниқлаш ва уларнинг ечимини топиш – миллий иқтисодиётимизни ривожлантириш стратегиясининг асосини ташкил этмоқда. Шунинг учун ҳам бозорларимизда эркин рақобат муҳитини шакллантириш ва корхоналаримиз рақобатбардошлигини ошириш омилларини таҳлил этиш амалиёти қўлланилмоқда.

Ўзбекистон иқтисодиётининг янги ривожланиш босқичига ўтаётган даврда асосий эътибор хизматлар бозорини экстенсив ривожлантиришгагина эмас, балки фан-техника тараққиёти негизида, улар фаолиятини ҳар томонлама интенсивлаштиришга, инновацион ғоялар ва ишланмаларни жорий этган ҳолда ривожлантиришга қаратилмоғи зарур.

7.2. Хизматлар бозорининг мамлакат иқтисодиётининг ривожланишида тутган ўрни

Мамлакатимизда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши билан бир қаторда, аҳолининг хизматларга бўлган талаби ортиб бормоқда. Хизматлар иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллай бошлади. Натижада хизматлар бозори иқтисодиётнинг муҳим бўғинига айланмоқда.

Замонавий иқтисодиётнинг глобал тенденцияларидан бири – кўрсатилаётган хизматларнинг кескин даражада ўсиши ҳисобланади. Давлат статистик органлари маълумотларига кўра ривожланган давлатлар ялпи миллий маҳсулотигаги хизматлар ҳиссаси ҳозирги кунда 2/3 дан 3/4 гача ташкил қилмоқда. АҚШ да хизматлар бозорида ишловчилар, умумий банд бўлганларнинг 77 фоизни ташкил этган ва башоратларга кўра, ушбу соҳа яқин йилларда янги иш жойларининг 90 фоизни таъминлаши лозим.

Ривожланган давлатларда аҳолининг истеъмол харажатлари таркибида хизматларнинг ҳиссаси 50-80 фоизни ташкил этади. Республикамизда эса ушбу кўрсаткич бор - йўғи 10-15 фоизга ташкил этади, холос.

Хизматлар бозорида аксарият ҳолларда тижорат ташкилот (корхона)лар фаолият юритишади. Улар таркибига савдо ва умумий овқатланиш корхоналари, туристик ва консалтинг фирмалари, хусусий тиббий муассасалар, авиакомпаниялар, банклар, маълумотларни компьютерда қайта ишлаш бюрolari, юридик, суғурта, кўчмас мулк савдоси билан шуғулланувчи компаниялар ва бошқалар кирadi.

Юқорида қайд этилганидек, хизматларни ишлаб чиқариш билан давлат ҳам шуғулланади. Дунёдаги кўпчилик давлатларда таълим муассасалари ва музейлар давлат ихтиёрида бўлади ва улар ўз фаолиятларидан фойда олишни мақсад қилиб қўйишмайди. Улар нотижорат ташкилотларидир. Аммо шундай давлатлар мавжудки, бундай ташкилотлар тижорат ташкилотлари ҳисобланади.

Хизматлар бозорида бир-биридан ўлчамлари билан фаркланадиган турли субъектлар: тижорат банклари, суғурта ва телекоммуникация компаниялари, меҳмонхона хўжалиги мажмуалари, ташиш каби соҳалардаги йирик халқаро корпорациялардан тортиб, кафе, таъмирлаш устахоналари каби маҳаллий даражадаги турли хил кичик корхоналарни фаолият юритишади.

Хизматлар бозорининг динамик даражада ривожланишини таъминлашнинг асосий йўлларида бири бўлиб, фан-техника таракқиёти ҳисобланади. Унинг натижаси – ишчи кучи ва капиталнинг қўшимча оқимини таъминловчи инновацион хизмат турларининг яратилиши бўлди.

Инновацион технологияларнинг³² пайдо бўлиши истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи ташкилотларда бизнесни амалга ошириш усуллари тубдан ўзгартиради. Мисол тариқасида, ҳозирги кундаги компьютер техникаси ва телекоммуникация воситаларининг интеграллашувини келтириш мумкин.

Миллий ёки глобал электрон хизмат кўрсатиш тизимларининг яратилиши – молиявий компаниялар, банклар ва бошқа хизмат

³²Технология (юнон сўзи): techne – маҳорат, санъат + logos – таълимот. Технология – бу, маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқаришнинг ўзгартиришда қўлланиладиган усул.

кўрсатиш ташкилотлари фаолиятлари миқёсини қайта ўзгартирди. Уларнинг тасарруфида юқори интеллектуал компьютер тизимлари мавжуд бўлиб, улар талаб ва таклиф ўртасидаги қонуниятларнинг ўзгаришини оператив таҳлил қилиш орқали қабул қилинаётган қарорлар хавф-хатарини баҳолаш, миқдорнинг тўлов қобилиятларини аниқлаш, амалга ошириладиган операциялар даромадлилиги ва бошқаларни ўрганишга имконият беради.

Инновацион-технологик тараққиёт-хизмат кўрсатишнинг барча турларига таъсир кўрсатади. Янги ва такомиллаштирилган тизимларнинг яратилиши буюртмаларни қабул қилиш, тўловларни амалга ошириш ва бошқа бир қатор ишларни бажариш учун замин яратади. Масалан, банкларда пулларни қабул қилиш, кредитларни ёпиш, нақд пулларни бериш каби банк операцияларининг автоматлаштирилиши ҳисобланади.

Банк автоматларининг жорий этилиши ходимлардан фойдаланишнинг имконияти бўлмаган жойларда кечаю кундуз хизмат кўрсатиш имконини беради. Кредит карталарининг қўлланилиши қўғоз пулларни муомала воситаси сифатида сиқиб чиқаради ва истеъмолчиларга тааллуқли электрон терминаллари билан жиҳозланган савдо марказлари ва бошқа харидни амалга оширадиган жойларда бевосита ҳисоб-китобларни қилиш имконини беради.

Иқтисодиётнинг инновацион-технологик тараққиёт негизида ривожланиши техник жиҳатдан қийин ҳисобланган товарларни етказиб бериш ва келгусидаги эксплуатацияси билан боғлиқ бўлган қўшимча хизматлар (сервис)нинг ошишига олиб келади.

Ҳақиқатда ҳар қандай инновацион маҳсулот (товар), айниқса юқори технологик ва узоқ муддатли фойдаланиладиганлари турли хизматларга эҳтиёжларини юзага келтиради.

Маҳсулот тавсифига боғлиқ ҳолда хизматларга бўлган эҳтиёж қуйидагиларни ўз ичига олиши мумкин:

- юклаш-тушириш ва тахлаш;
- ўрнатиш ва монтаж;
- ёкилиги қуйиш;
- техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш;
- тозалаш ва ташқи кўринишни тиклаш;
- экологик утилизациялаш ва бошқалар.

Ушбу хизматларнинг айримлари кўшимча даромад манбаи ҳисобланади. Айрим ҳолларда сотишдан кейинги хизматларни кўрсатиш орқали олинадиган даромадларни йиллар давомида олиш мумкин. Ҳозирги кунда инновацион-технологик асбоб-ускуналар ва машиналарнинг кўпчилик таъминотчилари ўз эътиборларини юқори билим ва ҳунарни талаб қилинадиган қийин турдаги хизматлар тўпламини яратишга қаратмоқдалар.

Бундай хизматлар нафақат кўшимча даромад келтиради, балки ишлаб чиқарувчи корхона (фирма)нинг истеъмолчиларга яқин бўлиши харид қилинган асбоб-ускунанинг эксплуатация имкониятларини вужудга келтиради.

Бугунги кунда ўзларининг рақобатбардошлигини ҳамда маҳсулотларининг жозибадорлигини ошириш мақсадида кўпчилик ишлаб чиқарувчи корхона (фирма)лар ўзлари томонидан ишлаб чиқарилган асбоб-ускуналарни таъмирлаш имкониятларини, шунингдек, уларга техник хизмат кўрсатиш ва вужудга келган муаммоларни ер шарининг ҳар қандай нуқтасида ҳал этиш мумкинлигини реклама қилдилар.

Ҳозирги замон бозор иқтисодиётида хизматлар – олди-сотдининг тўлақонли объекти бўлиб қолди. Бунинг натижасида ушбу хизматлар мамлакат иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланган миллий даромад, яъни ижтимоий маҳсулот қабили таркибига киритилган.

“Ҳозирда туризм соҳасида ҳам инновацион технологияларнинг қўлланиши тобора кенг тус олмақда. Масалан, Швейцария, Испания каби мамлакатларда таклиф этиладиган тур пакетларнинг 80фоизида инновацион технологиялар (каджетлар, датчиклар, лазер ускуналар ва ҳ.к.лар) элементлари иштирок этади. Айрим тадқиқотчилар тармоқ ва соҳалар хусусиятидан келиб чиққан ҳолда инновацион технологиялар иштирок этган хизматларни юқори сифатли хизмат деб ҳисоблашади. Хусусан, туризм соҳасида юқори сифатли туристик хизматларга қуйидагича таъриф берилган: Юқори сифатли туристик хизматбу туристларнинг жисмоний ва эстетик эҳтиёжларини тўлиқ қондирадиган, хавфсиз, атроф-муҳитга зарар келтирмайдиган, хизмат кўрсатишнинг барча босқичларида сифати пасаймайдиган,

сифатли инфратузилма шароитида рўй берадиган, инновацион технологиялар жалб қилинадиган малакали хизмат ҳисобланади”³³.

“Шу ўринда туризмда инновацион хизмат кўрсатиш тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, унинг моҳиятини қуйидагича ифодалаш мумкин. Туризмда инновацион хизмат – бу туристларга таклиф этиладиган, туризм соҳасида янги технологиялар, янги ғоява илмий ишланмаларни ўз ичига олган замонавий хизмат ҳисобланади”³⁴.

“Инновацион хизмат кўрсатишнинг корхоналардаги муҳим жиҳати ва натижадорлиги рақобатбардошликни ифодалаш билан характерланади. Айниқса, бундай жараён алоҳида олинган соҳаларда(масалан, туризм соҳасида) ўзига хос тарзда намоён бўлади. Шундай экан туристик хизмат рақобатбардошлиги – бу туристик хизматнинг бозорда мавжуд бошқа рақобатчи шундай хизматларга нисбатан хизмат сифати, кадрлар малакаси, фойда (даромад) даражаси, бозордаги улуши каби кўрсаткичлар бўйича нисбий қиймати тушунилади”³⁵.

Юқорида қайд қилинганлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, хизматлар иқтисодиётда ўта муҳим роль ўйнайди ва бу қуйидаги омилларда ўз ифодасини топади:

- хизматларнинг юқори ликвидлилиги, яъни даромадлилиги билан. Улар одатда ишлаб чиқарилган пайтда истеъмол қилинади.

- нисбатан юқори бўлмаган материал сиғими билан (номоддий деб номланадиган харажатларни қўшган ҳолда). Бу ўз навбатида қўшилган қиймат ҳажмини оширади ва тегишли равишда моддий даромадни ҳам.

- хизматларни бажарганлик учун ҳақ олишнинг қисқа муддати билан.

Шундай қилиб, иқтисодий омилларнинг хизматлар бозорига таъсири ялпи миллий маҳсулотнинг умумий динамикасида, истеъмол ва инвестицион товарларга бўлган талабнинг ўзгаришида, аҳолининг бандлик ҳолатида ва даромадлар даражасида (иш ҳақида) ва бошқа бир қатор макроиқтисодий кўрсаткичларда ифодаланади.

³³Ушбу муаллифлик таърифи СамДУ таянч докторанти Жанзаков Б.Қ. илмий тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

³⁴Ушбу муаллифлик таърифи СамДУ таянч докторанти Жанзаков Б.Қ. илмий тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

³⁵Ушбу жойда.

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг ўсиши билан иш ва бўш вақт ўртасидаги меҳнат ва дам олиш ўртасидаги нисбат ўзгаради. Замонавий цивилизациянинг қонуниятларидан бири бўлиб ҳисобланмиш ишловчиларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказишлари учун турли хилдаги хизматларга (спорт билан шуғулланиш, маданий, соғломлаштириш чора-тадбирларида қатнашиш, саёҳат, туризм ва бошқаларга) бўлган талаб кенгайди.

Шунингдек, хизматлар бозорига молиявий ва ишчан хизмат кўрсатиш билан бирга (лизинг, франчайзинг) янги динамик соҳа бўлган ахборотни ишлаб чиқариш, сақлаш ва тарқатиш билан боғлиқ бўлган хизматларнинг ҳам роли ортиб бормоқда.

Иқтисодиётнинг барча тармоқлари, шу жумладан, хизматлар бозорига (ташқи муҳит таъсири тизимидаги) демографик омил хизматларнинг турли бозорларига бевосита таъсир кўрсатади. Мисол сифатида инсон ҳаётини суғурталаш бўйича хизматларни олишимиз мумкин. Суғурта хизматларининг ушбу тури индустриал ривожланган давлатлардаги суғурта бизнесининг етакчи ўрнини эгаллайди.

Мамлакатнинг социал-иқтисодий ҳаётида аёллар ролининг интенсив ўзгариш жараёнлари содир бўлмоқда. Уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашишлари ҳам кенгаймоқда. Бундай ҳолат аввал уй шароитида бажариладиган турли хил хизматларга талабнинг ошиши билан кузатишмоқда. Улар жумласига овқат тайёрлаш, ювиш, уй ва хоналарни тозалаш ва ҳоказолар киради. Уй хўжалигига йўналтирилган уйдан ташқари хизматларни бажаришга ихтисослаштирилган фирмаларга эҳтиёж пайдо бўлади.

Ўзбекистонда ҳозирги пайтда тўлақонли хизматлар бозорини шакллантириш учун маълум иқтисодий шарт-шароитлар мавжуд, шунингдек, тадбиркорларнинг ҳукуқини ҳимоя қилувчи қонунлар ва қонун ости ҳужжатлар ушбу соҳа ташкилот (корхона)ларнинг иқтисодий мустақиллиги ва фаолият натижаларининг ошишига замин яратмоқда.

7.3. Ўзбекистонда инновацион хизматлар бозорини ривожлантириш йўллари

Ўзбекистонда хизматлар бозорининг ривожланиши ўзига хос бўлиб, у моддий ишлаб чиқариш билан бирга параллел равишда шаклланимда ва ривож топмокда.

Мамлакат иқтисодиёти тараққиётининг ҳозирги босқичида шундай хизмат турлари вужудга келмокдаки, уларни ривожлантирмасдан туриб, моддий ишлаб чиқариш соҳасини ҳам ривож топтириш қийинлашиб қолади.

Бугунги кунда ахборотларсиз ва уларни амалга оширадиган хизмат тармоқларисиз ишлаб чиқариш ривожини тасаввур этиш қийин. Улар эса ўз навбатида барча тараққиёт учун, шу жумладан, моддий неъматларни ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун ҳам асосий омилларга айланиб улгурди. Табиийки, бу жараёнда Ўзбекистон ҳам дунё ҳамжамиятидан орқада қолиб кетмаслиги лозим. Бу эса хизматлар бозорини янада ривожлантиришни тақозо қилади.

Хизматлар бозорининг янада ривожланишига бир қатор шароитлар таъсир этади. Уларга асосан қуйидагилар киради:

- бозорнинг фаолият юритиш шароитлари;
- кишининг шахсий манфаати;
- тадбиркорлик, қарорлар қабул қилиши эркинлиги;
- рақобат;
- эркин нархлаштириш;
- ҳукукий ва иқтисодий кафолатлар.

Хизматлар бозорининг ривожланишига тўсқинлик қилувчи омилларга – техника ва технологияларнинг замон талабига жавоб бермаслиги, мутахассис кадрларнинг ва молиявий ресурсларнинг тақчиллиги, аҳоли даромадлари ва хизматларга талаб даражасининг пасайиши, бозор нархларининг даражаси, солиқ режими ва ҳоказолар киради.

Миллий иқтисодиётда хизмат турларини ривожлантириш учун, шу соҳада янги иш ўринларини очиш бошқа соҳаларга нисбатан арзонлиги ва қулайлиги, хизматларнинг кўп тури миллийлиги ва аъъаналаримизнинг сақланиши ҳамда ривожланишига мойиллигининг мавжудлиги, бозор кўникмасига, хизматларга бўлган талаб-

нинг, бозор конъюнктурасининг ўзгаришига мослашиш имкониятининг катталиги, хусусий секторда ушбу соҳани тез ривожлантириш мумкинлиги, унда моддий манфаатдорликнинг юқорилиги каби омиллар ҳам мазкур соҳанинг ривожланишини тақозо қилади.

Шунингдек, хизматларнинг турлари халқаро иқтисодий муносабатларда сезиларли даражада ривожланиши ҳам мамлакатимизда бу соҳани ривожлантириш заруратини туғдирмоқда. Олдинлари бир мамлакат иккинчи бир мамлакатга асосан транспорт хизматларини кўрсатган бўлса, эндиликда уларнинг улуши камайиб бормоқда. Уларнинг ўрнини ахборот-коммуникация, молия ва банк хизматлари, туризм, экспорт қилинган товарларга истеъмол ва эксплуатация қилинаётган жойларда хизмат кўрсатиш каби турларининг улуши ортиб бормоқда.

Хизматлар бозори такрор ишлаб чиқаришда алоҳида бўгин сифатида ажралиб турмаган бўлсада, унинг мазкур жараённинг амалга оширилишида ва жадаллашишида хиссаси катта. У кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг барча бўгинларида иштирок этмоқда. Маҳсулот ишлаб чиқариш, уни тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол қилишни хизматларсиз тасаввур қилиш қийин. Шу сабабли, кенгайтирилган ишлаб чиқариш жараёнида хизматлар ролининг катталигини эътироф этиш лозим.

Ҳозирги замон бозор муносабатлари шароитида хизмат кўрсатиш корхоналарининг рақобат афзалликлари— улар томонидан танланган стратегик йўналиш ва уни амалга оширишнинг муваффақиятига яқинроқ боғлиқликда бўлади. Шунинг учун хизмат кўрсатиш корхоналари ўзларининг мақсадларига мувофиқ инновацион стратегияни шакллантиришга катта эътибор қаратишлари лозим.

Хизмат кўрсатиш корхоналари инновацион стратегиясининг объекти — инновацион фаолиятдан иборат бўлади. Эҳтимол бўлган катта фойдани олиш мақсадларида янги рақобатбардош хизматларни яратиш ва уларни инновацион технологияларнинг замонавий даражасида ишлаб чиқариш объектив зарурият ҳисобланади.

Инновацион стратегия корхоналарнинг умумий стратегиясини чуқурлаштиради, аниқлаб беради ва амалга ошишига кўмаклашади. У корхоналар тасарруфидаги ресурслардан оқилона фойдаланишга, юқори самарали ва қулай социал-иқтисодий натижаларга эришишга ёрдам беради.

Корхоналарнинг умумий стратегияси ва илмий-техник тараққиёт соҳасидаги стратегия ўртасидаги алоқа, янги хизматнинг татбиқ этилиши ва хизмат кўрсатиш жараёнида намоён бўлади.

Инновацион стратегия – бу корхона фаолияти муаммоларининг бутун мажмуаси билан узлуксиз боғлиқликда амалга оширилишидан иборат. Инновацион хизматни татбиқ этиш стратегияси – корхона нимани, қачон ва қандай техник-иқтисодий даражада ҳамда қандай шароитларда ишлаб чиқаришини белгилаб беради.

“Бундай стратегияни алоҳида олинган иқтисодиётнинг тармоқлари ва соҳалари бўйича ҳам ифодалаш мумкин. Жумладан, республикамиз иқтисодиётининг муҳим стратегик соҳаси туризмда юқори сифатли хизмат кўрсатиш рақобат стратегияси дейилганда туристик хизмат кўрсатиш субъектлари ўртасида нарх сиёсатига асосланган хизмат сифати, молиявий барқарорлик, рақобатбардошликни таъминлаш бўйича тузилган узоқ муддатли истиқбол режаси ва уни амалга оширишдан иборат”.³⁶

Инновацион стратегия корхонадаги хизмат кўрсатиш жараёнини ривожланишининг, унинг сифатий таърифлари нуқтаи назардан самарали динамикасини таъминлайди. У умумий стратегияда двигателъ ролини ўйнагандек бўлади. Бир қатор ривожланган давлатларда инновацион стратегия – корхонанинг рақиблар, истеъмолчилар, етказиб берувчилар билан муносабатларини таърифлайди.

Демак, инновацион стратегия йўналишларини белгилаш, истиқболли ривожланишнинг устуворликларини танлаш – корхонанинг ривожланиши ва мақсадларга эришиш учун чора-тадбирлар мажмуасига қўйиладиган талаблардан иборат бўлади.

Ўзбекистон иқтисодиёти олдида турган энг долзарб муаммолардан бири – бу ҳудудлар иқтисодиётини ривожлантириш ҳисобланади. Мамлакатдаги айрим ҳудудларининг ривожланиш даражаси, турли омиллар таъсирида (ресурсларнинг камлиги, географик жойлашувнинг ноқулайлиги ва ҳоказолар туфайли) бошқа ҳудудларга нисбатан жиддий ортда қолиши кузатилмоқда.

³⁶ Ушбу муаллифлик таърифи СамДУ таянч докторанти Жанзаков Б.Қ. илмий тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Худудлар ўртасида социал-иқтисодий ривожланиш бўйича дифференциациянинг кучайиб боришини бартараф этишда, турли механизмлар воситасида, уларда инновацион хизматлар бозорини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Инновацион хизматлар бозорининг ҳудуд иқтисодиёти ривожланишига қуйидаги чора-тадбирлар таъсир этиши мумкин:

- инновацион таклиф ва янгиликларнинг амалиётга татбиқ этилишини таъминлаш орқали ҳудуд иқтисодиётининг модернизациялашуви;

- ҳудуддаги ўз инновацион ишланмаларини яратишга эришган ва инновацион маҳсулот ёки хизматлар ишлаб чиқариш имкониятлари ошиб бораётган ташкилот (корхона, муассаса)ларнинг қўллаб-қувватланиши ва рағбатлантирилиши;

- ҳудудий инновацион ишланмалар бозорига хорижий инвестицияларни жалб этиш имкониятларини кенгайтириш;

- хизматлар бозорида тадбиркорлик билан шуғулланувчи ва шуғулланиш истаги бор шахсларга бизнесни юритишда асқотадиган (молия, маркетинг, ахборот технологиялари ва бошқа) муҳим масалалар бўйича бепул ўқув семинарларининг ташкил этилиши;

- тадбиркорлик фаолиятини юритишда тўсиқ бўлаётган инфраструктурaviй (ичимлик суви, газ, электр энергияси таъминоти, канализация) муаммоларини бартараф этиш учун маҳаллий ҳокимият вакиллари ишининг жонлантирилиши ва бошқалар.

Худудларда инновацион хизматлар бозорини ривожлантириш, нафақат уларнинг барқарор ривожланиб боришини таъминлашнинг асосий шартларидан бири бўлибгина қолмай, мамлакат ҳудудларининг мутаносиб ривожланишини таъминлайди.

Хизматлар бозорининг ривожланиши – мамлакат ялпи ички маҳсулоти ҳажмининг ўстириш ва аҳолининг хизматларга бўлган талабини қондириш билан бир қаторда, жамиятда ишсизликни бирмунча камайтириш имконини туғдиради ва ушбу бозорда ишлаётган инсонларнинг моддий фаровонлигини таъминлайди.

Булардан кўриниб турибдики, хизматлар бозорини ривожлантириш нафақат мамлакат иқтисодий салоҳиятини оширади, балки жамиятнинг социал барқарарлигини таъминлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Социал йўналтирилган бозор иқтисодиёти шароитида аҳоли турмушининг муносиб сифат даражасини таъминлаш, кишиларга жахон андозалари даражасида сервис хизматлар ва маиший қулайликлар яратиш, ишчиларнинг маданий ҳордиқ чиқаришлари учун уларнинг уй-рўзгор ташвишлари учун сарфланадиган вақтларини тежаш ва бунинг эвазига бўш вақтларини кўпайтириш муаммолари муҳим аҳамият касб этади. Ушбу муаммоларни ечиш учун хизмат кўрсатиш бозорини жадал суръатлар билан ривожлантириш, унга йўналтириладиган инвестицияларни кўпайтириш, хизматлар хилма-хиллигини ва юқори сифатини таъминлаш зарур бўлади.

Хизматлар бозори – аҳолининг соғлигига, кайфиятига, меҳнатга бўлган муносабатига, ишчи-ходимларнинг меҳнат унумдорлигига, ўз ҳаётидан розилик даражаси ва хурсандлигига, умуман ишлаб чиқариш кучларининг тараққиётига бевосита таъсир кўрсатадиган муҳим иқтисодий сегментдир.

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши эса, ўз навбатида, хўжалик жараёнларининг тезлашишига, иқтисодий ўсиш суръатларининг жадаллашишига олиб келади. Бинобарин, ривожланган мамлакатлар тажрибаси ҳам шуни кўрсатадики, қулай социал шароитларда ва кишига қаратилган эътибор кучли бўлганда меҳнатга қизиқишнинг ошиб бориши, иш кучи сифатининг яхшиланиши ва шу асосда меҳнат унумдорлигининг кўтарилиши, ноишлаб чиқариш харажатлари ва кадрлар қўнимсизлигининг қисқариши, ҳаётий куч ва қувватнинг тезроқ ҳамда сифатлироқ тикланиши, асосий ишлаб чиқариш операциялари ва сифатлироқ маҳсулот ишлаб чиқаришга вақтнинг кўпайиши кабилар оқибатида ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари яхшиланиб, ялпи маҳсулот ҳажми ошиб боради.

Хизматлар бозорини жадал суръатлар билан ривожлантириш ва шу тариқа унинг мамлакат социал-иқтисодий ҳаётидаги, ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш, янги иш жойларини яратиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш, аҳоли турмуш сифатини яхшилаш, эътиборга молик қулайликлар туғдиришдаги ролини оширишнинг амалий воситаларини ва йўллари, амалга ошириш механизмларини ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб масалаларига киради.

Таянч иборалар

Бозор, хизматлар, инновация, гоя, меҳнат, маҳсулот, инновацион хизмат, аҳоли, ҳудудлар, рағбатлантириш,

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Миллий иқтисодиётда хизматларнинг тутган ўрнини ёритинг.
2. Хизматлар соҳасидаги инновацияларга таъриф беринг.
3. Хизматлар бозорининг ривожланишига таъсир этувчи шароитларни санаб беринг.
4. Хизматлар бозорининг ривожланишига тўсқинлик қилувчи омилларни айтинг.

8-мавзу. Инновацияларнинг соҳалар бўйича турлари

Режа

8.1. Инновацияларни иқтисодийнинг турли ўзгаришлар таъсирида шаклланиш зарурияти. Инновацион сиёсат ва инновацион стратегия.

8.2. Инновацион лойиҳалар, соҳалар бўйича инновацион турлари.

8.1. Инновацияларни иқтисодийнинг турли ўзгаришлар таъсирида шаклланиш зарурияти. Инновацион сиёсат ва инновацион стратегия

Инновациялар вақт ўтиши билан ўзгариб боради ва унинг самарали фаолияти бир қатор талабларни бажаришни тақозо этади. Инновацияларни яратишда ишончли ҳамкорларнинг бўлиши инновациялар яратилиш жараёнини узоқ муддатлилигини таъминлайди. Аммо тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, бирор янги соҳани яратмоқчи бўлган корхоналар турли ҳамкорлар билан турли билимларни эгаллаш мақсадида кучсизроқ алоқа ўрнатишни афзал кўрар экан.

Буларнинг барчаси алоҳида олинган корхона ва ташкилотларда инновацион сиёсат бўлишини талаб этади ҳамда инновацион стратегияни белгилаб беради.

Аввало, инновацион сиёсат тушунчасини кенгроқ ёритиб берамиз. Инновацион сиёсат бу илмий ишлар ва ихтирочилик натижаларини ҳаётга жорий этишда (янгиликлар яратиш ва амалиётга татбиқ этиш) қўлланиладиган бошқарув, иқтисодий, ташкилий ва технологик қарорлар, усуллар жамланмаси ҳисобланади. Корхона инновацион сиёсати мавжуд ресурсларга қараб инновациялар жорий этиш кетма-кетлигини белгилаб беради. Инновацион сиёсатни амалга ошириш корхонанинг техник иқтисодий ва молиявий имкониятларидан келиб чиқиб амалга ошади. Инновацион сиёсатни шакллантириш, авваламбор, инновацион стратегияни ишлаб

чикиш орқали амалга оширилади. Инновацион стратегия деганда микро (ташкилот, корхона) ва макро (мамлакат) даражада корхона томонидан инновацияни жорий этиш учун амалга ошириладиган якин ва узоқ истиқболдаги чора-тадбирлар кетма-кетлиги тушунилади. Инновацион стратегияни ишлаб чиқариш фан ва техника технологиянинг ривожланиш даражаси билан узвий боғлиқ.

Инновацион лойиҳалар – бу инновациялар яратилиши (илмий ғоялар, илмий ишланмалар) ва уни амалиётга жорий этиш билан боғлиқ бажарилиши зарур бўлган барча ишлар (лойиҳа, конструкторлик, илмий тадқиқот ва ҳоказо)нинг мажмуаси ҳисобланади.

Мамлакатда инновацияларнинг натижадорлиги – бу инновацион ғоялардан тортиб, то уни ишлаб чиқаришда қўллаб бирон бир самарага эришишга бўлган барча жараёнларни ўз ичига олади. Бу борада республикаимиз Президенти Ш.Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида шундай деган эди:

– “... биз Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз”³⁷.

– “... илм-фан соҳасида фундаментал ва инновацион тадқиқотлар учун мақсадли грант маблағларини ажратиш механизмини тубдан қайта кўриб чиқиш керак”³⁸.

– “Ҳар бир ишлаб чиқариш соҳасида тармоқ илмий тадқиқот муассасалари, конструкторлик бюrolари, тажриба – ишлаб чиқариш ва инновацион марказлар бўлиши мақсадга мувофиқдир ... Биз мамлакатимизда ... илмий ишланмалар “Ноу-хоу” лар соҳасига ҳам кенг жалб қилишимиз керак. ... илмий тадқиқот ташкилотлари фаолиятини тубдан ислох қилиш ҳамда илмий ишланмалар бўйича амалий натижадорликни ошириш юзасидан аниқ таклифлар тайёрлаш ...”³⁹ талаб этилади.

Республикаимизда иқтисодий соҳада инновацияларни, инновацион дастурлар ва лойиҳаларни жадал ривожлантириш учун ҳукуматимиз алоҳида эътибор қаратди. Жумладан, “... амалга оширила-

³⁷ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

³⁸Ушба жойда.

³⁹ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь.

ётган дастурлар ва лойиҳаларни танкидий қайта кўриб чиқиб, барча ташкилий ва институтционал масалаларни комплекс ҳал этиш зарур”⁴⁰ лиги белгилаб берилди.

Илк инновацион моделларда инновациялар чизикли фаолият олиб бориш кетма-кетлиги сифатида намоён бўлади. Аввалига илмий тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилиши орқали янги маҳсулотлар яратилиб бозорга чиқарилди (“технологик туртки”) ёки бозорнинг ўзи инновацияларга эҳтиёж сезиб корхоналарни инновация яратишга мажбур этади(инновациялар манбаси: эҳтиёж бозор талаби босими гипотезаси⁴¹). Бу гипотезаларнинг камчиликлари амалиётда яққол намоён бўлади, аслида инновациялар ўзаро боғлиқ ва мувозанатлашган жараён бўлиб, баъзида “технологик туртки” баъзида эса “бозор талаби босими” гипотезаси устун келади. Тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, кўпчилик инновациялар тартибсиз бошланиб, шаклланиш босқичлари давомида қайта ишланади ва баъзида шаклланиш босқичлари кетма-кетлиги бузилади. 2000-йилда Ван де Вен ва бошқалар томонидан ўтказилган тадқиқотларда инновацияларнинг чизикли моделларининг бир нечта камчиликлари аниқланди. Улар инновацияларнинг вақт давомида ривожланиш жараёнига эътибор қаратиб, асосий моделга баъзи ўзгарувчиларни киритишни мақсадга мувофиқ деб топишди:

Инновацияни келтириб чиқарувчи эҳтиёжлар – бу одамлар ёки ташкилотлар ўз имкониятлари максимал даражасига эришганда ёки ундан қониқмаслик натижасида рўй берадиган ўзгаришлар асосида юзага келади.

Ғояларнинг тарқалиши - инновацион жараён аввалига бир йўналишда кенгая бошлайди, кейин эса турли йўналишларда тарқалади;

Инновацияларни яратишда тез-тез омадсизликка учралади, режалар ўта оптимистик бўлади, хатолар йиғилиб боради, салбий цикллار ривожланиши мумкин;

Инновацияларни яратувчи бўлимлар қайта тузиш одатда ташқи аралашув – мутахассисларни алмаштириш ёки бошқа кутилмаган қарорлар орқали рўй беради;

⁴⁰Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси //Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

⁴¹R. Siebert, Ch. Zulehner, J. Abrevaya, The impact of market demand and innovation on market structure.

Шундай қилиб, инновацияларни шакллантиришда ва уни муаммоли ҳолатини танқид қилишда ва фойдали жиҳатларини қўллаб-қувватлашда алоҳида ёндашув муҳим аҳамиятга эга.

Инновациялар чуқур таълим олишни талаб этади, лекин инновацияларнинг яратилишида бошқа қутилмаган омиллар ҳам таъсири натижасида билимлар “юзак” табиатга эга бўлиб қолиши мумкин.

Англиянинг Сассекс университети профессори Рой Ротвеллнинг фикрича, бизнинг инновацион жараён ҳақидаги тасаввурларимиз оддий чизиқли моделлардан мураккаб интерактив моделлар даражасига ривожланиб борди⁴². Унинг “бешинчи авлод инновациялари” тушунчасида инновациялар кўп томонлама жараён, яъни корхоналарнинг ташқи ва ички интеграциясини талаб қилувчи, ахборот инфратузилмасининг қўлланилишига боғлиқ деб қабул қилинади.

Абстракт моделлар бизга инновацияларни бошқаришдаги муаммоларни яхши англашга ёрдам беради, лекин шу билан бирга кўпинча бу моделларнинг қўллашда эҳтиёт бўлиш лозим. Бу моделларни қўллашда чекловлар бўлади. Масалан, инновацияларни “технологик туртки” чизиқли жараёни (асосий эътибор илмий-техник ишланмаларга қаратилади, фойдаланувчилар таъсири эса инобатга олинмайди) ёки инновацияларни ҳаракатлантириш фақат бозор орқали юз беради деган қараш бўлиши мумкин. Шу билан бирга инновациялар фақат катта ўзгаришларга олиб келувчи ихтиролар эмас, балки инкрементал инновациялардан ҳам иборат. Мисол учун Эдисоннинг лампа дизайни йиллар давомида деярли ўзгармади, лекин маҳсулот ва жараённинг аста-секин яхшиланиб бориши орқали 16 йил ичида чўғли лампа нархи 80фоизга тушди, бу маҳсулотнинг дунё бўйлаб кенг тарқалишига сабаб бўлди. Инновациялар тушунчасига нотўғри қарашларга уларни тизимдан ташқарида деб ҳисоблаш ёки уларни маҳсулот ва жараёнга ажратиб, бу иккаласининг ўзаро таъсирлашувини инкор этишни келтириш мумкин.

Одатда инновациялар ҳамма тушунадиган қондалар асосида ривожланади, яъни барча инноваторлар ўзларининг йўналишларида янгилик яратишга уринади. Қайсидир инноватор бошқаларга

⁴²<https://www.provenmodels.com/575/five-generations-of-innovation/roy-r.-rothwell/>

караганда сифатлироқ ва фойдалироқ инновация яратади ва натижада бозордаги ўйин қоидалари ўша инноватор фойдасига ўзгара бошлайди. Бу албатта баъзилар учун янги имкониятлар яратади, шу билан бирга янги шароитлар мослашиш каби муаммоларни келтириб чиқаради. Бу жараён Шумпетернинг инновация назариясида марказий ўринни эгаллайди. У бу жараёни “ижодий бузиш” деб атади.

Биз шу вақтгача кўриб чиққан моделлар такрорланувчи ва давомли инновациялар бўлиб, корхоналарнинг асосий шиори “ўз ишимизни яхшироқ амалга ошириш” ҳисобланади. Аммо баъзан маҳсулот ва жараёнда катта ўзгаришларга олиб келувчи радикал инновациялар ҳам юз беради, лекин улар ҳам технологик имкониятлар, бозор талаби, рақобат даражаси, сиёсий вазият ва бошқа омиллар ортида яширинган қоидалар асосида яратилади.

Абернати ва Кларк 1985 йилда инновациялар ҳаёт циклини уч фазага ажратади⁴³. Биринчиси “суяқ фаза” – маҳсулотда баъзи ўзгаришлар, иккинчиси ўтиш фазаси – маҳсулот янги шаклга ва хусусиятларга эга бўлади, учунчиси эса ихтисослашув фазаси – маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари камайтирилиб, маҳсулот бозорга чиқарилади.

Клейтон Кристенсон биринчилардан бўлиб, инновацияларнинг бозор талабидан келиб чиқишига эътибор қаратди⁴⁴. Унинг тадқиқотларига кўра ҳар бир авлод алмашганида кўпчилик корхоналар, ўз вақтида бозорни эгаллаб туриш бўйича бошқаларга намуна бўлганига ва инновацияларга инвестиция киритганига қарамасдан, янги талабларга мослаша олмай банкротликка учрайди. Кристенсон ёритган муаммо корхоналарнинг технологик тараққиётга мослаша олмаслигида эмас, балки янги бозорларнинг пайдо бўлиши янги эҳтиёжларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ. Умуман олганда ишлаб келаётган корхоналар ўзларининг асосий мижозлари билан кўп вақт овора бўлиб, узок муддатда рўй берадиган янги бозорларнинг пайдо бўлиш эҳтимолини кўздан қочиради ва натижада янги ўзгаришларга мослашолмайди.

⁴³ J. Abernathy, K.B. Clark (1985) Innovation: Mapping the winds of creative destruction.

[http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0048-7333\(85\)90021-6](http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0048-7333(85)90021-6)

⁴⁴ <https://claytonchristensen.com/keyconcepts/#:~:text=Disruptive%20innovation%2C%20a%20term%20of,market%2C%20eventually%20displacing%20established%20competitors.>

Аввалига, бозорга кичик корхона сифатида кирган, лекин янгича бизнес моделга эга бўлган корхоналар бозорда мавжуд конун қоидаларни ўз фойдасига ўзгартира бошлайди. Бу қоидаларни ҳам келажакда яна янги авлод корхоналари вақти келиб ўзгартиради. Янги бозор қоидаларига ўз вақтида мослаша олиш учун корхоналар келажакда бўладиган ўзгаришларни кўра билишлари ва ўзларини ўзгартиришлари керак.

Иқтисодчилар Кристенсон ва Рейнорларнинг бу жараёни чуқур ўрганиб, бозорда янги қоидаларнинг ўрнатилишини “бозорнинг бузилиши” деб атайди. Бозорни “бузадиган” товарлар ва хизматлар одатда юқори технологияли тармоқларда радикал инновация кўринишида ёки мавжуд технологияларни қўллашнинг янгича усули-инкрементал инновация кўринишида бўлиши мумкин. Радикал ва инкрементал инновацияларни аслида фарқлаш анча қийин бўлиб, технологияларнинг бозорга таъсирини ўлчашни талаб этади. Бозор “бузилиши” шу билан бирга корхонанинг бошқа корхона ва ташкилотлар билан алоқасига ҳам таъсир ўтказиши мумкин. Чунки одатда инновациялар тизим даражасида, яъни ҳамкорлар ўртасида билим алмашинуви ва янги таклифлар натижасида юзага келади.

8.2. Инновацион лойиҳалар, соҳалар бўйича инновацион турлар

Ҳар қандай корхона ўз фаолиятини инновацион фаолиятга айлантиришда, авваламбор инновацион лойиҳа ишлаб чиқиши керак. Умуман, инновацион лойиҳа – бу инновацион фаолиятни иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий ва техник жиҳатдан асословчи режа ҳисобланади. Инновацион лойиҳа – бу юридик ҳужжат бўлиб, инновацион маҳсулот ҳақида тўлиқ маълумот берилади ва унинг барча хусусиятлари кўрсатиб ўтилади. Бундан ташқари, инвестиция киритиш йўллари, лойиҳани бажариш муддати, ижрочилар ва ҳоказо бўйича маълумотлар берилади. Инновация лойиҳасининг реализацияси деганда, инновацион маҳсулотни яратишдан уни бозорга чиқаришгача бўлган жараёнлар тушунилади.

Инновацион маҳсулот ёки инновацион жараёни яратишни назарий тавсифлашда турли моделлар қўлланилади. Лекин уларнинг орасида энг кенг қамровли бу инновацион жараёнларнинг тар-

моқ модели ҳисобланади. Тармоқ модели бир соҳада амалга оширилган инновациялар бошқа соҳаларда ҳам янги инновацияларни келтириб чиқаради деган гипотезага асосланади. Масалан, интернетнинг пайдо бўлиши, маълумотларнинг тез алмашинувиға сабаб бўлди ва кўплаб соҳаларда янги маҳсулотлар яратилишини тезлаштириб юборди. А. А. Дынкиннинг фикрича, XXасрнинг охиригача бутун дунёда инновациялар ривожланиши асосан учта соҳада: ахборот технологиялари, тиббиёт ва атроф-муҳитни ҳимоя қилиш соҳаларида юз берди⁴⁵. Ҳозирги кунда эса бунга яна бир нечта соҳа қўшилди, масалан, нанотехнология, биотехнология, қайта тикланувчи энергия манбалари, экологик тоза транспорт воситалари ишлаб чиқариш, харбий техник революция ва ҳоказолар.

Инновацияларни яратишда инновацион инфратузилманинг роли катта. Инновацион инфратузилма – бу илмий тадқиқот институтлари, замонавий лабораториялар ва бошқа илмий янгилик ва ихтироларни яратишда хизмат қиладиган воситалардир.

Инновацион инфратузилма асосида соҳалар бўйича инновациялар яратилади.

Инновациялар соҳалар бўйича қуйидаги турларга бўлинади:

Технологик инновациялар – бу бозорда технологик жиҳатдан мутлақ янги жараён ёки усул асосида мавжуд эҳтиёждан келиб чиқадиган маҳсулот ишлаб чиқариш ёки кўрсатилган хизмат бўйича амалга ошириладиган инновацион фаолиятнинг якуний натижасидир. Агар у бозорда ёки ишлаб чиқариш жараёнида муносиб истеъмолчисини топса, амалга оширилган деб ҳисобланади.

Маркетинг инновациялари– бу истеъмолчилар эҳтиёжларини яхшироқ қондиришга, уларнинг таркибини кенгайтиришга, сотишни кўпайтириш учун янги сотиш бозорларини очишга қаратилган инновациядан иборат. Сотининг янги усулларини қўллаш ва маҳсулотни намойиш қилиш сотишни кенгайтириш билан боғлиқ, аммо логистика (транспорт ва сақлаш) усулларини ўз ичига олмайди. Масалан, сутни пакетларда ишлаб чиқариш дастлаб маркетинг инновацияси сифатида қабул қилинган.

⁴⁵<https://elibrary.ru/item.asp?id=19749721>

Нархларни шакллантиришдаги инновациялар деганда хизмат ёки товарга белгиланган нархнинг ноодатий қоидалар асосида белгиланиши натижасидаги инновациялар ҳисобланади. Масалан, замонавий авикомпаниялар самолёт двигателларини харид қилмайди балки уни “ижарага” олади, чунки двигатель авиакомпания учун фақат восита холос. Шунинг ҳисобга олиб двигатель ишлаб чиқарувчилар товарнинг нима беришига қараб нарх белгилайди. Бошқача айтилганда, ўрнатилган қоидага кўра нархларни шакллантиради ва бу инновация соҳаларининг янги тури ҳисобланади. Мана шу қоида нархларни шакллантириш инновациясига мисол бўла олади.

Ташкилий инновация – бу ташкилот учун янги ғояни ёки ўзини тутиш шаклини қабул қилишдир. Бундай инновацион ёндашув жорий этилган янгилик бошқа одатий ва таниш амалиёт шаклида ҳам бўлиши мумкин. Аммо бундай инновация биринчи ташкилот учун соҳа инновациясининг янги тури бўлиб қолаверади.

Ташкилий ва бизнес юритишдаги инновация – бу тадбиркорлик фаолиятини ташкил этишда ривожлантириш ва юқори иқтисодий натижага эришишда янги усуллари жорий этишни англатади. Буларга қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш жараёнининг янги ёки сезиларли даражада ўзгартирилган корпоратив стратегияни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- замонавий бошқарув усуллари жорий этиш (замонавий, мутлақо янги ахборот технологиялари асосида);

- корхонада янги ёки сезиларли даражада ўзгартирилган ташкилий тузилмаларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан иборат.

Таъкидлаш жоизки, инновацион бизнесни юритишда бошқа корхоналар билан ҳамкорлик инновациялари муҳим ўрин тутати. Инновациялар бўйича ҳамкорлик ўзига хос хусусиятларга эга бўлгани учун шартнома тузиш тартиби ҳам бошқа фаолият турларидан бирмунча фарқ қилади. Ушбу шартномалар илмий ва техникавий ҳамкорликнинг барча шакллари учун муҳим ва зарур бўлган барча маъмурий масалаларни ўзичига олиши керак. Аввало, ҳамкорликнинг мақсади ва томонларнинг ниятларини имкон қадар аниқ бўлиши керак. Кейин шериклар сони ва турини аниқлаш керак. Кўпинча томонлар ҳамкорлик мақсади шунчаки “лойиҳа”

сифатида ишора қиладилар ва тадқиқот ҳолатини аниқламайдилар. Аммо ҳар қандай илмий ҳамкорлик учун энг муҳими, лойиҳа бошланишидан олдин унинг шартлари ва мақсадларини аниқлаштиришдир.

Таянч иборалар

Инновация, сиёсат, лойиҳа, инновацион жараён, технологик инновациялар, маркетинг, нарх, бизнес, инновацион ҳамкорлик.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион сиёсатни шарҳлаб беринг.
2. Иқтисодиёт соҳасидаги инновацияларни айтинг.
3. Технологик инновациялар хусусида нималарни биласиз?.
4. Маркетинг инновацияларини ёритинг.
5. Нархларни шакллантиришдаги инновацияларни шарҳлаб беринг.

2-МОДУЛ. ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

9-мавзу. Иқтисодиётда инновацион технологиялардан самарали фойдаланиш

Режа

9.1. Корхоналарда инновацион технологиялар салоҳиятини оширишга таъсир этувчи омиллар, илмий - техника тараққиёти бошқаруви, инновацион кластер стратегияси.

9.2. Инновацион технологияларнинг ривожлантиришни устувор йўналишлари ва улардан корхоналарда фойдаланиш зарурияти, асосий жиҳатлари.

9.3. Инновацион ривожланиш индекаторлари (кўрсаткичлари).

9.1. Корхоналарда инновацион технологияларни салоҳиятини оширишга таъсир этувчи омиллар, илмий -техника тараққиёти бошқаруви, инновацион кластер стратегияси

Иқтисодиётда инновацион технологиялардан самарали фойдаланиш ҳамда уларнинг салоҳиятини қандай омиллар асосида ривожланишининг ўрганиш муҳим иқтисодий жараён ҳисобланади. Шундай экан, корхоналарда инновацион технологиялар салоҳиятини оширишга таъсир этувчи омиллар қуйидагилардан иборат:

1. Корхоналарнинг инновацион технологияларга бўлган бозор талаби.

2. Юқори малакали, билимли ва иқтидорли кадрларнинг мавжудлиги.

3. Инновацион технологияларни салоҳиятини ошириш учун зарур бўлган моддий -техник базанинг мавжудлиги.

4. Корхоналарда инновацион технологияларни салоҳиятини ошириш учун зарурий ижтимоий-иқтисодий муҳит ва молиявий маблағларнинг мавжудлиги.

5. Давлатнинг бу жараёни ҳукуқий кафолатлайдиган тегишли ҳукуқий асослари шунингдек, Президент қарорлари, Олий Мажлис қонунлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларининг мавжудлиги.

6. Корхоналар учун инновацион технологияларни салоҳиятини оширишда зарур бўладиган инновацион инфратузилманинг мавжудлиги.

7. Корхонада ходимларни инновацион технологияларни яратиши учун рағбатлантириш механизми ва мотивациянинг йўлга қўйилганлиги.

8. Яратилган инновацион технологияларни интеллектуал мулк сифатида ҳимоя қилинганлиги ва уларнинг зарурий ҳуқуқий асослари ва бошқалардан иборат.

Иқтисодиётда инновацион технологиялардан самарали фойдаланиш илмий-техника тараққиётини қай даражада ривожланганлигига боғлиқ ҳисобланади. Илмий-техника тараққиёти дейилганда, барча (табiiй, иқтисодий) фанларнинг ривожланиши, илмий тадқиқотнинг тараққий топиши асосида билимли ва малакали кадрлар тайёрланиши оқибатида янги самарали инновацион технологияларни яратилиши назарда тутилади. Шу билан бирга илмий-техника тараққиёти бу инновацион иқтисодиётда ишлаб чиқаришни (хизмат кўрсатишни) замонавий асосда ташкил этиш, уни модернизациялаш, диверсификациялаш ҳамда “Фан - таълим - ишлаб чиқариш занжири” асосида юқори иқтисодий ва инновацион самарадорликка эришиш тушунилади. Илмий - техника тараққиётини бошқаришнинг ҳуқуқий асослари бу жараёни ташкил этиш учун ҳукумат томонидан яратилган (ишлаб чиқилган) ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар (қарорлар, фармонлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар) ҳисобланади.

Замонавий корхоналар бизнесини бошқаришда инновацион технологиялардан фойдаланиш, ишлаб чиқариш ва маркетинг фаолиятини ривожлантиришда янги бошқарув усуллари ва воситалари ёки илмий билимларни қўллаш орқали уларнинг самарадорлигини оширишга имкон берадиган янги шакл ва усулларни қўллашни ўз ичига олади. Турли тизимларнинг самарали ривожланиши ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар орқали фан, техник ва технологик соҳаларга таъсир этувчи инновацион жараёнларга боғлиқ. Инновацияларнинг пайдо бўлиши табиатда циклик ва тўлқин каби бўлиб, у иқтисодий, илмий ва техник цикллarning (Н.Д.Кондратиевнинг

тўлқинлари концепциясига⁴⁶ кўра) босқичлари билан боғлиқ тизимнинг доимий ривожланишини таъминлайди. Шунингдек, ушбу тушунча юқори илмий ва технологик салоҳиятга эга ва янги истеъ-молчи фазилатларини ўзида мужассам этган инсон интеллектуал фаолиятининг бозордаги янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот ва хизматларини ишлаб чиқаришни бошқаришни англатади. Ама-лий жиҳатдан эса, айти пайтда инновацион технологиялар мавжуд тизимнинг самарадорлигини кескин оширишни ҳам ифода этади.

Илмий-техника тараққиёти бошқарувининг асосий йўналиш-лари қуйидагилардан иборат:

1. Замонавий технологияларга асосланган “Электрон ҳукумат” тизими бўйича бошқарув жараёнини яратиш.

2. Моддий-техника ресурслари, молиявий, иқтисодий ва бошқа маблағлардан тўғри фойдаланишда илмий асосда ташкил этишда ортиқча сарф-харажатларсиз фойдаланиш имкониятини яратувчи самарали бошқарув технологияларининг мавжудлиги.

3. Инновацион бошқарув тизимида ишлайдиган юқори мала-кали илмий-техник кадрлар ва уларни рағбатлантириш тизимининг йўлга қўйилганлиги ва бошқалардан иборат.

Республиканинг илмий-техник тараққиётида корхоналарда инновацион технологиялар салоҳиятини ошириш учун инновацион кластер стратегиясидан фойдаланиш янги имкониятларни юзага келтиради. Бу борада давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев шундай деган эди: “... мамлакатимизда кластер шаклига босқичма-босқич ўтказиш бўйича изланишларимизни давом эттирамиз ... бошқа тармоқларда ҳам бугунги кун талабига жавоб берадиган кластер-ларни ташкил этиш...” ҳукумат олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади. Шундай экан, “Парламентимиз ушбу ислохотлари-мизнинг ҳуқуқий асоси бўлган “Кооперация ва кластер тўғрисида”ги янги қонунни тезроқ қабул қилса, ушбу катта режа ва ниятларимизга мос иш бўлур эди”⁴⁷. Бундай инновацион кластер стратегиялари иқтисодий ривожлантириш учун қуйидаги шарт-шароитларни яратади.

⁴⁶ Korotayev, Andrey; Zinkina, Julia; Borgevolnov, Justislav (2011). "Kondratieff waves in global invention activity (1900–2008)". *Technological Forecasting and Social Change*. 78(7): 1280. doi:10.1016/j.techfore.2011.02.011

⁴⁷ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

Умуман олганда, корхоналарда инновацион технологиялар салоҳиятини оширишда инновацион кластер стратегияси қуйидаги имкониятларни яратади:

1. Иқтисодиёт жадал ва инновацион асосда ривожланади.
2. Корхоналар рақобатбардошлиги ошади ҳамда рақобатбардош товар ва маҳсулотлар ишлаб чиқарилади ҳамда хизмат кўрсатилади.
3. Маҳсулот сифатини оширилиб, тизимда иштирок этаётган тадбиркорлар фаолияти рағбатлантирилади.
4. Географик ҳудуддаги давлат органлари, тадбиркорлар, таълим муассасалари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ва кооперация алоқалари кучайтирилади.

Корхоналарда инновацион технологиялар салоҳиятини оширишда инновацион кластер стратегияси 3 та босқичдан иборат:

Биринчи босқич лойиҳалаш босқичи ҳисобланиб, бунда инновацион кластерлар бўйича лойиҳалар, ғоялар яратилади ва зарурий ҳисоб-китоблар олиб борилади.

Иккинчи босқич кластернинг таҳлилий босқичи ҳисобланиб, бунда кластернинг тузилмаси, чегаралари, кучли ва кучсиз томонлари ҳамда мавжуд тўсиқлари ва ривожланиш имкониятлари, қандай натижа, самарадорликка эришиш йўллари очиб берилади.

Учинчи босқичда, бу инновацион кластернинг стратегик ривожланиш ва ҳаракат дастури бўлиб, иштирокчиларнинг ўзаро муносабатлари, ҳамкорлик дастурлари, келажак истиқболлари белгилаб берилади.

9.2. Инновацион технологияларнинг ривожлантиришни устувор йўналишлари ва улардан корхоналарда фойдаланиш зарурияти, асосий жиҳатлари

Республикамизда инновацион иқтисодиётни ривожлантиришда инновацион технологиялардан самарали фойдаланиш давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан ҳисобланади. Ўзбекистонда Республикамиз Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида инновацион технологияларни ривожлантириш бўйича давлатнинг қуйидаги устувор йўналишлари белгилаб берилган. Жумладан:

– республикамизда инновацион технологиялардан самарали фойдаланишда иқтисодий шарт-шароит яратадиган “... рақамли иқтисодиётга фаол ўтиш- келгуси 5 йилдаги энг устувор вазифалардан бири бўлади⁴⁸.”

– “давлат ва жамият бошқаруви, ижтимоий соҳада ҳам рақамли технологияларни кенг жорий этиб, натижадорликни ошириш⁴⁹” га эришилади;

– “Жорий йилда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш бўйича туб бурилиш қилишимиз керак. Биринчи навбатда, қурилиш... таълим, архив соҳаларини тўлиқ рақамлаштириш лозим⁵⁰” натижада иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларда инновацион технологияларни ривожлантириш имконияти яратилади;

– “... Электрон ҳукумат тизимини, амалга оширилаётган дастурлар ва лойиҳаларни танқидий қайта кўриб чиқиб, барча ташкилий ва институционал масалаларни комплекс ҳал этиш зарур⁵¹” лиги, бу борада инновацион технологиялардан самарали фойдаланиш амалга оширилади.

– “...таълимнинг барча босқичларида халқаро андозаларга тўлиқ жавоб берадиган ахборот технологиялари жорий этилиши шарт⁵²” лиги белгиланган.

– “Мамлакатимиз иқтисодиётини тезкор ривожлантириш учун “Рақамли Ўзбекистон-2030” дастурини ишлаб чиқишни⁵³” амалга ошириш белгиланган.

– “Банкларда ахборот технологияларини кенг татбиқ этиш орқали уларнинг дастурий таъминотини тубдан яхшилаш...” бўйича тизимли ишларни амалга ошириш белгиланган ва бошқа шу каби йўналишлардан иборат.

Инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш билан шуғулланувчи етакчи компанияларнинг изланишлари шуни кўрсатадики, инновацион технологияларни яратишнинг дастлабки босқичда техник ва бошқарув ечимларининг дизайни махсус дасту-

⁴⁸Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

⁴⁹Ўша жойда.

⁵⁰Ўша жойда.

⁵¹Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

⁵²Ўша жойда.

⁵³Ўша жойда.

рий таъминот ёрдамида амалга оширилади, кейин прототиплар ишлаб чиқарилади ва шу билан харажатлар таркибини оптималлаштирилади. Шу мақсадда бугунги кунда дунё бўйлаб корхоналар базасида юқори малакали мутахассислар ва ишлаб чиқувчилар раҳбарлигида махсус технопарклар ташкил этилмоқда. Бу борада республикаимиз Президенти Ш.Мирзиёев шундай деган эди: – “Тошкент шаҳрида замонавий инфратузилмага эга бўлган IT – парк барпо этилмоқда. У ҳозирданоқ ўзининг дастлабки натижаларини бера бошлади. Бундай IT-парклар Нукус, Бухоро, Наманган, Самарқанд, Гулистон ва Урганч шаҳарларида ҳам ташкил этилади”⁵⁴. Технопарк ташкил этилиши янги иш ўринлари яратиш, янги технологияларни ривожлантириш, корхоналар учун - инновацион ривожланишга ўтиш ва рақобатдошликни оширишга ёрдам беради. Аммо бу баъзи ҳолларда корхона фаолиятида инновацион технологияларнинг самарасиз қўлланилиши натижасида уларнинг мазмуни ва фойдаланишдаги қийинчиликлар уларни идрок этиш, амалий қўллашда муаммолар юзага келади. Шу муносабат билан инновацион технологиялар, жумладан электрон алоқанинг янги шакллари (Интернет, овозли почта, видео хабарлар, IP-телефония ва бошқалар), корпоратив билимларни бошқарув тизимини янгидан қайта қуриш зарурлигини ва сифатини ошириш корхоналар олдида турган инновацион вазифалар ҳисобланади.

Айрим тадқиқот⁵⁵ натижаларишуни кўрсатмоқдаки, инновацион технологияларнинг илғор усуллари қўлланилганда корхона бизнес жараёнларини тубдан ўзгартирадиган, корхона мақсадлари ва истёмолчилар талабларини уйғунлаштирадиган бизнес-жараёнларни қайта кўриб чиқиб, бозорга мослашиш имконини беради.

Бошқарув жараёнига йўналтириш нуктаи назаридан инновацион технологияларни ўрганиш корхоналарда алоҳида жараён сифатида инновацияларни излаш, ишлаб чиқиш ва тарқатиш заруратини туғдиради. Шу муносабат билан инновацияларни бошқариш, жавобгарликни тақсимлаш (жараён эгаси) мақсадларини аниқ белгилаш мақсадгамувофиқдир. Инновацион лойиҳалар амалиёти шуни кўрсатадики, кўпинча Ўзбекистон корхоналарида инновация-

⁵⁴Ўша жойда.

⁵⁵Perez, Carlota (2002). Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages. UK: Edward Elgar Publishing Limited. ISBN 978-1-84376-331-4.

ларни бошқариш жараёни самарасиз бўлиб, натижада рақобатбардошликнинг пасайиши кузатилмоқда. Шу сабабли, корхоналарда инновацион технологияларни жорий этиш учун доимий ва узлуксиз жараён талаб қилинади, у қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- янги ғоялар, технологиялар бўйича ечимлар излаш;
- кичик ҳудудда корхона фаолиятида технологияларни синовдан ўтказиш;
- бутун корхона бўйича инновацион технологияни қўллаш ва натижадорликка эришиш;
- инновацион технологиялардан фойдаланишда даромадлиликни баҳолаш (дисконт усули асосида) ва бошқа шу кабилардан иборатдир.

Таъкидлаш жоизки, инновацион технологиялардан фойдаланиш компания ва унинг ташкилотларини янги сифат даражасига ўтишига имкон берадиган ресурс имкониятлари ва чекловларни ҳисобга олган ҳолда бизнес-жараёнларни бошқаришнинг самарали механизмини ишлаб чиқишга асосланган корхонанинг стратегик режалаштириш ва бюджетлаштириш тизими билан синхронлаштирилиши имкониятини яратади.

9.3. Инновацион ривожланиш индекаторлари (кўрсаткичлари)

Инновацияларнинг ҳаёт цикли— бу уни жорий этиш, тижоратлаштириш, диффузия, рутинизация (инновацияларни барқарор амалга ошириш) ва тарқатиш ва анъанавий маҳсулотга айлантириш босқичларини ўз ичига олади. Инновациялар ҳақида гап кетганда, улар жиддий илмий ва амалий тадқиқотлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган корхоналар фаолиятига бир томондан юқори технологияларни жорий этиш имкониятини яратади, иккинчи томондан корхонанинг жадал иқтисодий ривожланиши учун амалий натижага эришишини билдиради. Албатта, инновацион технологияларнинг истиқболли ишланмаларни амалга ошириш катта харажатларни талаб қилади ва бу республикамізда давлат томонидан белгиланган ҳуқуқий ҳужжатлар асосида тартибга солинади.

Корхона ва ташкилотларнинг инновацион фаолиятини ҳамда улардаги инновацион рақобатбардошлигини баҳолаш учун хорижий

амалиёт тажрибаларидан келиб чиқиб, инновацион ривожланиш индекаторлари (кўрсаткичлари) дан фойдаланилади. Бугунги, иқтисодиёт тараққиётининг глобаллашув шароитида инновацион ривожланиш индекаторларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- харажатлар бўйича индекаторлар;
- вақт бўйича индекаторлар;
- янгиланиш бўйича индекаторлар;
- таркиб бўйича индекаторлар.

Инновацион ривожланишнинг харажатлар бўйича индекаторлари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Корхонанинг юқори технологияли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни тавсифловчи савдо-сотиқдаги илмий тадқиқот харажатлари қиймати.

2. Лицензиялар, патентлар, “ноу-хау”ларни сотиб олиш учун кетган харажатлар қиймати.

3. Корхона ва ташкилотлар томонидан инновацияларни сотиб олиш учун кетган харажатлар қиймати.

4. Ташаббускор ишланмаларни ривожлантириш учун кетган харажатлар қиймати.

Инновацион жараёнларни вақт динамикаси бўйича тавсифловчи вақт индекаторлари:

1. Янги маҳсулот (янги технологиялар) ишлаб чиқиш жараёнининг давомийлиги (қанча вақтда инновацион ишланманинг яратилганлиги, кун, ой, йил).

2. Янги маҳсулотни ишлаб чиқаришга тайёргарлик давомийлиги даври.

3. Янги маҳсулотни ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги даври (бир маҳсулотни тўлиқ ишлаб чиқаришга кетган вақт, кун, ой, йил).

Янгиланиш индекаторлари:

1. Технологик инновацияларда янгиланган товар ва маҳсулотларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалиётга жорий этиш сони.

2. Маҳсулот таркибини янгилаш динамикаси (янгиланган маҳсулот салмоғи) индекаторлари (ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг солиштирма оғирлиги 2, 3, 5 ва 10 йил).

3. Сотиб олинган (беғараз берилган), янги технологиялар (технологик ютуқлар).

4. Экспорт қилинадиган инновацион маҳсулотлар ҳажми (қиймат ва натурал кўринишда).

5. Тақдим этилаётган янги хизматлар ҳажми (қиймат ва натурал кўринишда).

Таркиб бўйича индекаторлар:

1. Илмий тадқиқот ва бошқа илмий-техник бўлинмаларнинг таркиби ва сони (шу жумладан, тажриба-конструкторлик бюрolari, тажриба-синов комплексларининг сони).

2. Янги технологиялардан фойдаланиш ва янги маҳсулотлар яратиш билан шуғулланадиган қўшма корхоналарнинг таркиби ва сони.

3. Илмий тадқиқот билан банд ходимларнинг сони ва таркиби.

4. Вақтинчалик жамоалар, гуруҳларнинг ижодий ташаббускорлиги сони ва таркиби.

Юқоридаги ҳар бир индекатор (кўрсаткич) корхонада инновацион жараёнларнинг ҳар томонлама барча параметрлари бўйича ўлчаш ҳамда уни иқтисодиётнинг ривожланишидаги салмоғи ва ўрнини тўғри баҳолашга имкон беради.

Таянч иборалар

Иқтисодиёт, инновация, технология, тадқиқот, корхона, маҳсулот, лицензия, экспорт, салоҳият, стратегия, кластер, индекаторлар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Технологиянинг ривожланиш босқичларини изоҳланг.

2. Давлатнинг инновацион технологияларни ривожлантириш бўйича устувор йўналишларини сананг.

3. Инновацион технологиялар ва улардан корхоналарда фойдаланиш заруриятини ёритинг.

4. Корхоналарда инновацион технологиялар салоҳиятини оширишга таъсир қилувчи омилларни айтинг.

10-мавзу. Инновацион иқтисодиётни ривожлантиришда хорижий тажрибалардан фойдаланиш

Режа

10.1. Инновацион иқтисодиётни ривожлантиришда хорижий мамлакатлар тажрибаларни ўрганиш зарурияти. Ривожланган давлатлар – АҚШ ва бошқа давлатларнинг Ўзбекистоннинг инновацион иқтисодиёти учун муҳим жиҳатлари.

10.2. Фаол инновацион-инвестицион сиёсат ва бу борада хорижий давлатлар сабоқлари.

10.3. Фан-инновация-инвестиция-ишлаб чиқариш занжири ва бу жараённинг хорижий давлатлар тажрибаси ҳамда унинг республикамизда фойдаланиш мумкин бўлган жиҳатлари.

10.1. Инновацион иқтисодиётни ривожлантиришда хорижий мамлакатлар тажрибаларни ўрганиш зарурияти. Ривожланган давлатлар – АҚШ ва бошқа давлатларнинг Ўзбекистоннинг инновацион иқтисодиёти учун муҳим жиҳатлари

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини янада ривожлантириш учун инновацион иқтисодиётни ривожлантиришнинг хорижий тажрибасини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Иқтисодий ривожланишнинг инновацион модели давлатнинг бевосита аралашуви орқали яратилади. Инновацион модель ишлаб чиқаришда илмий техник билимлар ва янги технологияларнинг кенг қўлланилиш ҳолатини назарда тутди. Ривожланган мамлакатларда ялпи ички маҳсулотнинг 70%дан кўшимча ўсиши янги билимлар, жорий этиладиган технологиялар, кадрлар тайёрлаш ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳисобига рўй беради. Замонавий иқтисодиётда самарадорликни ошириш йўллари кўп бўлиб, улардан бири бу венчур тадбиркорлик ҳисобланади. Венчур тадбиркорлик ҳар хил саноат турларида учрайди, шу жумладан хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам. Аммо венчур инвестицияларнинг катта қисми одатда таваккалчили-

ги юқори бўлган технологиялар саноатига йўналтирилади. Шунга қарамай АҚШ(охирги 20 йилда энг катта венчур капитал бозори) статистик маълумотларига кўра венчур инвестициялар юқори даромадли ҳисобланади. Уларнинг ўртача даромадлилиги 19 фоизни ташкил этади. Мамлакатлар миқёсида венчур капитал салмоғини қараб чиққанда, АҚШ ва Канада биргаликда жаҳоннинг 60 фоиз венчур капиталини, Европа 25 фоиз, Осиё 9 фоиз, Африка 2 фоиз, Лотин Америка ва МДХ давлатлари 1фоизни жалб қилади. Шу билан бирга венчур капиталининг ҳажми ва тузилиши мамлакатда инновацион иқтисодиёт шаклланишига кучли таъсир ўтказади. Масалан, Америкада венчур капитал эллик йил давомида ривожланиб келди. 1950 йилларда пайдо бўлиб, 1970-80 йилларда одатий хўжалик шаклига айланди. Америка инновацион моделига хос хусусият бу давлат томонидан қўллаб-қувватланадиган кичик венчур корхоналарини ривожлантириш ҳисобланади. Илмий-техник тадқиқотларнинг олиб борилиши ва сотилиши давлат томонидан фаол қўллаб- қувватланади. Америкада хусусий корхоналарнинг инновацияларни яратишдан олинган даромади учун солиқ юки паст ҳамда бу корхоналар учун қўшимча имтиёзлар мавжуд.

Япония фан ва технологияларнинг ривожланиши бўйича АҚШ дан кейин жаҳонда иккинчи ўринни эгаллайди. Японияда ҳам 1980 йилларнинг ўрталаридан таркибида венчур капитал билан бўлган кичик инновацион корхоналар иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделини шакллантириш асоси сифатида эътироф этила бошланди. Бу турдаги корхоналар ҳозирда Япония ялпи ички маҳсулотининг 52фоизни етказиб беради. Венчур бизнесини молиялаштиришда Японияда хусусий капитал билан биргаликда давлат ҳам фаол қатнашади. Баъзида юқори технологияли саноатда инновациялар диффузиясига эришиш учун давлат томонидан янги корпорациялар ташкил этилади. Йирик шаҳарларда биржадан ташқари қимматли қоғозлар бозорининг мавжудлиги япон венчур бизнесининг тез ривожланишига ўз ҳиссасини қўшмоқда. Япон сиёсатининг мақсадларидан бири бу кичик, лекин бозор талабига эгилувчан инновацион корхоналарни яратиш ҳисобланади. Бу корхоналарда янги технологияларни ва янги маҳсулотларнинг яратилиши тор ихтисослик орқали амалга оширилади. Охири

йилларда Япония илмий-техник ишланмаларга инвестициялар бўйича дунёда биринчи ўринни эгаллаб турибди. Инновацияларга инвестицияларни асосан йирик молия-саноат гуруҳлари ва хусусий сектор амалга оширади.

Лекин АҚШ, Япония ва Буюк Британиядан фарқли равишда кўпгина Европа давлатларида иқтисодий ривожланишнинг инновацион модели бошқача кўринишда, шу жумладан, венчур капитали ҳам. Масалан, Франция ва Германияда инновациялар яратиш бўйича кўпчилик тадқиқотларни йирик корхоналаргина ўз зиммасига олади. Улар инновацион жараёнларнинг барча техник босқичларини ўзлари назорат қилади. Аввалига, Германияда юқори технологияларни ривожлантириш АҚШ тажрибасига асосланиб йирик технологик дастурлар орқали амалга оширилди. Бунда АҚШ, Франция, Япония ва Буюк Британиянинг инкубаторлар ва илмий технологик парклар яратиш бўйича тажрибаси қўлланилган. 1980 йиллардан бошлаб Германияда аста-секин кичик шаҳарларда инновацион жамғармалар ташкил этила бошланди ва инновацион фаолият йирик корхоналардан кичик ва ўрта корхоналарга кўча бошлади. Бу турдаги кичик инновацион жамғармалар давлат кўмаги ва қизиқиш билдирган хусусий сектор ёрдамида тузилган.

Мисли кўрилмаган даражада иқтисодий ўсиш Жанубий Кореяда кузатилмоқда. 1976 йилдан 2006 йилгача Кореяда ўртача ЯИМнинг ўсиши 9фоизни ташкил этди. Қисқа муддатда Жанубий Корея қолоқ давлатдан юқори технологияларни ишлаб чиқарувчи ва экспорт қилувчи марказга айланди. Жанубий Кореянинг бундай ютуққа эришишида илмий-техник салоҳиятнинг кучайиши асосий омил сифатида эътироф этилади.

Турли хил давлатларнинг тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, венчур бизнеси инновацион ривожланиш моделини ва унинг инвестицион таъминоти кескин ўзгартириб юбориши, натижада, инвестицион ресурсларнинг нархи тушиши мумкин. Масалан, ҳозирги ривожланган давлатлар Япония, АҚШ ҳамда Германия оғир даврларда ҳам иқтисодий ривожланиш учун муҳим бўлган илмий ишланмаларга инвестицияларни кўпайтириб борган.

10.2. Фаол инновацион-инвестицион сиёсат ва бу борада хорижий давлатлар сабоқлари

Республикамизда инновацион иқтисодиётни ривожлантириш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Шу сабабли, Ўзбекистон Республикасида Президент Ш.Мирзиёев бошчилигида фаол инновацион-инвестицион сиёсат олиб борилмоқда. Бу йўналишда фаол ички инвестицион салоҳиятдан фойдаланиш билан бир қаторда илғор хорижий мамлакатлар инновацион фаолиятини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Республикамизда фаол инновацион-инвестицион сиёсат қуйидагиларда ўз аксини топган:

– “жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, қайси давлат фаол инвестиция сиёсатини юритган бўлса, ўз иқтисодиётини барқарор ўсишига эришган, шу сабабли ҳам инвестиция – бу иқтисодиёт драйвери...” ҳисобланади;

– “инвестиция билан бирга турли соҳа ва тармоқларга, ҳудудларга янги технологиялар, илғор тажрибалар, юксак малакали мутахассислар кириб келади, тадбиркорлик жадал ривожланади”. Бу мамлакатимиз иқтисодиёти тараққиётининг бош стратегик вазифаси ҳисобланади;

– “биз фақат инвестицияларни жалб қилиш, янги ишлаб чиқариш қувватларини ишга тушириш ҳисобидан иқтисодиётимизни жадал ривожлантиришга эришамиз. Иқтисодиётдаги ижобий натижалар эса ижтимоий соҳада тўпланиб қолган муаммоларни тизимли ҳал этиш имконини яратади”;

– “хорижий инвестицияларни кенг жалб қилиш учун мамлакатимизнинг инвестиция салоҳиятини тўла намоён этиш чораларини кўришимиз керак. Биз иқтисодиётимизга сармоя киришишга интиладиган инвесторлар учун ҳудудлар ва тармоқлар бўйича инвестиция лойиҳаларини пухта шакллантира олсак, бу масалада ижобий натижага эришиш мумкин”;

– “... Ташқи ишлар вазирлиги ва унинг чет элдаги ваколатхоналари ҳам ўз ишини қайта кўриб чиқишлари лозим бўлади. Бундан буён бизнинг хориждаги элчиларимизга ҳам талаб ўзгаради. Уларнинг фаолиятига биринчи навбатда инвестицияларни жалб

қилиш бўйича қандай ишлайётганига ҳамда ана шу инвестиция микдорига қараб баҳо берилади.”⁵⁶

– “... биз Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз.”;

– “иқтисодийтни юқори суръатлар билан ривожлантириш учун фаол инвестиция сиёсатини изчил давом эттириш зарур”. “2020 йилда ўзлаштириладиган инвестицияларнинг салмоқли қисми тўғридан-тўғри хорижий сармоялар ва кредитлар бўлишини алоҳида қайд этмоқчиман. Инвесторларни қўллаб-қувватлаш мақсадида уларга солиқларни бўлиб-бўлиб тўлаш, инфратузилма яратиш харажатларини қисман давлат томонидан қоплаш механизмлари жорий этилмоқда”.⁵⁷

Жаҳон тажрибалари шуни кўрсатмоқдаки, давлат томонидан қўллаб-қувватланувчи инновацион дастурлар ривожланаётган давлатларни ривожланган давлатлар қаторига тезроқ олиб чиқиши мумкин. Соғлиқни сақлаш, таълим тизими ва транспорт соҳаларига инновацияларни жорий этиш ривожланаётган давлат фуқароларининг турмуш даражасини тезроқ ўсишига олиб келади. Шу билан бирга инновациялар хусусий, хорижий ва давлат корхоналари ўртасида рақобатнинг кучайишига, меҳнат бозори эгилувчанлиги ошишига ва ахборот коммуникация технологиялари инфратузилмасининг ривожланишига сабаб бўлади. Юқоридаги ижобий хусусиятларига қарамай инновацияларни бошқариш жуда мураккаб жараён бўлиб, уларнинг ривожланиши ва таъсирини баҳолаш анча қийин.

Афсуски кўпгина ривожланган давлатларда яхши таълим олган аниқ фанлар бўйича олий ўқув юртлари битирувчилари кўп бўлсада, улар маҳаллий тадбиркорларнинг инновацион фаолиятида деярли қатнашмаяпти. Яна бир хавотирли ҳолат шуки, ривожланаётган давлатлар чет эл инвестицияларини жалб қилишга катта маблағ сарфлаган бир пайтда, маҳаллий стартапларни ривожлантиришга кам эътибор қаратиляпти. Ишчи кучининг миграцияси,

⁵⁶ Мирзиев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь.

⁵⁷ Мирзиев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

айниқса, малакали ишчи кучи кўчиб келиши мамлакатда инновацион муҳитнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Умуман олганда, инновацион сиёсат кичик ва ўрта корхоналарда инновацияларни яратилишини қўллаб-қувватлаши керак, буни бизнес ва давлат бошқаруви тизими ўртасидаги алоқаларни кучайтириш орқали амалга ошириш мумкин.

Инновациялар мамлакатларнинг маҳаллий муаммоларини ҳал қилишда энг мақбул йўл ҳисобланиб, улар энг янги технологиялар асосида яратилиши шарт эмас, балки берилган муаммоларни ижод-корона оддий ечимидан иборат бўлиши мумкин.

Жаҳоннинг ривожланган давлатлари ҳар бири ўзига хос инновацион сиёсат олиб бориш эвазига юқори меҳнат унумдорлиги ва рақобатбардошлик даражасига эришиб келмоқда. Энг жадал ривожланаётган давлатлар орасида эса Хитой ва Ҳиндистон айтилиши охириги 10-15 йилда инновацион фаолиятни ривожлантириш бўйича сезиларли ютуқларга эришди. Жумладан Хитойда юқори технологияли саноат кластерларининг яратилиши телекоммуникация ва электроника соҳасининг жадал ривожланишига олиб келди. Ҳиндистоннинг дастурий таъминот яратишга ихтисослашуви ҳам инновацион сиёсатнинг муваффақиятли олиб борилаётганидан далолат беради. Хитой ва Ҳиндистоннинг юқори технологияли саноатда ўз ўрнини эгаллаб боришига қарамасдан, уларнинг иқтисодиётида кўпчилик кичик ва ўртача корхоналар инновацион соҳалар билан ҳамкорликдан узилиб қолган.

Инновацион-инвестицион сиёсат ривожланган хорижий давлатларда ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Айтилиши, Европа иттифоқида фаолият бўйича АҚШ ва Япония билан рақобатлашади ва қуйидаги тадқиқот турларини ривожлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди:

- табиий фанларни генетика фанлари билан биргаликда;
- соғлиқни сақлаш соҳасида биотехнологиялар;
- оғир касалликларни олдини олиш;
- нанотехнологиялар, “кўп функцияли” ақлли технологиялар;
- аэроавтика ва фазо, экологик тизимнинг барқарор ривожланиши;
- ечилмаган амалий технологик муаммолар бўйича халқаро ҳамкорликни кучайтириш.

10.3. “Фан-инновация-инвестиция- ишлаб чиқариш” занжири ва бу жараённинг хорижий давлатлар тажрибаси ҳамда унинг республикамизда фойдаланиш мумкин бўлган жиҳатлари

Республикамизда инновацион иқтисодиётни тараққий эттириш бир қатор ўзига хос ёндашувларни талаб этади. Бунда, айниқса, “фан-инновация- инвестиция-ишлаб чиқариш” занжири мазмун-моҳиятини таҳлил қилиш ва бу борада хорижий давлатлар тажрибасидан фойдаланиш жуда аҳамиятлидир. Шундай экан, “фан-инновация-инвестиция ишлаб чиқариш” занжирининг мазмун-моҳиятини кўриб чиқамиз.

1. Фан – юқори малакали мутахассис тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи илғор-педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чиқарувчиси сифатида намоён бўлади ҳамда кадрлар тайёрлашда илмий тадқиқотга асосланган таркибий қисми ҳисобланади.

2. Инновация – (инглизча *innovation* янгилик киритиш) бозорда сотилаётган янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот, амалий фаолиятда фойдаланиладиган янги ёки такомиллаштирилган технологик жараён кўринишида амалга оширилган инновацион фаолиятнинг якуний натижасидир.

3. Инвестиция – чекланган ресурслар шароитида иқтисодий-ижтимоий самара олиш мақсадида миллий иқтисодиётнинг у ёки бу соҳасига капитал киритиш ҳисобланади.

4. Ишлаб чиқариш – кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек, уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий-техник жиҳатдан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси.

Республикамизда илм-фан замонавий ва узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш ўта зарур ҳисобланади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев аниқ вазифаларни белгилаб берган жумладан,

• “... илм-фан, замонавий ва узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш зарур... шу сабабли таълим соҳасидаги давлат сиёсати узлуксиз таълим принципига асосланиши... бинобарин, инсон капиталига эътиборни кучайтиришимиз, бунинг учун барча имкониятларни сафарбар этишимиз зарур.”;

• "... юксак малакали мутахассислар қанча кўп бўлса, ривожланиш шунча тез ва самарали бўлади...олий таълим муассасаларида илмий салоҳиятни янада ошириш, илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш кўламини кенгайтириш – энг муҳим масалалардан биридир. Ҳар бир ишлаб чиқариш соҳасида тармоқ илмий тадқиқот муассасалари, конструкторлик бюрolari, тажриба ишлаб чиқариш ва инновацион марказлар бўлиши мақсадга мувофиқдир. Биз мамлакатимизда инвестицияларни фақатгина иқтисодиёт тармоқларига эмас, балки илмий ишланмалар "ноу-хау"лар соҳасига ҳам кенг жалб қилишимиз керак."⁵⁸

• "... мамлакатимиз учун илм-фан соҳасидаги устувор йўналишларни аниқ белгилаб олишимиз керак. Ҳар бир давлат илм-фаннинг барча соҳаларини бир йўла тараққий эттира олмайди. Шунинг учун биз ҳам ҳар йили илм-фаннинг бир нечта устувор йўналишларини ривожлантириш тарафдоримиз."

• "...илм-фан ютуқларини электрон платформасини, маҳаллий ва хорижий илмий ишланмалар базасини шакллантириш лозим. Ҳар бир олий таълим ва илмий тадқиқот даргоҳи нуфузли чет эл университетлари ва илмий марказлари билан ҳамкорликни йўлга қўйиши шарт."⁵⁹

Шундай экан, республикаимизда кенг кўламли ислохотларни янада ривожлантириш учун инновацион иқтисодиётнинг тараққиётини хорижий давлатлар тажрибасида чуқур ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада бугунги кунда халқаро миқёсида тез ва инновацион асосда фан ва технология ютуқларига асосланиб ривожланаётган Хитой давлати тажрибаси айниқса, аҳамиятlidir.

Давлатнинг инновацион сиёсатнинг кенг жорий этиши Хитой иқтисодий ўсишининг асосий ҳаракатлантирувчи кучига айланди. 1978 йилдан бери Хитойда фан ва технологияларни ривожлантириш бўйича бир нечта ислохотларнинг ўтказилиши олий таълим тизимининг тез ривожланишига сабаб бўлди. Ўттиз йил давомида амалга оширилган ислохотлар ўртача 9фоиз иқтисодий ўсишга эришишга замин яратди. 2010 йилда Хитойнинг ялпи ички

⁵⁸ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь.

⁵⁹Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

махсулоти Японияниқидан ўзиб кетди ва Хитой дунёнинг иккинчи энг йирик иқтисодиётига айланди. 2014 йилга келиб Хитойнинг ялпи ички маҳсулоти ўн триллион доллардан ошиб кетди, жаҳонда фақатгина АҚШ бу натижага эришган. Аммо 2008 йилдаги молиявий инқироз Хитойнинг ишлаб чиқаришга асосланган иқтисодиёти ўсишини секинлаштирди, чунки у ривожланган давлатлар технологияларини ўзлаштирар эди. Инқироздан кейин Хитой ривожланган давлатлардан қарамлигини камайтириш мақсадида ўз маҳаллий инновациялар инфратузилмасини ривожлантира бошлади. Яъни маҳаллий тадқиқот институтлари ва университетларнинг рақобатдошлигини кучайтириш бўйича ислохотлар ўткази бошлади. 2017 йилда Хитой глобал инновациялар индекси баҳоси бўйича дунёда 22ўринни эгаллади. Глобал инновациялар индексининг билим ва технологиялар натижалари кўрсаткичи бўйича 2017 йилда тўртинчи ўринни эгаллади.

Хитойнинг фан ва технологияларни ривожлантириш сиёсати 1970 йилларда бошланиб тўрт босқичда ривожланди:

- тажриба босқичи;
- тизимли ислохотлар;
- чуқур ислохотлар;
- узоқ муддатли режалаштириш.

Тажриба босқичи(1978-1985 йиллар). 1980 йилларда Хитой иқтисодиёти ва фан техника тараққиёти ривожланган мамлакатлар иқтисодиётидан ва илм фанидан хали анча орқада эди. 1960 йилларда ўзлаштирилган фан ва технологияларни ривожлантиришнинг Совет модели тадқиқот ва ишлаб чиқаришни бирлаштиролмаслиги аниқ бўла бошлади. Ислохотлар, авваламбор, тадқиқот институтларнинг баъзи қисмларини хусусийлаштириш орқали бошланди. Бу ислохот тадқиқот институтларини молиялаштиришни осонлаштирди ва кейинчалик уларда муҳим инновацияларни яратилишига хизмат қилди. Хитойнинг ҳозирги кўпчилик технология компаниялари ўша даврда ташкил топди. Уларга компьютер хизматлари ва маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи ЛеновоГроупЛтд. (аввал Легенд Сомпютер) – Хитой фанлар академияси ахборот технологиялар институтидан ажралиб чиққан корхона, рақамли технологиялар ишлаб чиқарувчи Фоундер Гроуп Лтд.

Конгломерати– Пекин университети лойиҳаси асосида яратилган корхона ҳисобланади.

Тизимли ислоҳотлар (1985-1995 йиллар).

1985 йилда қабул қилинган “Фан ва технологияда тизимли ислоҳот” қонуни Хитойда “тепадан пастга” кўринишдаги ислоҳотларни ўтказилишига олиб келди. Бу қонуннинг бирламчи мақсади тадқиқот институтлари ва тегишли саноат тармоқлари ўртасида алоқаларни кучайтириш эди. Шу билан бирга, фан ва технологиянинг иқтисодий таъсирини ошириш мақсад қилинган эди. Бу қонунга асосланган ислоҳотлар натижасида Хитой табиий фанлар жамғармаси ташкил этилди. Бу жамғарма амалий тадқиқотларни молиялаштириш билан шуғуллана бошлади. Илмий тадқиқотларни тижоратлаштириш учун 863 дастури (1986 йилда), Учкун режаси (1986 йилда), Шуъла режаси (1988 йилда) кичик ва ўрта корхоналар учун мўлжалланган Шенжен қимматли қоғозлар биржаси (1990 йилда) ишга туширилди. Олий таълимни ривожлантириш мақсадида 1993 йилда Хитой ҳукумати “211 лойиҳа” дастурини ишлаб чиқиб, амалиётга жорий эта бошлади. Ҳукумат ҳар бир вилоятнинг энг етакчи университетларини қўллаб-қувватлаш учун махсус бюджет маблағларини ажрата бошлади. Шу вақт давомида Хитой фанлар академиясининг “100 та талант” дастури шакллантирилиб, хорижда бўлган малакали миллий кадрларга таълим соҳасида иш таклиф қилиш ва уларни ватанига қайтариш вазифаси қўйилди.

Чуқур ислоҳотлар фазаси(1996-2006 йиллар). Беш йиллик миллий бюджет режаси ва бошқа қатор қарорлар фан ва технология соҳасида чуқур тизимли ислоҳотлар фазасини бошлаб берди. Хитойнинг асосий стратегияси “миллий иқтисодиётни фан ва таълим орқали ёшартириш” бўлди. 1996 йилда ҳукумат “фан ва технологияда бўладиган ихтиролар ва янгиликлар” тўғрисида қонун қабул қилди. Бу янги сиёсат учта асосий мақсади:

- инновацияларни яратувчи кучни тадқиқот институтларидан саноат тармоқларига кўчириш;
- саноат тармоқларининг илмий ишланмаларга инвестицияларни саноат тармоқларининг инновацион қувватини кучайтириш;
- илмий янгиликларни тижоратлаштиришни яхшилаш.

Шу даврда миллий инновацион инфратузилмада тўртта муҳим ўзгариш юз берди. Жаҳон талабларига мос келувчи Хитой университетларини шакллантириш мақсадида “211 лойиҳа” дастурининг давоми бўлган “985 ташаббус” дастури ишга туширилди. Ҳукумат, шу билан бирга, Хитой фанлар академиясида давлат институтларида тадқиқот сифатини ошириш мақсадида “Билим инновация ташаббуси” дастурини ишлаб чиқилди. Бундан ташқари, давлат илмий тадқиқотларни янада қўллаб-қувватлаш мақсадида 973 дастури ва Янгзи дарёси олимлар дастурларини ишлаб чиқди ва шу орқали ўқитувчи профессорларнинг иш ҳақини ошириш имконияти яратилди.

Узоқ муддатли режалаштириш фазаси (2006-2014 йиллар).

2006 йилда Хитой марказий бошқарув аппарати 2006-2020 йилларга мўлжалланган “ўрта ва узоқ муддатли миллий ривожланиш режаси” ни қабул қилди. 2006 йилги Миллий режада фан ва технологияларни ривожлантириш бўйича кўрсатмалар, мустақил инновацияларни яратиш, муҳим технологик соҳаларини тез ривожлантириш, асосий инфратузилмани барпо этиш кабилар қайд этиб ўтилган. Бу режада барқарор иқтисодий ўсишга эришиш, инновацияларни ривожлантириш стратегияларини ишлаб чиқиш, инновацион фаолият қувватини оширишларга алоҳида тўхталиб ўтилган. Шу даврда давлат энди олиб бораётган сиёсати самарадорлигини баҳолаш ва жорий этилишини бошқаришга катта эътибор қаратди. Олдин ишлаб чиқилган қонунлар ва қарорларнинг жорий этилишида анчагина камчиликлар бўлиб, уларни ягона тушунарли тарзда тизимлаштиришни талаб этарди. 2011 йилда Хитой ҳукумати қобилиятли ёшларни қўллаб-қувватлаш мақсадида “1000 та иқтисодорни ишга олиш” дастурини ишга туширди. 2016 йилда бу дастур орқали 2000га яқин ўз соҳаларида етакчи бўлган олимлар Хитойга қайтиб келди. 2012 йилда Хитой ўз олдига 2020 йилгача “энг инновацион миллат” бўлиш мақсадини қўйди. 2012 йилнинг охирида ўтказилган Коммунистик партиянинг 18 - мажлисида миллий иқтисодий ривожланишда инновациялар омили стратегик аҳамиятга эга деб белгиланди.

Хитойнинг фан ва технологияларни ривожлантиришга қаратилган охириги ўттиз йил давомида олиб борган сиёсати инновацион фаолиятни мисли кўрилмаган даражада ривожлантирди.

2002 йилдан 2012 йилгача Хитойнинг ЯИМи деярли тўрт баробар ўсди. Хитой фан ва технологияси ривожланишини илмий-техник ишланмаларга йўналтирилган инвестициялар; инновация натижалари-патентлар, маҳсулотлар ва илмий мақолалар; фан таълими ҳамда технологик соҳаларда иқтидорларни етиштиришда кўришимиз мумкин. Фан ва технологияга йўналтирилган инвестициялар 2002 йилда ЯИМнинг 1 фоиз дан 2012 йилда 2 фоизга ўсди. Саноат тармоқларида илмий-техник ишланмаларга киритилган инвестициялар 2002 йилда жами инвестицияларнинг 70 фоизни ташкил этган бўлса, 2012 йилда бу кўрсаткич 80 фоизга етди. Хитойда охириги йилларда патентлар бўйича аризалар сони кескин ортди. 2012 йилдан бери Хитой глобал инновациялар индексида маҳаллий патентлар сони бўйича дунёда биринчи ўринни эгаллаб турибди.

Хитойда фан ва технологиянинг ривожланиши таълим соҳаси ва малакали кадрларни етиштириш билан бирга борди. Таълим соҳасида ўтказилган ислохотлар таълим сифатини сезиларли оширишга ва университетларда ўқийдиган талабалар сонини кескин ошишига замин яратди. Масалан, университет ва институт битирувчилари 2002 йилда 1 млн 300 минг кишини ташкил этган бўлса, 2012 йилда бу рақам олти миллионни ташкил этди. Университетларда иқтидорли талабалар сонининг кўпайиши Хитойнинг инновацион тизимининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Шу билан бирга, бу ислохотлар иқтидорли ёшларни етиштиришда ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Масалан, “1000 та иқтидор” дастури хорижда бўлган кўплаб инновацияларни яратилишига хисса қўшган хитойлик иқтидорли олимлар ва тадқиқотчиларни қайтаришга эришди.

Инновацион жараён босқичларини ўрганишнинг турли усуллари мавжуд. Масалан, Р.Норман инновацион жараённи икки қисмдан ташаббус ва ижродан иборат деб ҳисоблаган. Ж.Хейдж ва М.Эйкенлар эса инновацион жараённи тўртта бўлиб ўрганишни тавсия этган, булар:

- баҳолаш;
- ташаббус;
- жорий этиш;
- рутинизация(узлуксиз ишлаб чиқариш).

Баъзи олимлар инновацион жараёни ташкилий контекстда таҳлил қилишади. Масалан, Ж.Уилсон учта босқични ажратиб кўрсатади⁶⁰:

- концептуализация;
- таклиф киритиш;
- қабул қилиш ва жорий этиш.

Томсоннинг фикрича инновацион жараёнининг бошланишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- мавжуд мақсадлар ўртасида узилиш;
- ҳақиқий вазият;
- ривожланиш учун қулай имконият излаш.

Шу ва бошқа қарашлар инновацион жараёни турли жиҳатларини ёритиб беради. Инновацияларнинг кўп қирралилиги бу тушунчага ягона универсал таъриф бериш имконини бермайди. Бундан ташқари, вақт ўтиши инновациялар таркиби ва хусусиятлари ўзгариб боради, бу эса илмий тадқиқотларни янада қийинлаштиради.

Таянч иборалар

Инновация, инвестиция, сиёсат, фан, технология, ресурс, инновацион модель, капитал бозори, венчур капитали, венчур бизнеси.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Венчур бизнеси хусусида нималарни биласиз ?

2. Глобал иқтисодиёт шароитида Европа иттифоқи инновацион фаолият бўйича қандай тадқиқот турларини ривожлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ?

3. Япония ва Буюк Британиянинг инкубаторлар ва илмий технологик парклар яратиш бўйича тажрибалари хусусида нималарни биласиз ?

4. Хитойда юқори технологияли саноат кластерларининг яратилиши қайси соҳаларни жадал ривожланишига олиб келди ?

⁶⁰<https://www.amywilson.com/innovation-strategy>

11-мавзу. Корхоналарда экспорт салоҳиятини оширишда инновацион маркетинг технологияларидан самарали фойдаланиш

Режа

11.1. Корхоналарга инновацион маркетинг жорий этишнинг аҳамияти.

11.2. Ўзбекистон Республикасида замонавий инновацион маркетинг стратегияларини жорий этиш масалалари.

11.3. Корхоналарда экспорт имкониятларини кенгайтиришда инновацион маркетинг технологияларидан фойдаланиш йўллари.

11.1. Корхоналарга инновацион маркетинг жорий этишнинг аҳамияти

Маркетинг мазмунан бозор муносабатларига хос механизм ҳисобланади. У миллий иқтисодиётнинг барча жабҳаларида товар-пул муносабатлари ва қиймат қонунига амал қилиб ҳўжалик юритишга асосланган. Шунга кўра маркетинг ўз ичига ишлаб чиқариш ва уни ташкил этиш, ишлаб чиқарилган товарлар ҳаракатини бошқариш, уларни сотиш ҳамда сотишни рағбатлантириш, рекламани ташкил қилиш, товар билан боғлиқ сервисни йўлга қўйиш жараёнларини олади.

Маркетинг фаолиятининг асосий таркибий қисмига бозорни комплекс ўрганиш, маркетинг стратегияси ва тактикасини тўғри белгилаш, товар ишлаб чиқариш услубларини кенг маънода баҳолаш, бозорнинг ҳолатини ва ривожланиш йўллариини ўрганиш каби масалалар киради.

Маркетинг инсон фаолияти маҳсули бўлиб, шу фаолиятнинг самарали бўлишини таъминловчи ҳўжалик механизмидир. Миллий иқтисодиётда маркетинг тизимини кенг қўллаш ҳар бир корхона фаолияти учун бир мақсадга истеъмолчилар талабини қондириш орқали юқори фойда олишга эришишдир.

Корхоналарнинг бозорга кириши ва унда мустаҳкам ўрнашишдан кўзланган асосий мақсадлар таркиби куйидагилардан иборат:

- ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш;
- маҳсулот турларини бозор талабига мос ҳолда ривожлантириб бориш;
- энг кам моддий, молиявий ва меҳнат ресурслари харажатига эриши;
- замонавий моддий-техника базасини шакллантириш ва уни техник-технологик тараққиёт натижалари билан мунтазам ривожлантириб бориш ва ҳоказолар.

Корхоналарнинг кўзлаган мақсадлари маркетинг фаолиятининг ҳар бир жараёнида мавжуд бўлади – сифатли, арзон ва ишлатилиши бўйича қулай маҳсулотлар ишлаб чиқариш, маҳсулотларни ташиш ва сақлаш жараёнларнинг кам харажатли бўлишини таъминлаш, маҳсулотлар сотилишини тезлаштириш йўллари аниқлаш ва бошқалар.

Бугунги кундан мамлакатимизнинг ишлаб чиқариш корхоналари, нафақат, маҳаллий бозорни керакли товарлар билан тўйинтиришга хизмат қилишмоқда, айни пайтда, улар жаҳон бозорига чиқиш, ўрнашиш ва маълум турдаги товар билан мустаҳкамланиб олишни мақсад қилиб олишган. Ҳар бир корхона учун жаҳон бозорида савдо қилиш шарафли кўрсаткич ҳисобланади. Табиийки, бу мамлакатимизнинг равнақи учун ҳам муҳим омил саналади.

Амалиёт шундан далolat берадики, иқтисодий ўсишнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи илмий-техник инновациялар ҳисобланади. Ҳозирги замон бозор иқтисодиёти шароитида тadbиркорлик субъектлари инновацион жараёнда марказий роль ўйнайди, инновациялар эса техник тараққиёт суръати юқори бўлган тармоқларда асосий рақобат курули ҳисобланади. Инновацияга эришган корхона маркетинг соҳасида ҳам етакчи ҳисобланади.

“Инновацион маркетинг – буянги товарлар ёки хизматлар яратиш, кенгайтириш ва қўллаб-қувватлашга йўналтирилган маркетинг технологиялари мажмуидир”⁶¹.

⁶¹ Ergashxodjayeva Sh. Innovatsion marketing / Sh.Ergashxodjayeva. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. –T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2014, 23 bet.

Корхонада инновацион маркетинг объектлари бўлиб инновацион мулк, инновацион хомашё ва материаллар, инновацион товарлар ва хизматлар, инновацион технологиялар, товарлар ва хизматларни силжитишнинг инновацион усуллари, бошқарувни ташкил этишнинг янги шакллари ҳисобланади.

Инновацион маркетинг – бу корхона фаолиятининг самарадорлигини ошириш учун янги усуллар ва воситаларни жорий этиш мажмуасидир. Бу анъанавий маркетинг концепцияларидан бири бўлиб, унинг асосий мақсади – маҳсулот ва хизматларни узлуксиз такомиллаштириб бориш ҳисобланади.

Корхоналарнинг янгиликларни яратиш, жорий этиш, ўзлаштириш ва сотиш фаолияти қуйидагиларни ўз ичига олади:

- янги ғояларни ишлаб чиқиш бўйича илмий тадқиқот ишларини ўтказиш, янги маҳсулотларнинг тажриба намуналарини яратиш;
- янги тур маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун зарур хомашё ва материалларни танлаш;
- янги маҳсулотларни тайёрлаш технологиясини ишлаб чиқиш;
- янгиликларни жорий этишга қаратилган янги ташкилий-бошқарув қарорларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш;
- инновацион ахборот таъминотини ишлаб чиқиш ва олиш;
- илмий тадқиқот ишларини ўтказиш бўйича ходимларни тайёрлаш, ўқитиш ва малакасини ошириш;
- маҳсулотларнинг хоссаларини истеъмолчиларнинг талаб ва эҳтиёжларига мослаш;
- юқори даражадаги сифат кўрсаткичларига эришиш борасида тадқиқотлар олиб бориш;
- лицензиялаштириш, патентлаштириш ва ноу-хауларга эгалик қилиш бўйича керакли ҳужжатларга эга бўлиш ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида технологиянинг юқори суръатда ўзгариши, маҳсулотларнинг ҳаётийлик даврининг тезлашиши корхона рақобатбардошлигини инновациялардан фойдаланмай туриб оширишнинг имкони мавжуд эмаслигини ҳаётнинг ўзи исботламоқда.

Корхона рақобатбардошлиги, унинг маълум бир соҳада бошқа рақиблардан устунлигини – ресурслардан самарали фойдаланишни ҳамда инновацион маркетингнинг йўлга қўйилганини акс эттиради.

Корхона рақобатбардошлигини ошириш йўлларида бири – инновацияларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш ҳисобланади. Шунингдек, бозор шароитларининг доимий ўзгариши маркетингда инновацияларни қўллаш заруратини оширмоқда.

Инқирозли вазиятлар шароитида истеъмолчилар эҳтиёжига таянган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш, корхонани бозорда рақобатбардошлигини оширади ва ўз фаолиятини самарали амалга ошириш имкониятларини беради.

Амалиёт шуни кўрсатадики, технологик инновациялар учун молиявий ресурслар билан боғлиқ муаммолар юзага келганда, инновацион маркетинг корхонанинг рақобат курашида асосий дастак бўлиб хизмат қилади. Корхонанинг бозор муҳитидаги фаолияти унинг маҳсулоти ва хизматларини истеъмол қилувчи шахслар томонидан белгиланади.

Ҳозирги замон бозор иқтисодиётида истеъмолчи қирол. Унинг хоҳиш-истаги барча хўжалик юритувчи субъектларни ҳаракатга келтиради. Корхона қачон фойда кўради? Қачонким, у тақдим этаётган товар ва хизматлар истеъмолчиларнинг талабини қондиргандан сўнггина фойда кўради.

Истеъмолчилар корхона маҳсулот ва хизматларини, уларни яратиш учун кетган харажатларга нисбатан кўпроқ баҳоласа, корхона ривожланади, акс ҳолда унга ташқи ёрдам зарур бўлади ёки бундай корхона инқирозга юз тутаяди.

Маълумки, тадбиркорликнинг асосий мақсади мижозларни жалб қилиш бўлганлиги сабабли, корхонанинг иккита асосий функцияси мавжуд: маркетинг ва инновация.

Маркетинг инновациялари деганда янги ёки сезиларли яхшиланган маркетинг услубларини жорий этиш тушунилади, яъни:

- маҳсулотларнинг дизайни ва қадокланишида жиддий ўзгаришлар;
- маҳсулотларни сотиш ва тақдимоти бўйича, шунингдек, уларни бозорларга танитиш ва олға силжйтиш бўйича янги услублардан фойдаланиш;
- янги нарх стратегияларини шакллантириш кабилар.

Инновацион маркетинг– янги маҳсулотлар, ускуналар, хизматлар ва янги технологияларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни бозорда

сотиш учун янги маркетинг усулларида фойдаланиш билан боғлиқ. Корхоналар фаолиятини чуқур таҳлиliga асосан, маркетингда инновациялардан фойдаланиш – истеъмолчилар талабини тўлиқ қондириш ҳамда янги бозорларни эгаллаш имкониятини беради.

11.2. Ўзбекистон Республикасида замонавий инновацион маркетинг стратегияларини жорий этиш масалалари

Иқтисодиётнинг инновацион ривожланиш йўлига ўтаётган шароитда–ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари олдида турган муҳим вазифалардан бири маркетинг тамойилларидан самарали фойдаланиш ҳисобланади. Маркетинг тамойиллари – бу маркетинг асосини ва унинг мазмун-моҳиятини очиб берувчи ҳолат, талабдир.

Маркетингнинг вазифасига товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш албатта истеъмолчига, ишлаб чиқариш имкониятларини доимо бозор талабига мўлжаллашдан иборат. Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарида маркетингнинг асосий тамойиллари қуйидагилар ҳисобланади:

- истеъмолчиларга нима керак бўлса шу нарсани таклиф этиш. Бозорга товарлар ва хизматлар таклифи билан эмас, балки истеъмолчиларнинг муаммоларини ечиш воситалари билан ишлаш;
- харидорлар мотивларини, уларнинг хулқ-атворларини таҳлил қилиш;
- рақобатчиларни, уларнинг стратегияси ва тактикасини ўрганиш;
- бозордаги рақобатнинг ўзини таҳлил қилиш;
- истеъмол товарлари бозорини билиш, ҳар бир турдаги товарга харидорлар талабини ҳар томонлама ўрганиш, олинган ахборотдан хўжалик юритиш қарорларини қабул қилиш жараёнида фойдаланиш;
- товарларни сотиш ва сервис жараёнини мақсадли бошқарилишини таъминлаш;
- маркетинг изланиши натижасида юзага келган масалаларни ҳал этилишига ижодкорлик билан ёндашишни ривожлантириш ва рағбатлантириш;

- янги, айниқса юқори сифатли товарларни истеъмолчиларга етказишдан кеч қолмаслик;

- корхона хизмат кўрсатаётган ҳудудларни гуруҳларга ажратиш (бозорни сегментлаштириш) ва корхонанинг имкониятига яраша иш юритиш;

- истеъмолчилар талаб-эҳтиёжини тадқиқ қилгандан сўнг маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш;

- маркетинг концепцияси воситаларини қўллаш асосида маркетинг дастурини шакллантиришга олиб келувчи қўйилган мақсадларга эришиш учун комплекс ёндашиш ва мақсадли дастур услубини ишлатиш.

Юқорида келтирилган маркетингнинг асосий тамойиллари умумий ҳолда – бу истеъмол бозорини билиш, унга мослашиш ва бозорга таъсир ўтказишдан иборат.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари маркетинг тамойилларига таянган ҳолда маркетинг стратегиясини ишлаб чиқишади. “Маркетинг стратегияси – фирманинг мақсадли бозордаги маркетинг фаолиятини ифодаловчи бош дастури бўлиб, унинг узоқ муддатга мўлжалланган маркетинг комплекси (маркетинг - МИКС)ни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш орқали кўзланган мақсадига эришиш жараёнларини ўз ичига олади. Бозордаги ҳар бир сегмент учун алоҳида товар тарқатиш, сотиш ва коммуникация сиёсатларини аниқланади. Маркетинг стратегиясида корхона қайси маҳсулот (хизмат) билан, қайси бозорга қачон кириши кераклиги белгиланади. Шундай қилиб маркетинг стратегияси, корхонани ўз имкониятларидан фойдаланиб, атроф-муҳит (бозор, макро омиллар ва бошқалар) шароитида мақсадига эришиш йўллари аниқлайди”⁶².

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарида маркетинг стратегиясига нисбатан қўйилаётган умумий талаблар қуйидагиларга олиб келиши керак:

- бозор ва ўз имкониятларини ҳаққоний баҳолашга;
- қўйилган мақсадларни аниқлаштиришга;

⁶²Soliyev A., Buzrukhonov S. Marketing. Bozorshunoslik. Darslik. –T.: Iqtisod-Moliya, 2010, 167 bet.

- ҳаракатлар мослашувчанлиги (бирон-бир омилнинг таъсир этиши ҳолатида вазиятнинг ўзгартиришга тез мослашиши)ни таъминлашга ва бошқаларга.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарининг асосий мақсади истеъмолчилар талабини қондириш орқали фойда олиш бўлса, унга эришиш учун фойда келтирадиган товарларни ишлаб чиқариш ва сотишни кўпайтириш, улар хиссасини оширишлари зарур бўлди. Бу вазифалар – маркетинг вазифалари бўлиб, маркетинг стратегиясини ишлаб чиқишни талаб этади.

Маркетинг стратегиясини ишлаб чиқишда энг муҳим муаммо, истеъмолчилар талабини қондириш асосида корхонани фойда олишга йўналтириш ҳисобланади.

Бунда бозорни ўрганиш, таклиф манбаларини топиш, корхонага тегишли ҳар бир товар бўйича конъюнктурани ўрганиш ва ҳулоса чиқариш жараёни бажарилади.

Маркетинг стратегияси – бу корхонанинг мақсадга эришиш йўлидаги ҳаракат қилиш режаси. Стратегик режалаштириш– корхонанинг нима ишлаб чиқаришлигини, уларнинг истеъмолчиларини, нарх, реклама, сотиш каби йўналишларини аниқлайди.

Режалаштиришнинг мақсади – корхона фаолиятини олиб боришда хавф-хатарни камайтиришдир. Корхоналар бизнес режа асосида иш юритишни йўлга қўйиш учун қуйидагиларга амал қилишлари зарур:

- бозор конъюнктурасини ўрганиш;
- ички муҳитни таҳлил қилиш;
- корхона келажаги истиқболларини башорат қилиш;
- бўлажак хавф-хатарни ўрганиш;
- ривожланиш концепциясини ва стратегиясини иқтисодий асослаш;
- бизнес режасини тузиш;
- моддий ресурс таъминотини аниқлаш;
- молиявий натижаларни аниқлаш;
- молиявий ресурслар манбаларини белгилаш;
- ҳаражатларни назорат қилиш тадбирларни ишлаб чиқиш демакдир.

Бозорга янгиликни киритиш стратегияси ва тактикаси маркетинг тадбирларининг муҳим йўналишларидан ҳисобланади. У ўзида

янги махсулотларни бозорларда жойлаштириш ва сотиш йўллариини шакллантиришга асосланган янгиликнинг рақобатбардош стратегиясини ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарида маркетинг стратегияси заминиди қуйидагилар ётади:

- бозор бир хил эмас, у ўзига хос табақалар (сегментлар)дан иборат;

- корхона бозорда бир ёки бир нечта сегмент талабларини назарда тутиши мумкин. Аммо ҳар доим танланган бозори табақалари (сегментлари)ни ўзига жалб этишда, кўпроқ муваффақият қозонишни ўйлаш лозим;

- корхона бозорда мустақил ёки бошқа корхоналар билан ҳамкорликда фаолият кўрсатиши мумкин;

- маркетинг воситасини танлашда, кўпроқ бир-бирига мос ва ўзаро вазифалари билан бир-бирини тўлдириб турувчиларни ишга солишни кўзда тутиш керак. Масалан, товар упаковка (ўрама)си билан нарх, товар ҳаракати билан сотиш жойини, истеъмолчилар билан алоқаларни рекламага қўшиб ишлатилиши тавсия этилади;

- корхонанинг бозорга чиқишида иқтисодий ҳолатни ҳар томонлама ҳисобга олиш талаб этилади. Масалан, умумий ва савдо конъюнктурасининг ҳолатини, рақобатчиларнинг бозорда тутган ўрни ва бошқалар.

Шуни таъкидлаш лозимки, инновацион маркетинг – корхонанинг ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва бозор шароитига таъсир кўрсатишга асосланган фаолиятдир. Кузатишлар шундан далолат берадики, инновация ҳаётий даврининг ҳар бир босқичи турли маркетинг усуллариини ва ёндашувларини, турли стратегия ва тактикани талаб қилади.

Инновацион маркетинг тадбирлари тизими фақатгина ишлаб чиқаришни янгилаш билан эмас, балки капиталнинг жамланиши ва оқими динамикаси билан узвий боғланган.

Инновацион маркетинг рақобатчиларига нисбатан кўпроқ фойда олишни истаган корхоналар учун муҳим бўлиб, инновацияларга ва янгиликларга асосланган устун рақобат стратегиясини шакллантиради. Шунингдек, инновацион маркетинг фақатгина бозордаги янги махсулотни ёки мавжуд махсулотни реализация қилиш эмас, балки янги технологиялардан: янги махсулот ёки

технологик жараён бўйича ихтиро ва ноу-хаулар учун лицензияларни сотиш ҳамда уни тайёрлаш учун ускуналарни такомиллаштиришни назарда тутди.

11.3. Корхоналар экспорт салоҳиятини оширишда инновацион маркетинг технологияларидан фойдаланиш йўллари

Корхоналарнинг дунё бозорларида рақобатбардош бўлган маҳсулот ишлаб чиқариши ва уни жаҳон нархларида сотиш қобилияти ҳисобланган экспорт салоҳияти миллий иқтисодиёт учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Шу сабабли ҳам республикамызда мазкур масалага алоҳида эътибор бериб келинмоқда.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида энг муҳим йўналишлардан бири сифатида экспорт фаолиятини либераллаштириш ва енгиллаштириш, экспорт таркиби ва географиясини диверсификациялаш, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларнинг экспорт имкониятларини кенгайтириш ҳамда мобиллигини таъминлаш республикамыз корхоналари олдида ташқи бозорда мустаҳкам ўрнашиб олиш каби ўта муҳим вазифани юклайди.

Ушбу вазифани ҳал этишда иқтисодиёт ривожини жадаллаштирувчи омиллардан бири бўлган ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш ўта муҳимдир. Илғор ускуналар билан жиҳозланган замонавий корхоналарнинг барпо этилиши ишлаб чиқариш соҳасининг янги тармоқларини ўзлаштириш, ташқи бозорларда рақобатдош маҳсулотларни тайёрлашни кўпайтириш, пировардида экспорт ҳажмини оширишга хизмат қилади.

Мамлакатда амалга оширилаётган изчил ислохотлар доирасида нафақат импорт ўрнини босувчи, балки экспортга йўналтирилган товарлар тайёрлаш жараёни учун ҳам ҳуқуқий, ҳам институционал шарт-шроитлар яратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 декабрдаги “Экспортга кўмаклашиш ва уни рағбатлантиришни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорига мувофиқ, экспортни қўллаб-қувватлаш миллий тизими яратилди. Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги ҳузурида Экспортни рағбатлантириш

агентлиги ташкил этилди. Шунингдек, 205 номдаги товарларни экспорт қилишда транспорт харажатларининг 50 фоизини қоплаб бериш йўлга қўйилди.

Корхоналарнинг экспорт салоҳияти, улар иқтисодий салоҳиятнинг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Экспорт салоҳият–корхоналарнинг ташқи бозор учун маҳсулотлар ишлаб чиқариши ва уларни кенг миқёсда мақбул нархларда сотиш қобилиятини ифодалайди.

Корхоналарнинг экспорт салоҳиятининг ўсиши янги бозорларни эгаллаб олишга, ишлаб чиқаришнинг кенгайишига, янги иш ўринларининг ташкил этилишига олиб келади. Шунингдек, экспорт маҳсулотларини хорижий валютага сотилиши эвазига миллий валютанинг хорижий валютага нисбатан қиймати ижобий томонга ўзгаради, қатор маҳсулотларга жаҳон бозоридаги нархнинг юқори бўлиши корхона даромади ҳажмининг ортишига ва ички инвестиция манбасининг кўпайишига имконият яратади.

Булардан ташқари, корхоналарнинг жаҳон бозорига маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ва етказиб берувчи сифатида кириб бориши, уларнинг сифат кўрсаткичларига юқори талаблар қўяди ва ишлаб чиқаришни модернизациялаш, ривожлантиришга бўлган интилишларини кучайтиради, натижада миқдор ва сифат ўзгаришлари параллел равишда боради, миллий ишлаб чиқариш хусусиятлари ижобий томонга ўзгаради, ишлаб чиқариш омилларининг сифати ва самарадорлиги ортади.

Ўзбекистоннинг экспорт имкониятлари кўп. Хусусан, пахта толаси ва мева-сабзавотни қайта ишлаб, экспортбоп маҳсулотлар чиқариш мамлакатимизнинг ривожланиш нуқталаридан бири бўлиб қолмоқда. Республикамиз корхоналарида пахта толаси ва мева-сабзавотдан тайёрланган маҳсулотлар бутун дунёда қадрланади. Бу тайёр “бренд” экспорт учун катта имкониятдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 июль куни қабул қилинган “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш ва озиқ-овқат саноатини янада ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори мазкур имкониятдан самарали фойдаланиш, аграр соҳага замонавий технологияларни жорий этишга қаратилган.

Ушбу қарорга кўра, 2019-2021 йилларда умумий қиймати қарийб 1 миллиард доллар бўлган 45 та агрологистика комплекси, қайта ишлаш бўйича 205 та янги қувват, 36 минг гектар интенсив боғ ташкил этиш режалаштирилган.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви даврида корхоналарнинг экспорт салоҳияти ривожланиши истеъмолчининг истак ва хоҳишини ўз вақтида илғаб олиш ҳамда уни тезда қондиришга қаратилган тақдирдагина амалга ошади. Бунинг учун корхонанинг фаолиятини стратегик режалаштириш, унинг яқин ва узоқ келажақдаги мақсадларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Корхоналарнинг ташқи бозорда самарали фаолият юритиши кўп жиҳатдан уларнинг самарали маркетинг фаолиятига боғлиқ. Маркетинг фаолияти орқали корхоналарда инновацион салоҳият билан боғлиқ муносабатларнинг жадаллашуви юз беради. Шунинг учун ҳам корхоналар экспорт стратегиясини шакллантиришда, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлашда истеъмолчилар билан коммуникацияларни амалга оширувчи самарали инновацион маркетинг технологияларининг ўрни алоҳида аҳамиятга молик.

“Инновацион маркетинг технологияларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар жисмоний жиҳатдан мавжуд маҳсулот билан эмас, балки унинг ишлаб чиқиладиган концепцияси билан ишлайдилар. Бу эса анъанавий маркетингдан фарқли равишда, маркетинг тадқиқотлари ўтказишда катта қийинчиликларни юзага келтиради”⁶³.

Амалиётда бир неча турдаги инновацион маркетинг технологияларидан фойдаланилади. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

- ахборот- маркетинг технологиялари;
- SRM;
- тармоқли маркетинг технологияси;
- бренд технологияси;
- кросс маркетинг технологияси;
- мобил маркетинг технологиялари ва бошқалар.

⁶³ Ergashxodjayeva Sh. Innovatsion marketing / Sh. Ergashxodjayeva. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. –T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2014, 23 bet.

Ахборот маркетинг технологиялари – бу энг янги ахборот технологияларини қўллаган ҳолда маҳсулотни илгари суриш орқали сотувни ошириш ва яхшилаш борасида бизнес юритиш бўйича қатор техникалардир.

Корхоналарнинг самарали фаолиятини таъминлайдиган ахборот тизимлари SRM синфига оид тизимлар ҳисобланади. Supplier relationship management (инглизча) – корхоналарнинг мол етказиб берувчилар билан биргалашиб ҳаракат қилишини бошқариш тизимидир.

Ушбу тизимлар узоқ муддатга мўлжалланган мол етказиб берувчиларнинг кенг базасини яратишга йўналтирилади. Бундай тизимлар XX асрнинг 90 йиллари ўрталарида вужудга келган бўлиб, ҳозирги пайтда ривожланиш босқичида турибди.

SRM – бу мавжуд ва потенциал мол етказиб берувчилар ҳақида барча ахборот манбаларини интеграция қилиш ва улардан максимал даражада фойдаланиш имкониятидир. SRM технологиялари ахборот тўплаш, қайта ишлаш ва улардан самарали фойдаланиш имкониятларини белгилаб беради.

SRM, нафақат мол етказиб берувчилар билан ўзаро муносабатларни бошқариш функцияларидан иборат бўлган ахборот тизимларини, балки мол етказиб берувчиларга йўналтирилган стратегиянинг ўзини ҳам белгилаш имконини туғдиради.

SRM технологияси (мол етказиб берувчилар билан мустаҳкам ва ишончли алоқалар ўрнатиш учун) мол етказиб бериш, сотув, маркетинг тадбирларига жавоблар, бозор тенденциялари ҳақида турли ахборот манбаларини бирлаштиради.

Тармоқ маркетинги –бу корхона (фирма, компания)ларнинг мустақил вакиллари ёки дистрибюторлар томонидан маҳсулот ёки хизматлар ҳақида ахборотни тўғридан-тўғри тарқатиш билан боғлиқ фаолиятидир. Унинг асосий вазифаси максимал сондаги одамларни ахборот билан камраб олиш ҳисобланади.

Тармоқ маркетингининг энг замонавийи – МЛМ (Мульти-Левел Маркетинг), яъни “Кўп тармоқли маркетинг” ҳисобланади. Бунда маҳсулот ёки хизматни тарқатишга жуда кўп одам жалб қилинади. Ҳозирда, бу турдаги маркетинг соҳасида фаолият юритадиган жуда кўп корхона (фирма, компания)лар мавжуд. Улар тар-

моқ маркетинги тизими ёрдамида маҳсулот (хизмат)ларни тарқатишадилар⁶⁴.

Тармоқ маркетинги учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва сотувчи ўртасида улгуржи савдо фирмалари йўқлиги характерлидир. Бунда маҳсулотларнинг бутун ҳаракати давомида янги устама нархлар юзага келмайди. Маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхона сотув ҳажмини оширганлик учун қўшимча чегирмалар тақдим этган ҳолда тармоқнинг ўсишини рағбатлантиради.

Тармоқ маркетингида, одатда, оммавий ахборот воситаларида реклама тарғиботлари ўтказилмайди – товарни харидорга сотувчининг ўзи тақдим этади ва товарнинг хусусиятлари ҳақида маълумот беради ҳамда унинг афзалликларини намоён қилади.

“Бренд – неоинституционал иқтисодиёт тушунчаси бўлиб, бу ерда асосий тоифа истемолчининг ишончи ҳисобланади. Бренд тоифаси институционал иқтисодиётнинг ривожланиши, бозорнинг янги эҳтиёж ва талаблари пайдо бўлишининг мантикий натижаси сифатида шаклланади. Фундаментал маркетинг қонунларига асосланиб, “бренд” янги тоифасининг ривожланиши харидорларнинг эҳтиёжларини тўлароқ қондириш механизминини шакллантиришни ривожлантирган ва давом эттирган ҳолда савдо маркаси тушунчасини уйғунликда қамраб олади”⁶⁵.

Брендлаш – корхона образининг визуал ва мазмуний бирлигига риоя қилиш технологиясидир. Унинг элементлари қуйидагилар ҳисобланади: маҳсулот номи, логотипи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, фирма номи, фирма ранглари, корхона ходимларнинг махсус кийимлари ранглари ва услуби, шунингдек, корхонага тегишли бўлган бошқа интеллектуал мулк объектлари.

Брендлаш орқали, яъни полиграфия усуллари, шелкография, гул тикиб безаш, босма нақш усуллари, реклама, жумладан, оммавий ахборот воситаларидаги реклама ёрдамида товарларни бозорга илгари суриш амалга оширилади.

Брендинг – бу харидор онгида товар образини яратиш, товар белгиси образининг нуфузи, сифати, машҳурлиги ва жалб этувчанлигини қўллаб-қувватлаш, белгиланган товар маркасига нисбатан узоқ муддатли харидорлар афзал кўришини шакллантиришдир.

⁶⁴ www.маркетинг.қҳарков.уа/маркетинг/сетевоий-маркетинг.хтмл

⁶⁵ Ergashxodjayeva Sh. Innovatsion marketing / Sh.Ergashxodjayeva. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. –T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2014, 71 bet.

Брендинг – бу узоқ давр давомида савдо маркаси ёки маркасиз маҳсулотнинг уни якуний истеъмолчи учун янада жалб этувчан қиладиган қўшилган қиймати, эмоционал ёки оқилона “белгисини” яратиш орқали бренд имиджини шакллантириш жараёнидир⁶⁶.

Кросс-маркетинг – бир вақтнинг ўзида бир нечта йўналиш бўйича истеъмолчиларни жалб қилишга имкон берадиган технология энг катта фойда келтирадиган технология ҳисобланади.

Унинг моҳияти: икки ёки ундан кўпроқ корхоналарнинг ўз маҳсулотларини илгари суриш учун биргаликда акция ташкил этишларида. Бунда реклама қилинадиган товар ёки хизматлар бир-бирига йўлдош бўлади ва гўёки бир-бирини тўлдириб туради. Кросс-маркетинг турли товарлар ва хизматларни илгари суришда фаол қўлланади.

Мобил маркетинг – уларни амалга оширишда уяли алоқа (мобил) телефони, смартфон ёки чўнтак портатив компьюттери (КПК) фойдаланиладиган коммуникациялар интерактив маркетинг воситаси⁶⁷.

Мобил маркетингнинг асосий афзалликлари – реклама компаниясига бошқа воситаларни интеграция қилиш ҳисобига реклама имкониятларини кенгайтиришдан иборат.

Корхоналар экспортини ривожлантириш стратегияси ички бозордаги чегараланган имкониятларни эмас, балки таклиф ҳажмини ташқи омиллар ҳисобига кенгайтириш имкониятини яратади. Бу эса миллий ишлаб чиқарувчилар рақобатбардошлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Ташқи иқтисодий фаолияти давомида корхоналар ташқи бозорда жиддий рақобатга дуч келади. Бу эса, табиийки, корхоналарни доимо ишлаб чиқаришни замон талабларига мослаштириш, янги технология ва инновациялардан фойдаланиш, маҳсулот ассортиментини янгилаб туриш ва таннархни пасайтиришга ундайди.

Бугунги кунда корхоналарнинг экспортни ривожлантиришга қаратилган стратегияси – узоқ муддатли рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни шакллантиришнинг муҳим шартига, миллий

⁶⁶Ильичева, И. В. Маркетинговые технологии: учебно-методическое пособие / И. В. Ильичева. - Ульяновск: УлГТУ, 2012, стр. 78.

⁶⁷Ульяновский А.В. Маркетинговые коммуникации: 28 инструментов миллениума / А.В. Ульяновский - М.: Эксмо, 2008, стр. 17

ишлаб чиқарувчиларнинг экспорт фаолиятини инновацион жараёни сифатида миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини таъминлаш ва аҳолининг реал даромадларини кескин оширишга, мамлакат тўлов балансини мустаҳкамланишига, шунингдек, сарф-харажатларни коплашнинг асосий манбаига айланиши керак.

Хулоса шуки, корхоналар фаолиятида инновацион маркетинг технологиялари усулларида самарали фойдаланиш орқали табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, янги рақобатбардош тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ва хизматлар кўрсатишни ўзлаштириш, ушбу маҳсулотлар ва хизматлар билан нафақат ички бозорга, балки жаҳон товар ва хизматлар бозорига кириб бориш, умуман корхона иқтисодиётини юксалтиришга ҳамда самарали фаолият юритишига муҳим аҳамият касб этади.

Таянч иборалар

Маркетинг, технология, экспорт, импорт, иқтисодиётнинг глобаллашуви, ахборот тизимлари, брендлаш, брендинг, тармоқ маркетинги, кросс-маркетинг.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион маркетинг технологияларининг ўзига хос хусусиятлари нимадан иборат?
2. Экспортни амалга оширишда тармоқ маркетингининг аҳамияти?
3. Экспорт товарларни брендлашнинг аҳамиятини изоҳланг?
4. Кросс-маркетинг – бу нима?

Режа

12.1. Ўзбекистонда миллий инновацион тизим ва иқтисодиётни инновацион иқтисодиётга ўтишнинг долзарблиги, мамлакатни инновацион ривожлантириш стратегияси (2030 йилгача) асосий йўналишлари.

12.2. Республикамизда фан-таълим, ишлаб чиқариш интеграцияси ва бу борада Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги роли ва ўрнини ошириш.

12.3. Республикамизда миллий инновацион тизимни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари.

12.1. Ўзбекистонда миллий инновацион тизим ва иқтисодиётни инновацион иқтисодиётга ўтишнинг долзарблиги, мамлакатни инновацион ривожлантириш стратегияси (2030 йилгача) асосий йўналишлари

Бугунги кунда республикамиз миллий иқтисодиёти олдида турган долзарб масалалардан бири мамлакатни инновацион ривожлантириш асосида тараққий эттиришдан иборат. Республикамизда Ўзбекистонни инновацион ривожлантиришнинг муҳим шарти бу иқтисодиётни модернизациялаш, диверсификациялаш ҳамда шу асосда миллий инновацион тизимни шакллантириш ҳисобланади. Ўзбекистонда инновацияни ривожлантириш ва миллий инновацион тизимнинг ҳуқуқий асослари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 апрелдаги “Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий этиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3682-сонли Қарори, 2018 йил 5 майдаги “Фаол тадбиркорлик ва инновацион фаолиятни ривожлантириш учун шарт-шароитларни яратиш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3697-сонли Қарори, 2018 йил 7 майдаги “Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш

механизмларини такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3698-сон, 2018 йил 14 июлдаги “Илмий ва илмий техникация фаолият натижаларини тижоратлаштириш самарадорлигини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3855-сон, 2018 йил 6 августдаги “Илмий ва инновацион фаолиятни интеграция қилиш тизими самарадорлигини оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3899-сон Қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги Қонуни(2019 йил 29 октябрь)ва бошқа тегишли норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади.

Республикамизда инновацион иқтисодиётга ўтишда миллий инновацион тизимни шакллантириш ва ривожлантириш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Ҳар бир ривожланган давлатнинг мустақил миллий инновацион тизими шу давлат миллий хусусиятлари ва иқтисодий шарт-шароитларидан келиб чиқиб шакллантирилган бўлади.

Миллий инновацион тизим тушунчасини биринчи бўлиб, фанга киритган ва уни “миллий инновацион тизим” деб атаган олим америкалик К.Фримен (1987 йил) ҳисобланади⁶⁸.

Миллий инновацион тизим дейилганда мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш учун шундай янги инновацион сиёсатни ишлаб чиқиш ва уни ривожлантиришдан иборатки, бунда ҳукумат билан биргаликда турли илмийтадқиқот муассасалари (институтлар) янги технология, янги инновацион ғояларни ўз ичига олувчи инновацион жараёнларни ҳамкорликда яратишдан иборатдир. Бошқача айтилганда, миллий инновацион тизим, мамлакатнинг бош миллий инновацион стратегиясини амалга оширувчи янги билимлар, янги технологиялар ҳамда янги ғояларни ташкил этиш, сақлаш ва уларни узатишни амалга оширишдан иборатдир. Шунингдек, миллий инновацион тизим, миллий иқтисодиёт учун кўпроқ фойда олиш ва юқори самарадорликка эришиш учун интеллектуал салоҳиятга эга бўлган инсонларнинг ақлий меҳнати самарасидан (илмий кашфиётлар, ихтиролар ва ҳоказолар) фойдаланиш натижасида янги миллий инновацион сиёсатни тизимли амалга оширишдан иборатдир. Республикамизда миллий инновацион тизимнинг зару-

⁶⁸Freeman, C. (1987), *Technology Policy and Economic Performance*, London: Pinter

рияги жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида иқтисодиётнинг инновацияга асосланган тез суръатлар билан ривожланаётган Хитой, Жанубий Корея, Сингапур каби мамлакатлар тажрибасидан республикамиз миллий иқтисодиётида фойдаланиш ҳамда алоҳида олинган миллий инновацион тизимни шакллантириш заруриятидан келиб чиқади.

Ўзбекистонда миллий инновацион тизимни ривожлантириш ва шакллантириш ҳамда тартибга солиш масъулияти Ўзбекистон Республикаси инновацион ривожланиш вазирлигига юклатилган.

Республикамизда миллий инновацион тизимни шакллантириш ва ривожлантириш зарурияти қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, республикамизда инновация яратилаётган корхона ва ташкилотлар учун бу жараёни ягона бир тизими мавжуд эмаслиги.

Иккинчидан, республикамизда фан-таълим, ишлаб чиқариш бўйича бир-бирини боғлаб турувчи ягона инновацияга асосланган инновацион занжирнинг яратилмаганлиги.

Учинчидан, республикамизда ақлий меҳнат вакиллари (олимлар, ихтирочилар, консукторлар) янги инновацион лойиҳалар, технологиялар таклифига мос талабни белгиловчи инновацион институтларнинг фаолиятини эркин таъминловчи ягона миллий инновацион лойиҳалар бозорининг мавжуд эмаслиги.

Тўртинчидан, янги инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишда бозор рискларининг (таваккалчилигининг) юқорилиги.

Бешинчидан, миллий инновацион тизим яратувчи субъектлар ўртасида рақобат муҳитини шаклланмаганлиги.

Олтинчидан, республикамизда миллий инновацион тизимни самарали ташкил этишда инновацион ғоялар ва технологияларни истёмоли сифатида хусусий сектор (корхоналари, фирмалари ва ҳоказоларининг) иштирокининг пастлиги.

Умуман, юқорида баён этилган заруриятни ифодаловчи муаммоларни ҳал этилиши миллий инновацион тизимнинг инновацион жараёнларга бевосита ва билвосита жалб этилган объектлар мажмуаси сифатида инновацион маҳсулотларни яратади ҳамда инновацион фаолият узлуксизлигини юқори самарадорлик асосида фаолиятини амалга ошириш имконини беради. Бундай тузилмалар

таркибига давлат илмий секторлар инфратузилмаси, таълим тизими, давлат инновацион фаолиятига кирувчи субъектларни киритиш мумкин.

Бугунги кунда миллий инновацион тизим таркиби қуйидагилардан:

- давлат илмий секторлари ва уларнинг инфратузилмалари;
- таълим тизими (ОТМ, илмий тадқиқот муассасалари, илмий конструкторлик бюrolари ва бошқалар);
- инновацион фаолиятда иштирок этувчи бошқа барча субъектлардан ташкил топади.

Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг келгуси тараққиёт йўналишлари мамлакат инновацион ривожланиш стратегиясини белгилаб беради. Республикамизда инновацион ривожланиш тизимли жараён бўлиб, аниқ белгиланган чора-тадбирлар, стратегик режага асосан амалга оширишни назарда тутди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544- сонли Фармони билан “2019 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси” ишлаб чиқилиб, Ўзбекистон Республикасининг 2030 йилгача бўлган инновацион ривожлантириш бўйича мақсадли кўрсаткичларидан иборат Бош стратегия белгилаб олинган. Мазкур стратегиянинг Бош мақсади, мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлигини ва инновацион жиҳатдан тараққий этганини белгиловчи асосий омил сифатида инсон капиталини ривожлантириш ҳисобланади. Шунингдек Ўзбекистон Республикасининг 2030 йилгача бўлган бош мақсадга эришишда Стратегиянинг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

– Ўзбекистон Республикаси 2030 йилга бориб глобал инновацион индекс рейтинги бўйича жаҳоннинг 50 та илғор мамлакатлари қаторига кириши;

– Узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш тизимининг иқтисодий эҳтиёжларига мослашувчанлигини таъминлаш ҳамда барча даражадаги таълим сифати ва қамровини оширишга эришиш;

– Инновациялар илмий тадқиқот, тажриба конструкторлик ва технологик ишларга маблағлар киритилиши (Давлат ва хусусий сектор маблағлари)ни кучайтириш;

– Илмий тадқиқотлар ва ишланмаларнинг илмий салоҳиятини мустаҳкамлаб уларнинг самарадорлигини оширишга эришиш ҳамда илмий тадқиқот тажриба конструкторлик, технологик ишлар натижаларини жорий этиш учун таълим, илм-фан тадбиркорликни интеграция қилишнинг таъсирчан механизм-ларини яратишни кучайтириш ва бошқалардан иборат.

12.2. Республикамизда фан-таълим, ишлаб чиқариш интеграцияси ва бу борада Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги роли ва ўрнини ошириш

Республикамизда инновацион фаолиятнинг келгуси тараққиёти фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясига асосланади. Бундай интеграциянинг ҳукукий асослари бўлиб охириги йилларда ҳукуратимиз томонидан чиқарилган бир қатор фармонлар, қарорлар ва қонунлар ҳисобланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 29 октябрдаги “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисидаги” Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 апрелдаги “Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-3682 -сонли ҳамда 2018 йил 7 майдаги “Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги” ПҚ-3698- сонли Қарорлари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида фан-таълим ишлаб чиқариш интеграциясининг асосий йўналишлари сифатида қуйидагилар ҳисобланади:

I. Илм-фан ва илмий фаолият соҳасидаги йўналишлар:

а) илм-фан ва илмий фаолиятни ривожлантириш орқали миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигига ва самарадорлигига эришишни амалга ошириш;

б) илм-фан ва технологияларни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилаш ҳамда ресурсларни мақсадли йўналтиришни йўлга қўйиш;

в) илм-фан ва илмий фаолият соҳасида Давлат ҳуқуқий шерикликни қўллаб -қувватлашни кучайтириш;

г) илм-фан, таълим ва ишлаб чиқаришни узвий боғлиқлигини таъминлаш ва ундан олинадиган манфаатдорликни оширишга эришиш ва ҳоказо.

I. Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш бўйича йўналишлар:

а) инновацион фаолиятни Давлат томонидан тартибга солиш механизмларини тубдан такомиллаштириш;

б) иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни янада самарали жорий этиш учун шарт-шароитларни яратиш;

в) айниқса бунда инновацион лойиҳаларни амалга ошириш учун инвесторлар, шериклар ва бошқа манфаатдор шахсларни жалб этишни кучайтириш;

г) янги технологияларни жорий қилиш ва инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқариш мақсадида саноат корхоналари билан ўзаро ҳамкорликни кучайтириш ва ҳоказо.

II. Республика иқтисодиётига инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни илмий-амалий тадқиқотлар натижаларини ва ноу-хау ишланмаларни реал иқтисодиёт тармоқлари корхоналарига жорий этиш йўналишлари:

а) ишлаб чиқариш тармоқлари корхоналарига инновацион ғоялар, лойиҳалар жорий этиш соҳасига инвестицияларни кенг жалб этишни кучайтириш;

б) яратилган янги технологияларни тижоратлаштиришни ошириш ва уларни ташқи бозорларга олиб чиқишни йўлга қўйиш;

в) инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни тўлақонли реализация қилиш учун хорижий инвестицияларни жалб этишни кучайтириш;

г) яратилган инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни муваффақиятли ишлаб чиқаришга жорий этган (хусусий сектор вакиллари, эркин иқтисодий ва кичик саноат зоналари

корхоналари) иштирокчилари натижаларини намойиш этишни ошириш ва ҳоказо.

Бугунги кунда республикамызда илм-фан соҳасини иқтисодиётдаги ўрнини ошириш бўйича мамлакатимиз Президенти Ш.Мирзиёев: – “Мамлакатимиз учун илм-фан соҳасидаги устувор йўналишларни аниқ белгилаб олишимиз керак. Ҳеч бир давлат илм-фаннинг барча соҳаларини бир йўла тараққий эттираолмайди. Шунинг учун биз ҳам ҳар йили илм-фаннинг бир нечта устувор йўналишини ривожлантириш тарафдоримиз”⁶⁹ деган эди. Шу билан бирга республикамызда келгусида бажарилиши зарур бўлган вазифалар ҳам белгилаб олинди, жумладан “илм-фан ютуқларини электрон платформаси, маҳаллий ва хорижий илмий ишланмалар базасини шакллантириш лозим. Ҳар бир Олий таълим ва илмий тадқиқот даргоҳи нуфузли чет эл университетлари ва илмий марказлари билан ҳамкорликни йўлга қўйиши шарт.”⁷⁰

Республикамызда миллий инновацион тизимни ривожлантириш ҳамда фан-таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини шакллантиришда ҳамда республиканинг жаҳон бозоридаги ўрнини оширишда Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигининг алоҳида ўрни мавжуд. Вазирлик ўз фаолияти давомида қатор вазифаларни амалга ошириши белгилаб қўйилган. Булардан энг муҳими вазирликнинг илм-фан ва илмий-техникавий тадқиқотларни ривожлантириш бошқармаси томонидан тартибга солинадиган илмий-техник кенгашнинг фаолияти ҳисобланади. Илмий-техник кенгаш республика иқтисодиётининг турли соҳаларидан етакчи мутахассисларни жалб этган ҳолда ҳар бир яратилган инновацион илмий ишланмаларга адолатли ўз муносабатини билдиришга асосланган.

Республикамызда мазкур вазирликнинг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланган, жумладан:

- мамлакатнинг интеллектуал ва технологик салоҳиятини ошириш бўйича узоқ муддатли сценарийлари асосида келажак моделларини шакллантиришнинг стратегик режалаштириш тизимини яратиш ишларини амалга ошириш;

⁶⁹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. //Ханк сўзи газетаси 2020 йил 25-январь.

⁷⁰Уша жойда.

- ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг барқарор ўсиши, шунингдек, аҳолининг ҳаёт даражаси ва фаровонлиги юксалишини таъминлайдиган фан ва инновация фаолиятини ривожлантириш бўйича замонавий инфратузилмасини шакллантиришни кучайтириш;

- илмий тадқиқот ва инновация фаолиятини, энг аввало, иқтидорли ёш авлоднинг ижодий ғоялари ва ишланмаларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш учун қулай шароитлар яратиш зарурлиги;

- иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларига замонавий ахборот-коммуникация, саноат ва бошқа инновацион технологияларни жадал жорий этиш;

- инновация фаолияти соҳасида илғор хорижий (халқаро) ташкилотлар билан, шу жумладан уларни ноу-хау, нанотехнологиялар ва юқори технологик товар (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқаришнинг маҳаллий бозорига жалб қилиш орқали ҳамкорликни кенгайтириш бўйича тизимли ишларни амалга ошириш;

- республикамиздаги илмий тадқиқот ва инновация фаолиятининг истиқболли ютуқларини тарғиб қилишни кучайтириш ва эришилган инновацион натижаларни жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш бўйича келгусидаги ишларни кучайтириш ва ҳоказо.

12.3. Республикамизда миллий инновацион тизимни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари

Республикамизда фан-таълим ишлаб чиқариш интеграцияси асосида яратилган илмий ишланмаларни амалиётга жорий этиш бир қатор ўзига хос ёндашувларни талаб этади. Шу жиҳатдан республикамизда юқорида таъкидланганидек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 апрелдаги “Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3682-сонли Қарорига асосан янгича ёндашув асосида ташкил этиш вазифаси қўйилган. Бундай янгича ёндашув бўйича инновациялар ярмаркасини тизимли ташкил этиш қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. “Ташаббускор бизнес” блоки асосида. Бунда тайёр илмий ва инновацион ишланмалар натижаларини ва технологияларини махсус кўргазма майдонида ташкил этилади ва тижоратлаштириш фаолияти ёритилиши ташкил этилади.

2. Инновацион ечимлар блоки асосида. Бунда макет ва прототип кўринишида энг зур маҳаллий илмий ва инновацион ишланмаларни намоиш этиш шаклида ташкил этилади.

3. Кооперацион алоқалар блоки асосида. Ўзаро фойдали ҳамкорликни йўлга қўйиш, шерикчилик ҳамда иқтисодиётнинг айрим тармоқлари соҳасидаги долзарб масалаларни кўриб чиқиш учун махсус платформадан фойдаланиш.

Бундай инновацион ярмаркаларни республикамізда ташкил этилиши халқаро талаб даражаларига мос келади ҳамда инновацион ғоя, ихтиро, технология яратувчиларни рағбатлантиришга йўналтирилган бўлади.

Республикаміздаги миллий инновацион тизимни келгуси тараққиёти кадрлар захирасига ва уларнинг илмий тадқиқот ишлари билан қандай даражада шугулланишига боғлиқ бўлади. Халқаро тажрибага кўра инновацион фаолиятта кадрларни жалб қилиш қуйидаги кўрсаткичлар билан ифода қилинади:

1. Илмий тадқиқот ва ишланмалар яратадиган ходимлар сони.

2. Илмий тадқиқот бажарувчи ташкилотлар сони.

3. Илғор ишлаб чиқариш технологияларидан фойдаланувчилар сони.

4. Технологик инновацияларни амалга оширувчи ташкилот ва корхоналар сони.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Ўзбекистонда миллий инновацион тизимни ривожлантиришга имкон берувчи кадрлар олдидаги вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Жаҳон таълим бозорида Ўзбекистон Олий ўқув юртларининг рақобатбардошлигини.

2. Замонавий технология ва услублардан фойдаланишни ўргатиш даражасини оширилиши.

3. Миллий ва глобал иқтисодиёт учун самарали инновацион инфратузилмани яратувчи кадрлар салоҳиятининг мавжудлиги.

4. Инновацион технологиялар асосида миллий иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қиладиган кадрлар билан таъ-

минланганлик даражаси ва бошқа шу каби вазифалар билан белгиланган.

Республикамизда миллий инновацион тизимнинг энг муҳим ҳаракатлантирувчи жиҳати давлат илмий-техник дастури ва унинг бажарилишини мувофиқлаштириш ҳисобланади.

Давлат илмий-техник дастурлари ўз ичига фундаментал, амалий тадқиқотлар ҳамда илмий-техникавий лойиҳалар асосидаги фаолиятларни ўз ичига олади. 2018 йил маълумотларига кўра республикамизда давлат илмий-техник дастурлари доирасида 1700 дан ортиқ фундаментал, илмий-амалий тадқиқот лойиҳалари, инновацион ишланмалар, ёш олимларнинг фундаментал ва илмий-амалий тадқиқот лойиҳалари бажарилган. Бугунги кунда янги ташкил этилган инновацион вазирлигига илмий тадқиқот ишлари натижаларидан фойдаланишнинг тизимли мониторингини олиб бориш вазифаси топширилган. Бугунги жаҳон бозоридаги фан, таълим соҳасидаги тезкор ўзгаришлардан келиб чиқиб давлат илмий-техник дастурлари бажарилиши бўйича куйидаги вазифалар белгиланган:

1. Жаҳон бозори ва республикамиз бозор талабидан келиб чиқиб илғор илмий тадқиқотлар ва изланишларни олиб бориш.

2. Илмий тадқиқот ишланмаларини яратишда замонавий юқори технологик асбоб-ускуналар билан жиҳозланган илмий лабораториялардан фойдаланиш асосида натижаларга эришиш.

3. Давлат илмий дастурларига юқори малакага эга бўлган олимларни ҳамда юқори илмий салоҳиятга эга бўлган илмий тадқиқотчиларни жалб этиш ҳамда уларни етакчи хорижий илмий марказларда илмий стажировкалар ўтишлари учун барча шарт-шароитларни яратиш.

4. Давлат илмий-техник дастурлари лойиҳалари бўйича олинган муҳим илмий натижаларни иқтисодиёт тармоқларида жорий этилишини, шунингдек монографиялар, дарсликлар, ўқув қўлланмалар, илмий мақолалар чоп этилишини амалга ошириш ва бошқалардан иборат.

Республикамизда миллий инновацион тизимни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари куйидагилардан иборат:

1. Республика иқтисодиётини ресурслар ва хомашёларни тежовчи қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишга асосланган республика инновацион ғоялар технологиялар ва лойиҳаларни яратиш йўналишлари.

2. Инновациянинг нанотехнологиялар ҳамда кимё технологиялардан фойдаланишга йўналтирилган миллий инновацион ишланмалар тизимини яратишга йўналтирилган йўналиш.

3. Замонавий биотехнологиялар ва қишлоқ хўжалиги бўйича миллий инновацион ишланмалар тизимини яратиш.

4. Ахборот коммуникацион технологиялар, ахборотларни янги инновацион тизимини яратиш бўйича ишланмалар йўналиши.

5. Тиббиёт ва фармакология соҳасида миллий инновацион тизимни яратиш.

6. Геология, минералогия, сеймсология ва минерал маъданлар соҳаси бўйича илмий инновацион ишланмалар яратиш йўналиши.

7. Физика атом энергетикаси бўйича илмий ишланмалар яратиш.

8. Хизмат кўрсатиш, сервис соҳаси бўйича илмий ишланмалар яратиш.

9. Аниқ фанлар соҳаси бўйича илмий ишланмалар яратиш.

Миллий инновацион муҳитни ривожлантириш бўйича республика-мизда амалга оширилган ишлар қуйдагилардан иборат:

- илмий-техник салоҳиятни ривожлантириш;
- раҳбарларнинг инновацион лойиҳаларни амалга оширишдаги иштирокини ошириш;
- инновацион фаолиятда қатнашувчиларни эркин даражасини ошириш;
- яратилган миллий инновацион лойиҳаларни истеъмолчилар эҳтиёжлари бўйича сотиш;
- инновацион лойиҳаларни тижоратлаштириш.

Таянч иборалар

Инновация, рақобатбардошлик, билим, фан, таълим, ишлаб чиқариш, интеграция, аклий билим, фан сигими, ғоялар, инновацион технологиялар, инновацион лойиҳалар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион фаолиятни амалга оширишда халқаро ҳамкорликнинг зарурияти.

2. Инновацион технологияларни яратишда ҳозирги давр илм-фаннинг аҳамиятини ёритинг.

3. Ўзбекистонда миллий инновацион ривожлантириш борасида кадрларнинг вазифаларини санаб беринг.

4. Инновацион фаолиятга кадрларни жалб қилиш кўрсаткичларини айтинг.

13-мавзу. Интеллектуал капитал, интеллектуал мулкни шакллантириш ва бошқариш

Режа

- 13.1. Интеллектуал капиталнинг моҳияти ва таркибий тузилиш.
- 13.2. Интеллектуал мулкни бошқариш.
- 13.3. Ўзбекистонда интеллектуал мулкнинг муҳофазаланиши.
- 13.4. Ўзбекистоннинг халқаро интеллектуал мулк ташкилотлари билан алоқалари.

13.1. Интеллектуал капиталнинг моҳияти ва таркибий тузилиши

Кишилиқ жамияти фаолиятининг энг муҳим жиҳати – бу ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш жараёнида иқтисодий ресурслар ишлатилади ва унинг натижаси сифатида маҳсулотлар ва хизматлардан иборат ҳаётий неъматлар яратилади.

Мамлакатимиз олимлари томонидан чоп этилган иқтисодий адабиётларнинг аксариятида, иқтисодий ресурслар–ишчи кучи, меҳнат қуроллари ва меҳнат предметларидан иборат эканлиги қайд этилади. Жумладан, Б.Ю.Ходиев ва Ш.Ш. Шодмоновлар муаллифлигида ёзилган “Иқтисодиёт назарияси” дарслигида: “Ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қўлланилувчи барча ресурслар ишлаб чиқариш омиллари дейилади. Иқтисодиётнинг тизими ва шаклидан қатъи назар ишлаб чиқариш содир бўлиши учун учта омил: ишчи кучи, меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари бўлиши шарт.

... иқтисодий ресурсларнинг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланган пул ресурслари истеъмол моллари захиралари ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қўлланилмаганлиги сабабли, ишлаб чиқариш омили бўла олмайди.”⁷¹, дейилади.

Ҳозирги Ғарб мамлакатларида иқтисодиёт соҳасининг йирик олимлари иқтисодий ресурслар таркибига тадбиркорлик қobiliятини

⁷¹Ходиев Б.Ю., Шодмонов Ш.Ш. Иқтисодиёт назарияси: Дарслик. – Т.: “Barkamol fayz media”, 2017, 45-46 белар.

ҳам киритишади⁷². Бизнинг назаримизда, иқтисодий ресурслар таркибига “тадбиркорлик қобилиятининг” киритилиши асосли, чунки, ишлаб чиқаришнинг тақдири, ривожланиши тадбиркорларнинг туғма-ақлий қобилияти, уддабуронлиги, ишбилармонлиги каби омилларга ҳам боғлиқдир. Тадбиркорларда бундай сифатларнинг бўлишлиги, айниқса иқтисодий танглик, ресурслар тақчиллиги шароитида янада сезиларли бўлади.

Шуни таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш натижаси – унинг омилларининг бирикиши билан чегараланиб қолмайди. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва хизматлар ҳажми ҳамда истеъмолчилар талабини қондира олиш даражаси ишлаб чиқариш омиллари: ишчи кучи, меҳнат куруллари ва меҳнат предметларининг сифатига ҳам боғлиқ. Бу – ишловчиларнинг малака-маҳорати, билими ва тажрибаси, ишлаб чиқаришда инновацион технологияларнинг қўлланилиши демакдир. Бунинг замирида эса интеллектуал⁷³ капитал⁷⁴ ётади.

Интеллектуал капитал –бу маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларнинг билими, маҳорати ва ишлаб чиқариш тажрибаси ҳамда номоддий активлар (патент, лицензия, ноу-хау ва ҳоказолар)дир.

Инновацион иқтисодиётда интеллектуал капитал ўзига хос хусусиятларга эга. Биринчидан, ишловчиларнинг малака-маҳорати, билими ва тажрибаси кўринишидаги интеллектуал капитал йиғилиб (тўпланиб) боради.

Иккинчидан, интеллектуал капитални унинг соҳибларидан ажратиб бўлмайди. Интеллектуал капитал – шахсга тегишли олий даражадаги хусусият: яратувчанликка йўғрилган билим, ғоя, ихтиро ва янги маҳсулот ёки хизматларни яратиш ва ҳоказо.

Учинчидан, интеллектуал капитални шакллантиришда шахснинг туғма-ақлий ёки тарбияланиши ва ўқиши давомида шакллланган қобилияти муҳим аҳамият касб этади.

Тўртинчидан, интеллектуал капиталга сарфланган маблағ – қилинган сарфдан бир неча маротаба катта ҳажмда ва узоқ вақт мо-

⁷²Кэпбелл Р. Макконелл, Стэнли Л. Брю. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Том 1. –Таллинн: 1993, стр.37.

⁷³ Интеллект (лот. Intellectus) – билиш, тушуниш, идрок этиш, ақл деган маънони англатади.

⁷⁴ Капитал (нем. kapital, лот. capitalis) – бойлик деган маънони англатади.

байнида иқтисодий ва социал самара беради. Шунингдек, интеллектуал капиталга киритилган инвестициялар даври, бошқа объектларга кирилган инвестицияларга нисбатан узунроқ бўлади.

Бешинчидан, интеллектуал капитал – инсон капиталининг ажралмас қисмидир.

Интеллектуал капитал– маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнларида ишлатилганидагина қийматга эга бўлади, акс ҳолда, у иқтисодиёт ва жамият учун аҳамиятли эмас, яъни ҳеч қандай қийматга эга бўлмайди.

Интеллектуал капитал– ишлаб чиқариш жараёнида иштироки давомида қиймат яратади ва интеллектуал ресурс сифатида трансформация бўлади. Ва бундай ишлаб чиқариш – интеллектуал ишлаб чиқариш деб аталади.

Интеллектуал ишлаб чиқариш инсоннинг ижодий фикрлаш ва маънавий жиҳатдан яратувчилик қобилиятига эга эканлигини тавсифлайди. Инсоннинг интеллектуал ижодкорлигининг маҳсули– интеллектуал маҳсулот дейилади. У фойдали яратувчилик хусусиятига эга. Бундай маҳсулотдан фойдаланувчиларнинг барчаси максимал даражада наф кўради.

Интеллектуал маҳсулот битмас-туганмасдир. У жамиятнинг инновацион техник-технологик, социал-иқтисодий ривожланганлик даражасини акс эттиради. У ижодий фаолият натижаси ҳисобланади. Бу кўп ҳолларда ақлий меҳнат кишилари – ёзувчилар, шоирлар, рассомлар, олимлар, инженер техник ходим ва бошқалар фаолиятининг маҳсулидир.

Интеллектуал маҳсулот янгилик хусусиятига ёки ўзига хос тақдорланмас белгиларига эга бўлади. Бундай маҳсулотларнинг кўпчилиги ғоявий – номоддий кўринишда бўлади. Шу сабабли ҳам уларга нисбатан одатдаги ашё, яъни моддий объектга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ меъёрларини қўллаб бўлмайди. У ўзига хос объектдир.

Интеллектуал маҳсулотлар иқтисодий фаолият жараёнида фойдаланиладиган моддий ашёлар ҳамда қимматбаҳо қоғозлардан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

- интеллектуал фаолият натижалари кўп ҳолларда моддий кўринишда эмас, балки ғоя билан ахборот шаклида намоён бўлади;

• гоя, билим шаклидаги интеллектуал мулк объектига одатда моддий ашёга эгалик қилгандай эгалик қилиш мумкин эмас;

• бундай объектлардан бир вақтнинг ўзида чексиз доирадаги шахслар фойдаланиши мумкин;

• интеллектуал мулк ҳуқуқи объектларига мулк ҳуқуқининг бемуддат эканлиги ҳақидаги қоида қўлланилмайди;

• қонунда белгиланган муддатлар ўтиши билан интеллектуал мулк соҳибининг маълум интеллектуал мулкига нисбатан ҳуқуқлари бекор бўлади ва бу объектлар умуминсоний бойликка айланади, ҳар қандай шахс ундан маълум шартлар асосида текин ва рухсатсиз фойдаланишга ҳақли бўлади;

• интеллектуал мулк объектларига нисбатан мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда виждонан даъвони қўллаш имкнияти амалда мавжуд эмас;

• интеллектуал мулк ҳуқуқи объектларига нисбатан одатдаги мулк ҳуқуқи эмас, мутлақ ҳуқуқлар ҳақидаги қоидалар қўлланилади;

• интеллектуал мулк ҳуқуқининг амал қилиши, айтилиши вақтда маълум ҳудуд билан чегараланган бўлади. Ихтирога Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги томонидан берилган патент⁷⁵, муаллифлик гувоҳномаси ёки бошқа ҳужжатлар давлатимиз ҳудудида амал қилади;

• кўпгина интеллектуал мулк объектларига нисбатан улар муаллифларнинг шахсий ҳуқуқлари мавжуд бўлиб, бу объектлардан фойдаланувчимуаллифлар шахсий ҳуқуқларга риоя қилишлари лозим.

Ушбу хусусиятларга эга бўлган интеллектуал фаолият натижаларига қуйидагилар киради:

• фан, адабиёт, санъат асарлари, эшиттириш ташкилотларининг ижроси, фонограммалари ва кўрсатувлари;

• ЭХМ дастурлари ва маълумот баъзалари;

• ихтиро, фойдали моделлар, санъат намуналари, селекция ютуқлари;

• ошкор этилмаган ахборот, шунингдек, ишлаб чиқариш сири, яъни ноу-хаулар;

• интеграл микросхемалар топологиялари.

⁷⁵Патент (лат. patens (patentis) — очик, аниқ, равшан) — техник ечим ёки ихтиронинг давлат томонидан эътироф этилганлигини ва ихтирочининг ўз ихтиросига олган мутлақ ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат

13.1.1-расм. Интеллектуал мулкнинг тузилмавий таркиби.

Инсоннинг ижодий тафаккури бу объектлар доирасини тинмай кенгайтириб бормокда.

Интеллектуал маҳсулот фуқаролик қонунилари билан муҳофаза этилиши учун қуйидаги шартларга жавоб бериши керак:

- ҳақиқатда ижод маҳсули бўлиши, яъни оригинал (ўзига хос) бўлиши;
- бетакрор бўлиши;
- бирон-бир объектив шаклда ифода этилиши.

Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш, улардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш ва ҳуқуқий муҳофаза қилишда вужудга келадиган муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг тегишли

қонунлари, жумладан, “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги (1994 йил 6 май), “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги (1994 йил 6 май), “Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлари тўғрисида”ги (2006 йил 20 июль), “Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида”ги (2001 йил 30 август) қонунлари ҳамда Фуқаролик Кодекси билан тартибга солинади.

13.2. Интеллектуал мулкни бошқариш

Мамлакатимизда илмий изланишни ташкиллаштириш ва ривожлантириш борасидаги ишлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг “Инновацион ривожланиш, ахборот сиёсати ва ахборот технологиялари масалалари қўмитаси”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан олиб борилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг “Инновацион ривожланиш, ахборот сиёсати ва ахборот технологиялари масалалари қўмитаси” Инновацион ривожлантириш вазирлиги билан ҳамкорликда инновация ва инновацион фаолият соҳасида ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий муносабатларни самарали бошқаришга, илмий, илмий-техник ва бошқа инновацион фаолият натижаларини яратиш, ўзлаштириш ва ишлаб чиқаришга йўналтирилган комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқади ва амалга оширади. Бу каби қўмиталар Европа парламентида, шунингдек Австралия, Ирландия ва Канада парламентларида мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқарувининг олий органи сифатида, юртимизда олиб борилаётган илмий изланиш ишларининг умумий раҳбарлигини олиб боради. Шунингдек у:

- юртимизда фан ва техника умумий сиёсатини таъминлайди;
- ахборотлар ишлаб чиқаришни ташкиллаштиради;
- илмий ва илмий-техникавий муаммоларнинг асосий йўналишларини аниқлайди;

- илмий изланиш ишларининг самарадорлигини ошириш учун аниқ қарорлар қабул қилиб, илмий изланиш натижаларини миллий иқтисодиётга татбиқ этишни ташкиллаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги мамлакатни инновацион ва илмий-техник ривожлантириш соҳасида жамият ва давлат ҳаётини ҳар томонлама ри-вожлантириш, мамлакатнинг интеллектуал ва технологик салоҳиятини оширишга қаратилган ягона давлат сиёсатини амалга оширувчи давлат бошқарув органи ҳисобланади. У ўз фаолиятида:

- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги тўғрисидаги Низом ва бошқа қонун ҳужжатларига амал қилади;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига, қонун ҳужжатларида назарда тутилган фаолиятнинг алоҳида масалалари бўйича – бевосита Ўзбекистон Республикаси Президентига бўйсунади;

- инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этиш масалалари бўйича давлат бошқаруви органлари, илмий тадқиқот ва ахборот-таҳлил муассасалари ҳамда бошқа ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштиради;

- илмий тадқиқот, таълим ва бошқа муассасалар томонидан амалга ошириладиган давлат илмий-техникавий дастурлари ҳамда лойиҳаларининг ягона буюртмачиси ҳисобланади.

Вазирликнинг ўз ваколатлари доирасида қабул қилинган қарорлари давлат ва ҳўжалик бошқаруви органлари, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари, бошқа ташкилотлар ва уларнинг мансабдор шахслари ҳамда фуқаролар томонидан бажарилиши шарт.

Вазирликнинг асосий вазифаларига қуйидагилар кирadi:

- мамлакатни ривожлантиришнинг узоқ муддатли сценарийларини ҳисобга олган ҳолда инновацияларни ишлаб чиқиш ҳамда давлат ва жамият қурилишига жорий этиш, шунингдек, жамият ва давлат тараққиётини таъминловчи илмий тадқиқотлар ва илғор

технологияларнинг устувор ҳамда истиқболли йўналишларини ривожлантириш стратегиясини белгилаш;

- тез ўзгарувчан жаҳон конъюнктурасини ҳисобга олган ҳолда иқтисодийнинг жадал ривожланишини таъминлаш бўйича стратегик ва олдиндан режалаштириш;

- аҳоли ҳаёт даражаси ва сифатини яхшилаш, унинг фаровонлигини оширишни таъминлаш бўйича давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятини ҳар томонлама таҳлил қилиш ва прогноз қилиш, шунингдек, мамлакат социал-иқтисодий салоҳиятининг барқарор ўсиши учун зарур шарт-шароитларни таъминлай оладиган фан ва инновацияларни ривожлантиришнинг замонавий инфратузилмасини шакллантириш;

- қишлоқ ҳўжалигини модернизация қилиш ва интенсив ривожлантиришга йўналтирилган инновацияларни жорий этиш;

- социал ривожланишга, шу жумладан таълим ва соғлиқни сақлаш тизимига инновацияларни жорий этиш;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш тизимига инновацияларни жорий этиш;

- давлат илмий-техник ва инновацион сиёсатининг устувор йўналишларини белгилаш ҳамда грант асосида фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотларнинг давлат илмий-техникавий дастурларини тасдиқлаш;

- мамлакатни ривожлантиришнинг узоқ муддатли сценарийларини ҳисобга олган ҳолда ноу-хауларни ишлаб чиқиш, инновацион фаолият ва рақобатбардош илмий-техника маҳсулотлари бозорини кенгайтиришга йўналтирилган замонавий технологияларни жорий этиш;

- инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этиш бўйича халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ҳамда норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш.

Инновацион ривожланиш вазирлиги ўзига юклатилган вазифаларга мувофиқ қуйидаги функцияларни амалга оширади:

- мамлакатни ривожлантиришнинг узоқ муддатли сценарийларини ҳисобга олган ҳолда инновацияларни ишлаб чиқиш ҳамда давлат ва жамият қурилишига жорий этиш, шунингдек, жамият ва давлат тараққиётини таъминловчи илмий тадқиқотлар ва илғор

технологияларнинг устувор ва истикболли йўналишларини ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқади;

- тез ўзгарувчан жаҳон конъюнктурасини ҳисобга олган ҳолда иқтисодийнинг жадал ривожланишини таъминлаш бўйича стратегик ва олдиндан режалаштиришни ташкил этади;

- аҳоли ҳаёт даражаси ва сифатини яхшилаш, унинг фаровонлигини оширишни таъминлаш бўйича давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятини ҳар томонлама таҳлил қилиш ва прогноз қилиш, шунингдек, мамлакат социал-иқтисодий салоҳиятининг барқарор ўсиши учун зарур шарт-шароитларни таъминлай оладиган фан ва инновацияларни ривожлантиришнинг замонавий инфраструктурасини шакллантириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқади;

- қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва интенсив ривожлантиришга қаратилган инновацияларни жорий этади;

- социал ривожланишга, шу жумладан таълим ва соғлиқни сақлаш тизимига инновацияларни жорий этишга кўмаклашади;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш тизимига инновацияларни жорий этишни ташкил этади;

- давлат илмий-техник ва инновацион сиёсатининг устувор йўналишларини белгилаш ҳамда грант асосида фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотларнинг давлат илмий-техникавий дастурларининг амалга оширилишини таъминлайди;

- мамлакатни ривожлантиришнинг узоқ муддатли сценарийларини ҳисобга олган ҳолда ноу-хауларни ишлаб чиқиш, инновацион фаолият ва рақобатбардош илмий-техника маҳсулотлари бозорини кенгайтиришга йўналтирилган замонавий технологияларни жорий этиш бўйича ишлаб чиқади;

- инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этиш бўйича халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ҳамда норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш соҳасида амалий ишлар олиб боради.

Инновацион ривожланиш вазирлиги қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа функцияларни ҳам амалга ошириши мумкин.

Мамлакатда илмий ва инновацион фаолиятнинг ривожланишини фаоллаштириш, фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг янада кенг интеграциясини таъминлаш, янги билимларни яратиш ва қўллаш, илғор инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни

ишлаб чиқиш ва жорий этишда илмий-инновацион салоҳиятдан ва илмий лаборатория базасидан самарали фойдаланиш бўйича шароитлар яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида илғор технологиялар марказини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-3674 сонли Қарори билан Инновацион ривожланиш вазирлиги, Фанлар Академияси ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг «Юқори технологиялар ўқув-экспериментал маркази» Давлат корхонаси “Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузуридаги Илғор технологиялар марказига” айлантирилди.

Ушбу марказининг асосий вазифалари ва фаолият йўналишлари этиб куйидагилар белгиланган:

- фундаментал, амалий илмий тадқиқотларни ўтказиш ва илғор технологиялар бўйича инновацион ишланмаларни амалга ошириш;
- дунё талаблари ва стандартлари даражасида мақсадли илмий-техник ва инновацион дастурларни бажариш, ишлаб чиқариш корхоналарида тадқиқот-синов ишларини бажаришга кўмаклашиш;
- олимлар ва тадқиқотчиларни ҳамкорлик қилишга жалб этиш учун зарурий шароитларни яратиш, илмий ҳажмдор маҳсулотлар ва рақобатбардош маҳаллий инновацион технологияларни яратиш мақсадида фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро интеграциясини таъминлаш;
- иқтисодиёт соҳасида илмий ва олий таълим муассасаларининг янги истиқболли ғоялари ва инновацион ишланмаларини шакллантиришга кўмаклашиш, ускуналар ва инфратузилмадан ҳамкорликда фойдаланиш асосида юқори технологик инновацион ишлаб чиқаришларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;
- академик, олий таълим ва тармоқ фанлари билан ҳам-корликнинг самарали шакллари ривожлантириш, ҳамкорликда илмий тадқиқотларини бажариш;
- халқаро даражада патентлаш имкониятига эга бўлган илмий ҳажмдор ва илғор технологияларни яратиш, янги инновацион маҳсулотларнинг намуналарини макетлаштириш, моделлаштириш, тайёрлашда ва уларни текширишда иштирок этиш;
- ёш олимлар томонидан илмий тадқиқотлар ўтказишнинг замонавий, дунё амалиётида илғор бўлган усул ва технологияларини

ўзлаштиришлари мақсадида илмий тадқиқот ва инновацион фаолият учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

- маҳаллий ва хорижий илмий ва олий таълим муассасалари билан ҳамкорликда, шу жумладан инновацион фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш, технологияларнинг трансфери ва интеллектуал мулк объектларини коммерциализациялаш масалалари юзасидан илмий конференциялар, семинарлар, тренинглар ва маҳорат дарсларини ташкиллаштириш;

- илмий фаолиятни натижадорлигини ошириш ва илмий тадқиқотларни ташкил этишнинг янги шакллари кўллаб-қувватлашга қаратилган янги услубий ишланмаларни амалиётга жорий қилиш учун информацион-коммуникацион технологияларнинг имкониятларидан кенг фойдаланиш;

- халқаро илмий-техник ҳамкорлик шакллари ривожлантиришда иштирок этиш, хорижий ҳамкорлар билан биргаликда илмий-техник ва инновацион лойиҳаларни, шу жумладан халқаро дастурлар ва жамғармаларнинг грантларини жалб этган ҳолда бажариш.

Юқорида қайд этилган барча ташкилий-амалий ишлар Ўзбекистонда интеллектуал мулкнинг яратилиши бўйича қилинган муҳим ишлар ҳисобланиб, унинг равнақига ўз ҳиссасини қўшади.

13.3. Ўзбекистонда интеллектуал мулкнинг муҳофазаланиши

Жамиятда моддий ва номоддий неъматларни ишлаб чиқариш жараёнида интеллектуал ресурсларнинг иштироки доимо бор. Улар ҳам бошқа ресурслар каби қийматга эга ва мулк сифатида тан олинди.

Маълумки, инсонда “мен”, “меники” деган тушунчалар қадимдан кучли бўлган. Ҳар бир одамда ўз шахсини устун қўйиш хислати мавжуд. Ҳозирги замон бозор муносабатларида буни ҳисобга олмаслик мулкий муносабатлар тенденциясини тушунмасликдир. Ана шу тарихий ҳақиқат эътиборга олиниб, мамлакатимиз Конституциясининг 36-моддасида ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли эканлиги қайд этилган. Унинг 53-моддасида хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги,

54-моддасида эса мулкдор мулкига ўз хохишича эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этиши белгилаб қўйилган.

Инсоннинг интеллектуал фаолияти натижаси, яъни интеллектуал махсулот унинг интеллектуал мулки ҳисобланади.

Интеллектуал мулкнинг асосий манбаи–инсоннинг илмий тадқиқот фаолияти, унинг билимига, илмига ва мамлакатнинг техник-технологик ривожланишига бўлган муносабати ҳамда мамлакатнинг илмий салоҳияти ҳисобланади.

Интеллектуал мулк – бу махсус товар. У олди-сотди объекти ҳисобланади. Интеллектуал мулк бозорида сотувчилар ва харидорлар махсус товар ҳисобланган илмий ғоялар, техникавий янгиликлар, санъат ва адабиёт асарлари, хилма-хил ахборотлар олди-сотдиси юзасидан ўзаро муносабатда бўладилар.

Интеллектуал мулк бозорида илмий-техникавий янгиликлар харидор мулкига айланиш шарти билан ёки ўз эгаси мулки бўлатуриб, вақтинча фойдаланиш шарти билан сотилади. Амалда, бу бозорда патент, лицензия ва ноу-хау олди-сотдиси рўй беради.

Интеллектуал мулк бозорида кўпинча инновацияларни жорий этувчи фирмалар фаолият юритишади. Улар инновацияларни топиш, сотиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича хизмат кўрсатишади. Ушбу бозорда инжинеринг ва консалтинг фирмалари катнашади.

Интеллектуал мулк бозори мамлакатда фан-техника ривожига катта таъсир кўрсатади ва инновациялардан самарали фойдаланишга хисса қўшади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, интеллектуал мулк бозорининг аҳамияти нафақат миллий, айти пайтда интернационал ҳамдир. Бугунги кунда илмий-техникавий янгиликларга бўлган талабнинг кескин ошиши, бу бозордаги муносабатларни мамлакатлараро даражасига кўтарди.

Интеллектуал мулк муҳофазасини Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги таъминлайди⁷⁶.

⁷⁶ Ушбу агентлик Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги интеллектуал мулк агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4380-сон Қарори билан ташкил этилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 20 июлдаги 609-сон қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги тўғрисидаги Низом”га мувофиқ Агентликнинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланган:

- интеллектуал мулк соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширишни таъминлаш, ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, товар белгилари ва бошқа интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш;

- интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий ҳимояси ҳолатини комплекс таҳлил қилиш, мазкур соҳасини ривожлантириш бўйича аниқ таклифлар ишлаб чиқиш;

- интеллектуал мулк соҳасидаги ҳуқуқни қўллаш амалиётини изчил ва бир хилда таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш;

- интеллектуал мулк масалалари бўйича халқаро-ҳуқуқий ҳамкорликни, шу жумладан интеллектуал мулк объектларига бўлган ҳуқуқларни ўзаро муҳофаза қилиш ҳақида халқаро шартномаларни тузиш орқали ўрнатиш ва мустаҳкамлаш;

- интеллектуал мулк соҳасидаги илмий тадқиқотлар ва бошқа ишларни амалга оширишда иштирок этиш;

- жамиятда интеллектуал мулкка нисбатан ҳуқуқий маданиятни ошириш ва ҳурмат ҳиссини шакллантириш.

Агентлик ўзига юклатилган бу вазифалардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Интеллектуал мулк соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширишни таъминлаш, ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, товар белгилари ва бошқа интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш соҳасида:

- интеллектуал мулк соҳасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари ва таклифларини ишлаб чиқади ҳамда Адлия вазирлигига Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси регламентларида белгиланган муддатларда кейинчалик келишиш (виза қўйилиши) учун киритади;

- ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари, товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари, товар

келиб чиққан жой номлари, электрон ҳисоблаш машиналари (кейинги ўринларда ЭҲМ деб аталади), маълумотлар базалари ва интеграл микросхемалар топологияси учун муҳофаза ҳужжатларини бериш юзасидан талабномаларни кўриб чиқишга қабул қилади;

- ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари, товар келиб чиққан жой номларини давлат экспертизасидан ўтказди, талабнома топширилган объектларнинг устуворлигини белгилайди, селекция ютуқлари, ЭҲМ учун дастурлар, маълумотлар базалари ва интеграл микросхемалар топологияларининг расмий экспертизасини ўтказди;

- ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналарини давлат рўйхатидан ўтказишни, селекция ютуқлари, товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари, товар келиб чиққан жой номларини рўйхатдан ўтказишни, ЭҲМ учун дастурларни, маълумотлар базаларини расмий рўйхатдан ўтказишни ҳамда интеграл микросхемалар топологияларини рўйхатдан ўтказишни амалга оширади, муҳофаза ҳужжатларини беради, Ўзбекистон Республикасида ҳаммага маълум товар белгилари Рўйхати ва тегишли реестрларини юритади;

- ихтиро, фойдали модель, саноат намунаси, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, товар келиб чиққан жой номлари, ЭҲМ учун дастурлар, маълумотлар базалари ва интеграл микросхемалар топологияларига топширилган талабномаларнинг ўрнатилган талабларга мувофиқлигини текшириш натижалари бўйича муҳофаза ҳужжатларини бериш ёки беришга рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади;

- кўрсатилган селекция ютуқларининг патентга лаёқатлилиқ шартларига мувофиқлигини белгилаш натижалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг Қишлоқ хўжалиги экинлари навларини синаш маркази ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Агросаноат мажмуи усидан назорат қилиш инспекцияси ҳулосалари асосида муҳофаза ҳужжатларини бериш ёки беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади;

- муҳофаза ва бошқа зарур ҳужжатларнинг ягона шаклларини белгилайди;

- депозитарийда сақланаётган интеллектуал мулк объектларининг очиқлиги ва улардан эркин фойдаланишни таъминловчи депозитарий функциясини бажаради, шу жумладан депозитарийга зарур бўлган нусхани депозитарий билан шартнома асосида олиш учун мурожаат қилган ҳар қандай шахсга имконият яратади;

- интеллектуал мулк объектларидан фойдаланишга ҳуқуқлар бериш тўғрисидаги лицензия шартномаларини, шунингдек уларни тўлиқ ёки қисман бериш тўғрисидаги шартномаларни рўйхатдан ўтказди ва тегишли реестрларни юритади;

- интеллектуал мулкнинг расмий рўйхатдан ўтказилган объектлари тўғрисидаги маълумотлар базасини шакллантиради, уларнинг сақланиши ва фойдаланилиши учун шарт-шароитларни таъминлайди;

- Давлат патент фондини жамлаш ишларини ташкил этади ва амалга оширади, ундан иқтисодиётнинг реал секторидаги ҳўжалик юритувчи субъектлар, илмий ташкилотлар, олимлар ва мутахассислар томонидан самарали фойдаланиш учун унинг сақланиши ва қулайлигини таъминлайди;

- Агентликнинг бюллетенларини ва бошқа расмий нашрларини, шунингдек интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза ва ҳимоя қилиш масалалари бўйича бошқа маълумотлар ва материалларни чоп этишни ташкил қилади ҳамда амалга оширади;

- патент вакилларини аттестациядан ва рўйхатдан ўтказди, патент вакилларининг давлат реестрини юритади;

- аудиовизуал асарлар, фонограммалар ва ЭҲМ учун яратилган дастурларни такрорлаш ва фонограммаларни тайёрлашга лицензиялар беради, шунингдек лицензиатлар томонидан лицензия талаб ва шартларига риоя этилиши юзасидан назоратни амалга оширади.

II. Интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий ҳимояси ҳолатини комплекс таҳлил қилиш, мазкур соҳасини ривожлантириш бўйича аниқ таклифлар ишлаб чиқиш соҳасида:

- интеллектуал мулк соҳасининг ривожланиш ҳолатини, жумладан, ушбу соҳадаги халқаро рейтинглар ва индекслар методологияси ва мезонларини ҳисобга олган ҳолда ҳар томонлама таҳлил қилади ва баҳолайди;

- интеллектуал мулк объектларини ишончли ҳуқуқий ҳимояси ва муҳофазаси таъминланишига, шунингдек, ушбу соҳани ривож-

лантиришга салбий таъсир кўрсатадиган тизимли муаммолар ва камчиликларни таҳлил қилади ҳамда натижаси бўйича уларни бартараф этиш юзасидан таклифлар тайёрлайди;

- интеллектуал мулк соҳасининг келгусидаги ривож ва ҳуқуқ эгаларининг қонуний манфаатларини таъминлаш бўйича таклифлар тайёрлайди;

- интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазасини такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш бўйича тегишли давлат органлари ва ташкилотларига таклифларни тайёрлайди ва киритади;

- замонавий тенденциялар ҳисобга олинган ҳолда қонунчиликни изчил ривожлантиришга, интеллектуал мулк соҳасида умумэътироф этилган халқаро стандартларни миллий қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётига имплементация қилишга қаратилган таклифларни ишлаб чиқади ҳамда белгиланган тартибда киритади;

- интеллектуал мулк объектларининг ишончли ҳуқуқий муҳофазаси ва ҳимоясини таъминлаш соҳасида Ўзбекистон Республикаси қабул қилган халқаро мажбуриятлар бажарилишининг мониторингини ўтказди;

- Ўзбекистон Республикасининг халқаро мавқеини, жумладан, жаҳон ҳамжамиятига мамлакатда интеллектуал мулк соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар тўғрисида ҳолисона ахборот етказиш орқали мустахкамлаш, обзорли, маълумотнома ва бошқа материалларни тайёрлаш чораларини кўради.

III. Интеллектуал мулк соҳасидаги ҳуқуқни қўллаш амалиётини изчил ва бир хилда таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш борасида:

- давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятида интеллектуал мулк соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг татбиқ этилиши амалиётини ўрганади ва таҳлил қилади;

- ҳуқуқни қўллаш амалиёти таҳлили натижалари бўйича қонун ҳужжатларини янада такомиллаштириш юзасидан таклифларни тайёрлайди ва белгиланган тартибда киритади;

- аниқланган қонунбузарликлар, уларнинг содир этилишига сабаб бўлган шарт-шароитларни бартараф этиш чораларини кўриш

учун ҳуқуқни қўллаш амалиёти бўйича умумлаштирилган материалларни давлат органлари ва ташкилотларига юборади;

- интеллектуал мулк соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни нотўғри ва зиддиятли қўллаш амалиётини, шунигиндек, ушбу соҳада ҳуқуқбузарликлар содир этилишига ёрдам берадиган салбий омиллар, сабаблар ва шароитларни бартараф этишга доир амалий чоралар кўради;

- норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қўллаш масалалари юзасидан ўз хулосасини шакллантиради ва етказади;

- қонун ҳужжатларини қўллаш амалиётини умумлаштиради ҳамда интеллектуал мулкни ҳуқуқий муҳофаза ва ҳимоя қилиш соҳасида давлат сиёсатининг амалга оширилиши ҳолатини таҳлил қилади, унинг асосида ҳуқуқни қўллаш фаолиятини такомиллаштириш чораларини ишлаб чиқади;

- интеллектуал мулк соҳасида ҳуқуқбузарликларни аниқлаш ва бартараф этиш бўйича ҳуқуқни муҳофаза қилувчи, солиқ ва бошқа давлат органлари билан ҳамкорлик қилади;

- муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун бузилишлари тўғрисида белгиланган тартибда хулоса беради;

- қонунчиликка мувофиқ равишда интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва уларга бўлган ҳуқуқларни ҳимоя этиш масалалари бўйича жисмоний ва юридик шахсларнинг муурожаатларини кўриб чиқади;

IV. Интеллектуал мулк масалалари бўйича халқаро-ҳуқуқий ҳамкорликни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш соҳасида:

- интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси соҳасида халқаро ҳамкорлик ва ўзаро алоқаларни амалга оширади;

- халқаро шартномаларни тузиш юзасидан белгиланган тартибда таклифлар киритади, интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси ва ҳимояси бўйича Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари лойиҳаларини тайёрлашда иштирок этади ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси топишириғига кўра ушбу шартномаларни имзолайди;

- тегишли халқаро, минтақавий ва хорижий ташкилотлар билан музокаралар олиб боради ва интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси ва ҳимояси соҳасида белгиланган тартибда идоралараро шартномалар тузади;

- хорижий патент идоралари, халқаро, минтақавий ва хорижий ташкилотлар билан патент ҳужжатлари ва патент-ҳуқуқий адабиётларнинг халқаро алмашинувини амалга оширади, интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси ва ҳимояси соҳасида чет эл тажрибасини ўрганиш ва улардан фойдаланилишини ташкил қилади;

- белгиланган тартибда интеллектуал мулк соҳасида халқаро ҳамкорликни амалга оширади ва ушбу ҳамкорлик доирасида интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси ва ҳимояси масалалари бўйича халқаро ва минтақавий ташкилотларнинг ишида иштирок этади;

- Ўзбекистон Республикасининг тегишли халқаро шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг бажарилишини ўз ваколати доирасида таъминлайди.

V. Интеллектуал мулк соҳасидаги илмий тадқиқотлар ва бошқа ишларни амалга оширишда иштирок этиш, шунингдек, жамиятда интеллектуал мулкка нисбатан ҳуқуқий маданиятни ошириш ва ҳурмат ҳиссини шакллантириш соҳасида:

- интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси ва ҳимояси соҳасида манфаатдор шахсларга услубий ёрдам кўрсатади;

- интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси ва ҳимояси масалалари бўйича идоралараро ахборот алмашинувини амалга оширади;

- интеллектуал мулк соҳасидаги фаолиятни ривожлантириш ва такомиллаштириш муаммолари бўйича илмий тадқиқот ишларини ташкил қилади ва уларда иштирок этади;

- мамлакатнинг социал-иқтисодий ва маданий ривожланиши учун интеллектуал мулк объектларига ҳуқуқларни ҳуқуқий муҳофаза ва ҳимоя қилишнинг мақсади ва аҳамиятини кенг тушунтириш бўйича тадбирлар ўтказди;

- интеллектуал мулк масалалари бўйича халқаро ва миллий илмий анжуманлар, симпозиумлар, конференциялар, семинарлар ва бошқа тадбирларни ташкил қилади ҳамда уларда иштирок этади;

- интеллектуал мулк объектларини ҳимоя қилиш ва улардан қонуний фойдаланиш масалаларида аҳоли кенг қатламларининг ҳуқуқий маданияти ҳамда саводхонлигини ошириш тадбирларини амалга оширади;

• интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси ва ҳимоясини таъминлаш соҳасида ўз ваколати доирасида тегишли тадбирларни амалга оширади ва хорижий ташкилотлар билан ҳамкорлик қилади.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги интеллектуал мулк объектларига патент бериш ҳақидаги талабномаларни қабул қилади ва уларни экспертизадан ўтказди. Амалдаги қондаларга мос келган илмий ғоялар, техникавий янгиликлар, санъат ва адабиёт асарлари Интеллектуал мулк агентлиги томонидан давлат рўйхатига оли-нади, патентлар берилади ва расмий ахборотнома нашр этилади.

Патент – ихтиро учун алоҳида ҳуқуқ берувчи ҳужжат, яъни патент эгасининг розилигисиз ҳеч ким ихтиродан фойдалана олмайди. Фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиш учун муаллиф билан оддий, алоҳида ёки тўлиқ лицензия олиш ҳақида шартнома тузиш лозим. Шартномага кўра оддий лицензияда, уни сотиб олганга, муайян шароитларда патентланган ихтиродан фойдаланиш имкони берилади, шунингдек, патент эгаси ундан фойдаланиш ва бошқа бировларга бериш ҳуқуқини сақлаб қолади. Шартномада келишилган алоҳида лицензияда сотиб олган шахсга шартнома доирасида фавқулодда ҳуқуқлар берилади. Бунда муаллиф ўз ҳуқуқидан маҳрум бўлмайди, бироқ уни бошқаларга тақдим эта олмайди. Тўлиқ лицензия ҳақидаги шартнома уни сотиб олган шахсга шу шартномада кўрсатилган даврда патент ҳуқуқларидан тўлиқ фойдаланиш имконини беради, ихтиро эгаси ўз ихтиросидан фойдаланиш ҳуқуқини йўқ қилади, яъни йўқотади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 3 декабрдаги 979-сон қарори билан тасдиқланган “Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузуридаги Илмий ва илмий-техник фао-лият натижаларини тижоратлаштириш Президент жамғармаси тўғ-рисида Низом”нинг 37- бандига кўра: “Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети маблағлари ҳисобига амалга ошириладиган илмий ва илмий-техник фаолият натижасида илмий ва илмий-техник фао-лият субъектлари томонидан олинган интеллектуал мулк объектла-рига ҳуқуқ давлатнинг илмий ва олий таълим, шунингдек, давлат бошқа муассасалари номидан, агар интеллектуал мулк объектлари

муаллиф (муаллифлари) билан тузилган шартномаларда бошқача кўзда тутилмаган бўлса, давлатга тегишли бўлади”.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июлдаги “Илмий ва илмий-техникавий фаолият натижаларини тижоратлаштириш самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3855-сон Қарори билан давлат бюджети маблағлари ҳисобидан молиялаштирилаётган фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотлар бўйича давлат илмий-техник дастурларини бажариш доирасида муассасалар томонидан яратилган илмий ва илмий-техникавий фаолият натижалари, давлат илмий-техник лойиҳалар якунланганидан ва (ёки) улар белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилганидан кейин тижоратлаштирилиши⁷⁷ ҳамда муассасаларнинг илмий кенгашлари ишлаб чиқариш сири (ноу-хау) ёки тижорат сири режимида илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларининг интеллектуал (номоддий) натижасини қўриқлаш тўғрисида қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июлдаги ПҚ-3855-сонли Қарорида:

- патентланган интеллектуал мулк объектлари муаллифларига муассасанинг бюджетдан ташқари маблағлари ҳисобидан базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн барабари миқдориди;
- муаллифлар ҳамда илмий ва илмий-техникавий фаолият натижаларини ишлаб чиқиш ва тижоратлаштиришда иштирок этган илмий жамоага уларни тижоратлаштиришдан муассаса ҳисобига келиб тушаётган маблағларнинг тегишли равишда 40 ва 30 фоизи миқдориди рағбатлантириш белгиланган.

Патент олиш жараёни, патент олувчининг масъулиятлари ва эксклюзив⁷⁸ ҳуқуқлари турли мамлакатларда турличадир. Шундай бўлса ҳам, ҳар бир патент олиш учун ёзилган аризада ихтиронинг бирор-бир янгилик киритаётгани ҳақида маълумот бўлиши керак. Аксарият мамлакатларда берилган эксклюзив ҳуқуқлар бошқалар томонидан патентланган ихтирони рухсатсиз ясаши, қўллаши, сотиши ёки тарқатиши ҳолатларининг олди олинади.

⁷⁷Фундаментал тадқиқотлар натижалари, шунингдек, гуманитар ва ижтимоий фанлар соҳасидаги лойиҳалар бундан мустасно.

⁷⁸Эксклюзив – мутлақ, бетакрор, ягона.

Бугунжаҳон Савдо Ташкилотининг муаллифлик ҳуқуқлари бўйича шартномасига кўра, бу ташкилотга аъзо мамлакатларда ҳар қандай соҳадаги ихтиро учун патентлар мавжуд бўлиши зарур.

Юқорида қайд этилганидек, мамлакатимизда патент Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги томонидан ихтиро муаллифига ёки ариза бўйича ҳуқуқий ворисига берилади.

Кўпгина давлатлардаги қонунларига кўра, патент 15-20 йил муддатга берилади. Баъзи мамлакатларда ихтироларни ҳимоялаш вақти одатда камида 20 йил бўлиши керак.

Патент одатда шу патент чиқарилган мамлакат ҳудудида амал қилади. Халқаро амал қилувчи патентлар ҳам мавжуд. Баъзи мамлакатларда маълум бир соҳалардаги ихтиролар учун патент берилмайди.

Ўзбекистонда ихтиролар, фойдали модель, саноат намунасига нисбатан қўйиладиган патент олиш ҳуқуқини вужудга келтирадиган талаблар ҳамда Интеллектуал мулк агентлигининг бундай ҳужжатни бериш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 6 майда қабул қилинган "Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида"ги қонунида белгилаб берилган.

Юртимизда кўпгина ривожланган мамлакатлар қатори интеллектуал мулк муҳофазасининг ҳуқуқий асослари яратилгани, мулк эгаларининг барча ҳуқуқлари, қабул қилинган қонун ва қоидалар орқали тўла ҳимояланади.

Юқорида қайд этилганидек, интеллектуал мулк асосини фан-ижод, техника ва ишлаб чиқариш бўлиб, булар бир-бири билан чамбарчас боғланган. Энг янги илмий ижод маҳсулидан, унинг амалиётга татбиқ этилишигача бўлган йўлни ташил этади.

Бундаги илмий-техникавий ривожланиш, миллий иқтисодиёт ишлаб чиқариш ва хизмат соҳасида иқтисодий қонунларига асосланган ҳолда, мунтазам равишда фан ва техника ютуқларини амалиётда қўллаб бориш билан олиб борилади.

Илмий-техникавий ривожланишда, мамлакатдаги ихтирочиликка бўлган муносабат ўта муҳим ҳисобланади. Ихтироларнинг миллий иқтисодиётда қўлланилиши натижасида олинган иқтисодий самара илмий-техникавий ривожланишнинг хал қилувчи омилларидан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам интеллектуал мулк бўлган

ихтиро патентларнинг янги технология, техника сифатида миллий иқтисодиётга татбиқи юртимиз иқтисодиётига ялпи ишлаб чиқариш суръатини жадаллаштиради.

Иқтисодиётимизнинг жадал ривожланиш вақтида мавжуд ва бўлажак интеллектуал мулкнинг муҳофазасига юртимизда катта эътибор берилаяпти, бунга айниқса юқорида келтирилган, мустақиллик йилларида қабул қилинган қонун ва қоидалар бунинг исботи бўла олади.

13.4. Ўзбекистоннинг халқаро интеллектуал мулк ташкилотлари билан алоқалари

Бугунги кунда интеллектуал мулкнинг яратилиши ва унинг ҳуқуқий муҳофазаси бўйича ишларнинг ташкиллаштирилиши дунё мамлакатларида давлат сиёсатига айланди. Чунки, ҳар қандай давлатнинг ривожланиш даражаси, унинг дунё ҳамжамиятидаги нуфузи, айнан интеллектуал мулк бўйича олиб бораётган ишлари қандай даражада олиб борилишига, янги техника-технологиялар яратилишига боғлиқдир.

Ўзбекистон ўзининг ривожланган интеллектуал мулк базаси, яъни интеллектуал капитали билан дунёга танилган мамлакатдир. У юқори мамлакали кадрлари билан Марказий Осиёдаги катта салоҳиятга эга бўлган илмий марказ ҳисобланади.

Бирок, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенати раиси Танзила Норбоевнинг таъкидлашича: “Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти томонидан “Глобал инновацион индекс” бўйича давлатлар рейтингини юритилишини биламиз. Ушбу рейтингга 129 та мамлакат кирган. Қўшни мамлакатлардан Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон кирган. Лекин Ўзбекистон мазкур рейтингда ўрин эгаллай олмаган”⁷⁹.

Бундай ҳолат, табиийки, йирик интеллектуал капиталга эга бўлган Ўзбекистон учун давомли бўлиши мумкин эмас. Шу сабабдан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сон Фармони билан 2019-2021 йилларда

⁷⁹ Танзила Норбоева: “Илм-фан, инновациялар соҳасига хусусий секторни жалб қилиш кўрсаткичи жуда паст”. www.kun.uz 20.06.2020 12:06 706.

илмий ва инновацион фаолиятдаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш, мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлик даражасини кўтариш ва унинг инновацион жиҳатдан тараққий этишини таъминловчи асосий омил – инсон капиталини ривожлантиришга қаратилган Стратегия ишлаб чиқилди.

Стратегиянинг бош мақсади – 2030 йилга келиб мамлакатимизни Глобал инновацион индекс рейтингини бўйича жаҳоннинг 50 илгор давлатлар қаторига киритиш ҳисобланади.

Стратегиянинг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланган:

- фан, ихтирочилик ва технологиялар трансферини ривожлантириш;
- инновацион фаолиятни молиялаштириш тизимини такомиллаштириш;
- инфратузилма ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш;
- таълим тизимини такомиллаштириш ва инсон капиталини ривожлантириш;
- рақобатни ривожлантириш ва маъмурий тўсиқларни камайтириш.

Ўзбекистон ўзининг фан ва технологиялари ривожланишини дунё ҳамжамияти билан ҳамкорликда, ўзаро келишув асосида олиб бормоқда. Жумладан, 1996 йил 20 декабрда Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ) доирасида қабул қилинган Ижролар ва фонограммалар бўйича шартнома ҳамда Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги шартнома 2019 йилнинг 17 июль куни Ўзбекистон Республикаси учун кучга кирди.

Дунёда 101 мамлакат ва Европа Иттифоқи БИМТнинг мазкур икки шартномаси иштирокчиси ҳисобланади.

БИМТ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) тизими таркибига 1974 йилнинг декабрь ойидан эътиборан кирувчи ихтисослашган муассасасидир.

Ушбу шартномалар «Интернет соҳасида БИМТ шартномалари» номи билан ҳам машҳур бўлиб рақамли муҳитда муаллифлик ҳуқуқи ва аралаш ҳуқуқлар ҳимоясининг асосий мезонларини белгилайди.

“Интернет соҳасида БИМТ шартномалари” муаллифлик-хукукий контентни интерактив тарзда етказиш, муаллифлик-хукукий ҳимояни чеклаш ва ижодий маҳсулотларни тарқатиш ва фойдаланишга имкон берувчи технологияларга кўмаклашиш каби соҳаларда янги технологик нуқтаи назардан мувофиқлашган ҳимоя тизимига замин яратган⁸⁰.

Мамлакатимизда “Ўзбекистон Республикасининг 1968 йил 8 октябрда Локарнода имзоланган Саноат намуналарининг халқаро таснифини таъсис этиш тўғрисидаги Локарно битимига қўшилиши ҳақида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 1 июлда Женевада Дипломатик конференция томонидан қабул қилинган Патент ҳукуқи тўғрисидаги Шартномага қўшилиши ҳақида”ги қонунлар қабул қилинган.

Шунингдек, Ўзбекистон Рио Декларациясига, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши, биологик турли хиллик, саҳроланишга қарши Конвенциясига, озон қатламини ҳимоялаш Вена Конвенциясига, хавфли чиқиндиларнинг ташилиши ва чиқарилишини назорат қилиш Базель Конвенциясига қўшилиб ратификация қилган. Ўзбекистон Республикаси савдо маркаларини рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги Мадрид Келишувининг ҳам аъзоси ҳисобланади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ)га кирган давлатлар ҳудудида интеллектуал мулк соҳасида рўй бериши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш мақсадида Ўзбекистон махсус битимга қўшилди ва саноат мулкни ҳимоя қилиш бўйича – Россия Федерацияси (1995 йил 27 июнь), Грузия Республикаси (1996 йил 28 май), Қирғизистон Республикаси (1996 йил 24 декабрь), Қозоғистон Республикаси (1997 йил 2 июнь), Озарбайжон Республикаси (1997 йил 18 июнь), шунингдек, интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш соҳасида Украина (1998 йил 19 февраль) ва Туркия Республикаси (1998 йил 13 апрель) билан иккитомонлама шартномалар тузди.

Ўзбекистонда социал-иқтисодий ривожланишга қаратилган кенг кўламли ишларни амалга оширишда интеллектуал мулкдан самарали фойдаланишга эътибор кучли бўлмоқда. Ўзбекистон

⁸⁰Ўзбекистон Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг икки универсал халқаро шартномаси иштирокчисига айланади. www.kun.uz / Ўзбекистон, 17.07.2019, 862.

Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июлдаги “Илмий ва илмий-техникавий фаолият натижаларини тижоратлаштириш самарадорлигини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3855-сон Қарорида мамлакатимиз Ташқи ишлар вазирлиги муассасалар томонидан илмий ва илмий-техникавий фаолият натижаларини хорижда тижоратлаштиришга, шунингдек, уларни халқаро бозорларда илгари суришга дипломатик воситалар орқали кўмаклашиши белгиланган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, мамлакатимизда илмий ва илмий-техникавий фаолиятни амалга ошириш, илмий-техникавий ва инновацион ривожланишни таъминлаш учун қулай шарт-шароитларни яратишда кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда.

Таянч иборалар

Капитал, мулк, интеллектуал қобилият, интеллектуал салоҳият, билим, ижод, ижодий салоҳият, иқтисодий самара, рағбатлантириш, ихтиро, патент, мулкчилик ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, халқаро шартномалар, халқаро-келишувлар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Интеллектуал капиталнинг моҳияти ва таркибий тузилишини ёритинг.
2. Интеллектуал мулкни инновацияга айлантириш жараёнини шарҳлаб беринг.
3. Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни таърифланг.
4. Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг вазифаси нима?
5. Ўзбекистонда интеллектуал мулк муҳофазаси қай даражада?

14. Илмий кашфиётлар, ихтиролар ва лицензиялаш

Режа

14.1. Илмий кашфиёт, ихтиро тушунчаларининг моҳияти ва уларнинг республикамиз инновацион иқтисодиётидаги аҳамияти.

14.2. Иқтисодиётни инновацион ривожлантиришда илмий кашфиётлар ва ихтироларни лицензиялашнинг ўрни.

14.3. Илмий кашфиёт, ихтиро ва лицензиялаш ҳуқуқлари ҳамда улар бўйича талабнома тузиш қоидалари.

14.1. Илмий кашфиёт ва ихтиро тушунчаларининг моҳияти ва уларнинг республикамиз инновацион иқтисодиётидаги аҳамияти

Корхона рақобатбардошлигини сақлаб туриш учун, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш шароитида, маҳсулотнинг мавжуд хусусиятларини яхшилаш, янги фойдали хусусиятларни қўшиш ёки мутлақо янги маҳсулотни яратиш учун донмий равишда янги инновацион ижодий ғоялар ёки ихтироларни жорий этиш талаб этилади. Корхоналарда техник муаммоларни янги энг мақбул тарзда ҳал қиладиган ғоя ёки концепцияни ишлаб чиқиш, шу ижодий ғоялар учун патентни олиш орқали шахсий, қонуний ҳимояланган, техник устунликка айлантириш корхоналарга рақобат устунлигини тухфа этади.

Кўпчилик одамлар ихтиролар, ижодкорлик ёки ихтиро ёрқин илҳомни талаб қилади ёки бу чуқур илмий изланишлар, давлат ёки корпоратив тадқиқот лабораториялари ёки тадқиқот институтлари томонидан олиб бориладиган кенг кўламли инновацион илмий изланишлар билан боғлиқ, деб ҳисоблашади. Биринчи марта Америка корпорациялари индивидуал ихтирочиларга қараганда кўпроқ патентни 1931 йилда олди ва бу тенденция бугунги кунгача ҳам давом этиб келмоқда. Шунини таъкидлаш жоизки, патентланган ихтироларнинг аксарияти катта илмий ютуқлар эмас, унчалик катта бўлмаган, аммо мавжуд техникага нисбатан аниқ техник яхшилаларни ўзида акс эттирадиган ишланмалар эди. Баъзи машҳур ихтиролар ҳам – оддий одамлар ёки мустақил ихтирочилар томонидан,

илгари ишлаб чиқилган технологияни такомиллаштириш орқали яратилганлиги тарихдан маълум. Кўп ҳолларда, таниқли ихтиролар тасодифий кашфиётлар орқали келиб чиққан.

Кашфиёт – бу изланиш, текшириш, илмий тадқиқот натижасида баъзан эса тасодифан топилган илмий янгиликдан иборат. Унга табиат ҳодисалари ва жамият қонуниятларини онгли равишда илмий идрок қилиш натижасида эришилади. Кашфиёт туфайли моддий дунёнинг илгари инсониятга маълум бўлмаган объектив қонуниятлари, хоссалари ҳамда ҳодисалари маълум бўлади.

Кашфиёт фан-техника инқилобининг асосини ташкил этади ҳамда фан ва техника тараққиётига тубдан янги йўналишларни яратилишига имкон яратади.

Иқтисодиётда кашфиётлар ва ихтиролар бир-биридан фарқ қилади. Кашфиётлар шундай инқилобий ҳодисаларки, улар натижасида муҳим қонуниятлар яратилади. Масалан, ернинг тортишиш қонунининг яратилиши ва бошқалар. Ихтиролар эса жамият ҳамда иқтисодиёт учун муҳим янгиликлар яратилиши билан чекланади. Бизнинг боболаримиз Беруний, Ибн Сино, Улуғбек ва бошқа шунга ўхшаган алломалар яратган қонуниятлар кашфиётлар жумласига киритилади.

Ихтиро – бу иқтисодиётнинг турли соҳаларида (ижтимоий, маданий, қурилиш, муҳофаа ва ҳоказо) ижобий самара берадиган ўзига хос техникавий ечимга эга бўлган янгиликдан иборат. Тор маънода ихтирони давлат томонидан тан олинадиган ва тегишли жамиятда чиқарилган қонунлар билан муҳофаза қилинадиган янги техникавий ечим сифатида ифодалаш мумкин. Ҳар қандай янгилик ихтиро бўлавермайди. Масалан, илмий асосланмаган қуруқ илмий қондалар, амалга ошириб бўлмайдиган хато таклифлар ихтиро ҳисобланмайди. Олимлар томонидан яратилган у ёки бу таклиф ёки техникавий ечим ихтиро бўлиши учун қуйидаги талабларга жавоб бериши зарур:

Биринчидан, ихтиродан иқтисодиёт тармоқларида бир неча марта фойдаланиш мумкин бўлишлиги.

Иккинчидан, ихтирода у бўйича яратилган янгилик бошқаларга қараганда биринчи эканлиги ва бунини тасдиқловчи тегишли ҳужжатларнинг мавжудлиги (муаллифлик гувоҳномалари, патентлар) билан белгиланади.

Баъзида корхоналар ўзининг тадқиқот ва ишлаб чиқиш салоҳиятига эга бўлмаса ҳам, ишлаб чиқаришда, кўпинча уни англамасдан, ишчилар маҳсулот билан ишлаш орқали ихтиро яратиши ёки уни муайян эҳтиёжларга мослаштириш заруратига дуч келиши мумкин. Ихтирочилик ҳолялари корхонанинг исталган тузилмасида пайдо бўлиши мумкин.

Ихтиролар – бу бозор тенденциялари ва мижозларнинг янги эҳтиёжлари юзага келганда бундай эҳтиёжларни қондириш учун техник ечимларни таклиф қиладиган маркетинг ва савдо хизматлари кўринишида ҳам намоён бўлади. Ихтирони патентлаш натижаси уни номоддий мулкка айлантириш орқали амалиётда қўлланиши устидан тўлиқ назорат қилиш имкониятини таъминлайди. Оқибатда ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида қўшимча даромад олиниб рақобат устунлигига эришилади.

Ихтиро ва инновация тушунчаларини ажратиш жуда муҳим. Ихтиро инновация бўлиши учун уни бозорга олиб чиқиш ва юқори баҳода истеъмолчи эҳтиёжи асосида олди-сотдини амалга ошириш жараёни керак бўлади. Амалиётда баъзи ихтироларнинг бозорга чиқиши учун йиллар талаб қилинади. Улар кўпинча бошқа кичик ихтиролар билан аралашиб ягона маҳсулот бўлиб чиқади. Мисол сифатида уяли телефонни олишимиз мумкин. Телефоннинг ўзи гарчи XX асрнинг бошларида яратилган бўлса-да, ҳозирги ҳолатдаги мултифункционал даражага етгунча 80 йил талаб қилинди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, республикамызда ихтиролар давлат томонидан ҳимоя қилинган ва уларни инновацион маҳсулот бўлиши учун барча зарурий шарт-шароитлар яратилган.

Ўзбекистон Республикасининг “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”⁸¹ги қонуни 5-моддасида ихтиронинг хусусиятлари келтирилади:

Ихтиро сифатида кўрсатилган объект, башарти у янги, ихтирочилик даражасига эга бўлса ва уни саноатда қўллаш мумкин бўлса, ҳукукий жиҳатдан муҳофаза қилинади.

Ихтиро, башарти у техника тараққиёти даражасидан маълум бўлмаса, янги деб ҳисобланади.

⁸¹ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида, 2002 йил 29 август.

Техника тараққиёти даражаси ихтиро устуворлиги санасига қадар жаҳонда оммага ошкор бўлган ҳар қандай маълумотларни ўз ичига олади. Ихтиронинг янгилигини аниқлаш чоғида бирмунча олдин топширилган ва қайтариб олинмаган талабномалар ҳам ҳисобга олинади.

Башарти, ихтирога оид талабнома, шу ихтирога тааллуқли маълумот муаллиф, талабнома берувчи ёки улардан бевосита ёхуд билвосита ушбу маълумотни олган бошқа ҳар қандай шахс томонидан оммавий тарзда ошкор қилинган санадан бошлаб олти ойдан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлигига топширилган бўлса, бу ҳолат ихтиронинг патентга лаёқатлилигини тан олишга таъсир кўрсатадиган вазият сифатида эътироф этилмайди. Бундай ҳолда ушбу фактни исботлаб бериш вазифаси муаллиф, талабнома берувчи зиммасида бўлади.

Қурилмалар, усуллар, моддалар, микроорганизмларнинг штаммлари, ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳужайраларининг турлари, илгаридан маълум бўлган қурилмалар, усуллар, моддаларнинг, микроорганизмлар штаммларининг янги мақсадда қўлланилиши ихтиро сифатида эътироф этилади.

Қуйидагилар ихтиро сифатида эътироф этилмайди:

- илмий назариялар ва математика усуллари;
- ҳўжаликни ташкил этиш ва бошқариш усуллари;
- шартли белгилар, жадваллар, қоидалар;
- ақлий операцияларни бажариш қоидалари ва усуллари;
- электрон ҳисоблаш машиналари учун алгоритмлар ва дастурлар;
- бинолар, иншоотлар, ҳудудларни режалаштириш лойиҳалари ва схемалари;
- эстетика талабларини қаноатлантиришга йўналтирилган, маҳсулотларнинг фақат ташқи кўринишига оид ечимлар;
- интеграл схемаларнинг топологиялари;
- ўсимлик навлари ва ҳайвон зотлари;
- жамоат манфаатлари, инсонпарварлик ва ахлоқ қоидаларига зид ечимлар ва бошқа шу қабилар ихтиро ҳисобланмайди.

14.2. Иқтисодиётни инновацион ривожлантиришда илмий кашфиётлар ва ихтироларни лицензиялашнинг ўрни

Илмий кашфиётлар ва ихтиролар агар у янги бўлса ҳамда уларни саноатда (бошқа тармоқларда) қўллаш мумкин бўлса улар ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади ва шу асосда иқтисодиётни инновацион ривожлантиришни таъминлайди. Илмий кашфиётлар ва ихтироларнинг ўзига хос муҳим янгилик аломатлари мажмуи техника тараққиёти даражасидан илгарироқ (олдинроқ) бўлсагина у янги деб ҳисобланади ҳамда унга махсус фойдаланиш ҳуқуқини берувчи лицензия олиш имкониятини яратади.

Лицензиялаш ҳам патентлашга ўхшаб номоддий мулк эгаси ҳуқуқларини тан олишнинг усули ҳисобланади ҳамда патент эгасининг бошқа шахслар билан алоҳида ҳуқуқларининг бир қисmini сотиш (бериш) бўйича тузган ҳуқуқий битими (шартномаси) кўринишида намоён бўлиши мумкин. Бугунги кунда амалиётда келишувчи томонларни белгилаш учун қуйидаги умум қабул қилинган атамалардан фойдаланилади:

- лицензиар – лицензия сотувчи;
- лицензиат – лицензия сотиб олувчи;
- лицензия савдоси – бу замонaviй технологик алмашинуv ёки уни сотувчи ва сотиб олуvчи ўртасидаги ўзарo келишув акти ҳисобланади.

Иқтисодиётда илмий кашфиётлар ва ихтироларни лицензиялаш улардан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи тегишли ҳужжатлар (муаллифлик ҳуқуқини ифодаловчи гувоҳнома, патент ва бошқалар) асосида фойдаланиш ҳуқуқини беради. Илмий кашфиёт ва ихтироларга дастлабки патент ёки патент қуйидаги ҳолларда берилади:

- яратилган илмий кашфиётлар ва ихтироларга бериладиган муаллифлик ёки ҳуқуқий ворислик ҳужжати бўлганда;
- муаллифга шахсий ижодий меҳнати ва яратган маҳсулоти (тех-ник ечими) учун шу мулкнинг муаллифи деб эътироф этилганда;
- агарда яратилган илмий кашфиётлар ва ихтиролар бир неча жисмоний шахсларининг биргаликдаги ижодий меҳнат асосида яратилган бўлса (ёки улар ўртасида ўзарo келишув шартномаси

бўлса) ҳамда улар тенг ҳуқуқли муаллиф сифатида эътироф этилганда.

Илмий кашфиёт ва ихтироларни лицензиялаш яратилган мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини бериш шаклида намоён бўлади. Илмий янгилик ва кашфиётларни лицензиялаш жараёни лицензия шартномаси асосида амалга оширилади. Бунда мулкдан фойдаланиш фақат патент эгасининг рухсати билан фойдаланиш ҳуқуқини беради. Бундай лицензиялар бўйича тузилган шартномалар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлигида тегишли тартибда рўйхатдан ўтказиш талаб этилади.

Иқтисодиётда лицензиялашнинг бир неча кўринишлари амал қилади. Жумладан, очиқ лицензиялар – бунда, патент эгаси мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини ҳар қандай шахсга топширишга рози эканлиги тўғрисидаги ариза асосида рухсат берилади.

Ёпиқ лицензиялар – бундай лицензиялар давлат ёки миллий хавфсизлик манфаатларини кузлаб патент эгасининг рухсатисиз унга мутаносиб миқдорда тавон тўлаш шарти билан мулкдан фойдаланишга рухсат берилади.

Илмий кашфиётлар ва ихтироларни молиялаштириш ҳамда рағбатлантириш белгиланган тартибда қонунда кўрсатилган шартлар асосида амалга оширилади. Агарда патент эгаси бўлмаган шахс мазкур мулкдан фойдаланишда унга доир лицензияларни сотиб олиш патент эгаси ёки уларнинг ҳуқуқий вориси билан тузилган шартнома асосида (ҳақ миқдори, тўлаш шартлари, мукофот пули белгиланган келишув асосида) амалга оширилади.

Илмий кашфиётлар, ихтиролар ва лицензиялаш бозорида патентларнинг сотиб олинishi, сотилиши ёки лицензияга эга бўлиши мумкин. Бундай ҳолат бир қатор янги имкониятларни юзага келтиради. Патентлардан банк кредитини олишда гаров сифатида ҳам фойдаланиш мумкин. Патентлар потенциал инвесторларнинг эътиборини корхоналарга жалб қилиши мумкин, чунки сармоядорлар патентнинг мавжудлиги бошқа рақобатчилар учун тўсиқ эканлигини яхши билишади.

Патентлар нафақат илмий ва технологик ривожланишга сармоянгизни ҳимоя қилиши ва шу билан инвестицияларнинг даромадлилигини ошириш билан бирга, учинчи шахсларга сизнинг

патентингиздан фойдаланиш учун лицензия бериш орқали даромадни ҳам таъминлаши мумкин. Аксарият венчур капитал фирмалар, инвестиция банклари, молиявий таҳлилчилар ва бошқа инвесторлар патентнинг ижобий қийматини тан олишади.

Юқоридан кўриниб турибдики, янгиликнинг ихтиро сифатида тан олиниши учун унинг маълум бир соҳада бутунлай янги кашфиёт сифатида қабул қилиниши талаб этилади. Ўзбекистон Республикаси “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонуннинг тўққизинчи ва ўн биринчи моддаларида патент эгасининг ҳуқуқлари келтирилган: “Саноат мулкисининг объектига патент ёки дастлабки патент қуйидагиларга берилади: саноат мулки объектисининг муаллифига (муаллифларига) ёки унинг (уларнинг) меросхўрига (меросхўрларига) муаллиф ёки унинг ҳуқуқий вориси томонидан патент ёки дастлабки патент бериш тўғрисидаги талабномада ёки саноат мулки объекти рўйхатдан ўтказилгунга қадар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлигига топширилган аризада кўрсатилган жисмоний ва (ёки) юридик шахсларга (улар рози бўлган тақдирда); ушбу моддада назарда тутилган ҳолларда иш берувчига.

Хизматчи ўз хизмат вазифасини ёки иш берувчидан олган аниқ бир топширикни бажариш муносабати билан яратган саноат мулки объектига патент ёки дастлабки патент олиш ҳуқуқига, агар бу ҳол улар ўртасидаги шартномада назарда тутилган бўлса, иш берувчи эга бўлади.

Башарти иш берувчи билан муаллиф ўртасида ушбу модда иккинчи қисмидаги қоидалар назарда тутилган бўлмаса, муаллиф талабнома топшириш ва патент ёки дастлабки патентни ўз номига олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бунда иш берувчи саноат мулкисининг тегишли объектдан ўз корхонасида патент эгасига шартномада белгиланадиган ҳақни тўлаган ҳолда фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иш берувчи томонидан саноат мулки объекти махфий сақланадиган бўлса, у муаллифга мутаносиб миқдорда ҳақ тўлаши шарт, бу ҳақ миқдори шартнома асосида белгиланиб, мутлақ лицензиянинг бозор нархидан кам бўлмаслиги лозимлиги.

Саноат мулки объектига патент ёки дастлабки патент, шунингдек уни олиш ҳуқуқи мерос бўлиб ўтади”⁸².

Шунингдек, юқорида баён қилинган қонуннинг ўн биринчи моддасида таъкидланганидек: “Патент эгаси саноат мулки объектига ўз хоҳишича эгалик қилиш ва уни тасарруф этиш ҳамда ундан фойдаланиш, башарти бундай фойдаланиш бошқа патент эгаларининг ҳуқуқларини бузмаса, шу жумладан бошқа шахсларнинг мазкур объектдан фойдаланишини тақиқлаб қўйиш мутлақ ҳуқуқига эгадир, бундай фойдаланиш ушбу Қонунга мувофиқ патент эгасининг ҳуқуқини бузиш ҳисобланмайдиган ҳоллар бундан мустасно.

Бир неча патент эгасига қарашли бўлган саноат мулки объектидан фойдаланиш борасидаги ўзаро муносабатлар улар ўртасида тузилган битимга биноан белгиланади. Бундай битим бўлмаган тақдирда, ҳар бир патент эгаси муҳофазаланган саноат мулки объектидан ўз хоҳишича фойдаланиши мумкин, лекин қолган патент эгаларининг розилигисиз объектга оид лицензия беришга, патент ёки дастлабки патентни ўзга шахсга топширишга ҳақли эмас.

Патент эгалари ўртасидаги низолар ўзаро муроасага келишнинг иложи бўлмаса, суд тартибида ҳал қилинади.

Патент эгаси фойдаланилаётган саноат мулки объектига патент берилганлигини кўрсатувчи огоҳлантиргич тамгадан фойдаланиши мумкин.

Патент эгаси саноат мулки объектидан фойдаланиши шарт.

Патент ёки дастлабки патент рўйхатга олинган санадан бошлаб уч йил мобайнида патент эгаси саноат мулки объектидан бутунлай ёхуд етарли даражада фойдаланмаса, ушбу муҳофаза этилаётган саноат мулки объектидан фойдаланмоқчи ва фойдаланишга тайёр бўлган ҳар қандай шахс, башарти патент эгаси у билан лицензия шартномаси тузишдан бош тортган тақдирда, мажбурий оддий лицензия беришни сўраб судга илтимоснома билан мурожаат этиши мумкин.

Башарти патент эгаси саноат мулки объектидан бутунлай ёки етарли даражада фойдаланилмаганлигига узрли сабаблар борлиги-

⁸² Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида, 2002 йил 29 август.

ни исботлаб бера олмаса, суд айтилган лицензияни бериб, ундан фойдаланиш меъёрларини, тўлов миқдори, муддати ва тартибини белгилаб қўяди. Тўлов миқдори лицензиянинг бозор нархидан кам бўлмаслиги лозим.”⁸³

Умуман юқоридагилардан келиб чикиб шундай хулоса қилиш мумкинки, илмий кашфиётлар ва ихтироларни лицензиялаш иқтисодиётни инновацион ривожлантиришнинг келажак стратегиясидир.

14.3. Илмий кашфиёт, ихтиро ва лицензиялаш ҳуқуқлари ҳамда улар бўйича талабнома тузиш қоидалари

Ўзбекистон Республикаси қонунларига кўра илмий кашфиётлар, ихтиролар ҳамда лицензиялашга талабнома тузиш қоидалари ва уни юритиш “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади. Бундай талабномаларни бериш ўзига хос талабларни амалга оширишни тақозо этади.

Илмий кашфиётлар, ихтироларга патент бериш бўйича талабнома энг аввало унинг муаллифи (яратувчиси) шунингдек иш берувчи ёки уларнинг ҳуқуқий ворислари томонидан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлигига топшириши асосида дастлабки жараёни амалга оширилади. Белгиланган қоидага кўра бундай талабномалар шахсан (муаллиф), патент вакили ёки ишончли шахс орқали топширилиши шарт.

Илмий кашфиётлар ва ихтироларга талабнома қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Илмий кашфиёт ёки ихтиронинг муаллифи (ҳаммуаллифлари) ва кимнинг номига патент бериш сўралаётган бўлса ўша шахснинг манзили кўрсатилиб ариза бериш.

2. Илмий кашфиёт ёки ихтирони амалга ошириш учун старли бўлган даражада тўлиқ ҳамда батафсил очиб берилган тавсифи.

3. Илмий кашфиёт ва ихтирони моҳиятини ифодаловчи ҳамда унинг тавсифига тўла мувофиқ бўлган бошқа жиҳатлари (масалан

⁸³ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида, 2002 йил 29 август.

формуласи, чизмалари ва бошқа материаллари) ўз ичига олиши зарур.

4. Яратилган илмий кашфиёт ва ихтиронинг мохиятини тушуниш кийин бўлса унинг учун зарур бўладиган бошқа зарурий нарсалар, ихтиро рефератини ҳам ўз ичига олишлари мумкин.

Инновацион асосда илмий янгилик яратишда илмий кашфиёт ва ихтирони ҳаққоний эканлигини ҳамда унга патент бериш ҳақидаги талабномани амалга ошириш учун расмий экспертиза, яъни унинг мохиятидан келиб чиққан ҳолда илмий техник экспертизани ўз ичига олган давлат экспертизаси ўтказилади.

Расмий экспертиза патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан бошлаб икки ой муддатда вазирлик томонидан ўтказилади.

Патент бериш ҳақидаги талабномаларни давлат экспертизаси ўтказиш жараёнида муаллиф томонидан талабномалар бўйича тузатишлар, аниқликлар ёки қўшимча материаллар патент божи тўланган тақдирда вазирлик қарор қабул қилингунга қадар тақдим этилишига рухсат берилади.

Патент бериш ҳақидаги талабнома материалларидаги маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги томонидан сир сақланиши зарур ҳамда улар ҳақидаги ахборотлар патент эгаси ёки талабнома берувчининг розилигисиз берилишига йўл қўйилмайди. Агар талабнома материалларидаги ахборотларидан маълумотлар расмий равишда эълон қилингунга қадар ошкор этилса, қонунга мувофиқ жавобгарликка тортилади.

Расмий экспертиза томонидан натижалар бўйича вазирликнинг қарорига асосан талабнома берувчига маълум қилинади. Агар талабнома берувчи вазирлик чиқарган қарордан норози бўлса уч ойлик муддат ичида апелляция кенгашига апелляция бериш ҳуқуқига эга.

Республикамизда илмий кашфиётлар ихтиролар ҳамда лицензиялар давлат томонидан муҳофазага олинган ва улар ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилинади.

Таянч иборалар

Илмий кашфиёт, ихтиро, ғоя, лицензиялаш, техник ечим, ихтиролар бозори, лицензиялаш бозори, ҳуқуқ, тижорат сирлари.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Илмий кашфиёт нима?
2. Илмий кашфиётлар объектлари ва уларни аниқлаш усулларини шарҳлаб беринг?
3. Ўзбекистон Республикасида илмий кашфиётларни муҳофазалаш қандай амалга оширилади?
4. Ихтиро, илмий кашфиётлар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қайси қонунларини биласиз?
5. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг ривожланишида илмий кашфиётларнинг роли нималардан иборат?

15-мавзу: Инновацион иқтисодиётда менежмент стратегиялари

Режа:

15.1. Замонавий инновацион стратегияларнинг моҳияти ва турлари. Инновациялар менежменти концепцияси.

15.2. Илмий тадқиқот, ишланма ва технологияларни натижаларини тижоратлашуви стратегиясини ишлаб чиқишда мақсадли бозор таҳлили.

15.3. Юқори технологик маҳсулотларнинг маркетинг хусусиятлари. Бозорга киришнинг диффузия модели. Юқори технологик маҳсулотлар харидорининг хусусиятлари. Бозорни баҳолаш. Чегаравий нарх. Нархни белгилаш усули.

15.4. Интеллектуал мулк бозори параметрлари – инновациянинг тижорат потенциалини баҳолаш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ахборот сифатида.

15.1. Замонавий инновацион стратегияларнинг моҳияти ва турлари. Инновациялар менежменти концепцияси

Замонавий инновацион стратегиянинг моҳиятини очиб бериш учун энг аввало иқтисодиётни инновацион ривожлантиришнинг иқтисодий асосини ва менежмент стратегиясини ўрганиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Машҳур австриялик иқтисодчи олим И.Шумпетер⁸⁴ инновацияларни тавсифловчи бешта ўзига хос ўзгаришларни келтиради:

- янги техника, янги технологик жараёнлар ёки ишлаб чиқаришнинг янгича бозор таъминотидан фойдаланиш;
- янги истеъмол ҳоссаларига эга бўлган маҳсулотларни хўжалик оборотиغا киритиш;
- пировард маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган ишлаб чиқариш жараёнида янги турдаги хомашёдан фойдаланиш;
- корхонани бошқариш таркиби ва уни моддий-техник таъминлаш тизимини ташкил қилишдаги ўзгаришлар;

⁸⁴Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й.Шумпетер. –М.: Прогресс, 1982, стр.174.

• мазкур инновация пировард маҳсулотлари учун янги сотиш бозорларининг пайдо бўлиши.

Замонавий инновацион стратегияда инновацияларнинг кенг доираси корхоналар фаолиятига таъсири ва фойдаланишнинг синергетик тавсифи, уларни таснифлашга қатъий ёндашувни талаб қилмоқда.

15.1.1-жадвал

Инновацияларнинг таснифланиши

№	Таснифлаш белгиси	Инновацияларни таснифий гуруҳлаш
1.	Натижаси инновациялар бўлган ФТТ босқичлари ва инновацияларни қўллаш соҳалари	Илмий, техник, технологик, ахборот, ташкилий бошқарув, ижтимоий
2.	Инновацияларни амалга ошириш суръатлари	Жадал, секинлашган, ўсиб боровчи, бир текис, сакрашсимон
3.	Инновацияларни қўлами	Трансконтинентал, транс-миллий, минтақавий, йирик, ўрта, майда
4.	Инновацияларнинг амалиётдаги натижавийлиги	Юқори, паст, барқарор
5.	Инновациялар самарадорлиги шаклига кўра	Иқтисодий, ижтимоий, экологик, интеграл

15.1.1-жадвалда келтирилган инновацияларнинг таснифига кўра уларни аниқ, тўла ва объектив баҳолаш ҳамда натижавийлигини аниқлаш корхоналар амалиётида бошқариш усулларини танлаш имконини беради.

Назарий жиҳатдан инновацияларнинг ҳар хил турларини амалиётга қўллаш соҳасидан келиб чиқиб, улар стратегияларини белгилаш ҳамда бир қатор муҳим вазифаларни ҳал этишда намоён бўлади. Бу эса қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ташкилий-бошқарув, инновацион стратегия – ишлаб чиқаришда транспорт, сотиш ва таъминот соҳаларини ташкил қилиш жараёнларида;

- техник стратегия – янги ёки такомиллашган хусусиятларга эга маҳсулотларни ишлаб чиқаришда намоён бўлади;

- ахборот стратегияси – илмий-техник ва инновацион фаолият соҳасидаги рационал ахборот оқимларини ташкил қилиш, ахборот олишнинг тезкорлиги ва ишончлилигини ошириш вазифаларини ҳал қилишданамоён бўлади;

- ижтимоий стратегия – меҳнат шароитларини яхшилашга, соғлиқни сақлаш, таълим, маданият муаммоларини ҳал қилишда намоён бўлади.

Умуман олганда, замонавий инновацион менежмент концепциясини шакллантириш жараёни корхоналар даражасида (яратилган янгиликлар бўйича) учта асосий гуруҳга ажратилади:

- 1) янги намунадаги товарлар (маҳсулотлар) ишлаб чиқарилади ва бунда уларни истеъмол қилиш жараёнида сифат жиҳатидан мутлақо янги маҳсулотларни яратишни ташкил этади;

- 2) технологик янгиликлар – эски ёки янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатишнинг тубдан янги усуллари ёки технологияларини ўз таркибида мужассамлаштиради;

- 3) бошқарув янгиликлари. Бунда бошқарув аппарати томонидан корхоналар фаолиятини такомиллаштириш жараёнида қўлланиладиган сифат жиҳатдан янгича ишлаш усуллари тушунилади.

Инновацион жараёнлар стратегиясида бошланғич материаллар ва маълумотлардан самарали фойдаланиш такомиллаштирилиши ҳисобига иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш имконияти яратилади. Бу эса, маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг пасайишига ва сифатининг ошишига олиб келади.

Ю.В.Яковеснинг⁸⁵ фикрича, инновацион маҳсулотлар ҳар хил турларининг юқорида келтирилган таснифидан фойдаланиш ва

⁸⁵Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Россия-2050: стратегия инновационного прорыва.-М.: Экономика, 2005, 624стр.

уларнинг амалиётдаги хусусиятларини билиш, мулкдорлар ва менежерларга қуйидаги имкониятларни беради:

- ҳар бир янгиликни аниқ идентификациялашни, бошқалари орасида унинг ўрни ҳамда имкониятлари ва чекланишларини аниқлашни таъминлаш;

- аниқ турдаги янгилик ва инновацион стратегия ўртасида самарали ўзаро алоқадорликка эришиш;

- янгиликларнинг тегишли ташкилий-иқтисодий механизмини ишлаб чиқиш ва уни ташкилот стратегик вазифаларини амалга ошириш мақсадида янгилари билан алмаштириш;

- янгиликлар тизимининг барқарорлиги ва мувозанатига таъсирини камайтириш имкониятини берадиган тегишли компенсацион (“антиинфляцион тўсиқларни бартараф қилиш”) механизмни ишлаб чиқиш.

Замонавий инновацион стратегиялар товар модификацияси, ассортиментни янгилаш, эҳтиёжларни қондиришнинг янги даражаларига эришиш, сотиш ва хизмат кўрсатишнинг мукамал усуллари ва коммуникациялар шаклидан фойдаланиш назарда тутилади. Буларнинг ҳаммаси товар ва хизматларнинг сифат кўрсаткичларини ошириш учун шароит яратади.

Янгиликни жорий этишда корхоналар бошқарув фаолиятида қуйидаги инновацион менежмент стратегиялари қўлланилади ҳамда бундай стратегияларни танлаш имкониятини яратади. Булар қуйидагилардан иборат:

- ҳужумкор стратегия (бозорни янги соҳаларига ва бозор истиқболларига йўналтириш ва уни бошқариш);

- ҳимояланиш стратегияси (рақиб фаолияти натижалари таҳлил қилингандан кейингина бозорга чиқиш ва шу асосда бошқаришни ташкил этиш);

- ҳазм қилувчи стратегия (янгиликларни бошқа компаниялардан харид қилиш);

- оралик стратегия (рақобатчилар ўртасидаги бозор ўрнини тўлдириш);

- бозорни яратиш (бозорни кенгайтирувчи янгиликларни жорий этиш);

• карокчилик стратегияси (бунда янги маҳсулот, янги технологияларни бозорда қутилмаганда киритилиб, бозор фаолиятини камайтирувчи янгиликлар жорий этилади).

Қоидага кўра, инновацион жараёнлар жорий этишни менежерларнинг қайси таркибий бўлинмаларидаги фаолиятдан қатъи назар ишлаб чиқариш, ташкилий-технологик, маркетинг ва бошқарув фаолиятининг турли томонларини қамраб олади. Менежерлар фаолиятига – маркетинг бўйича мутахассислардан ташқари, инновацион жараёнларга боғлиқ оддий ходимлар, персонал ходимлари ҳам бевосита алоқадор ҳисобланади. Бундай вазиятда инновацияни жорий этиш жараёни вертикал равишда юқоридан пастга йўналтирилади.

Агар янгиликлар муваффақиятли жорий этилса, унда мазкур вертикалга истеъмолчилар ҳам қўшилади. Бу ҳолатда янгиликлар янада кенгроқ тарқалиш имкониятини касб этади: янгиликларни муваффақиятли корхонага сотиш ҳажмини оширишга, мижозлар сонини орттиришга имкон беради ва бир вақтнинг ўзида рақобатчиларга ҳам мазкур муваффақиятни такрорлаш истагини уйғотади.

Менежмент концепцияси бўйича янгича ёндашув – стратегик бозор сегментидан потенциал мижозлар билан яхшироқ ишлашга асосланишини талаб қилади. Бозор тадқиқотлари ёрдамида бир хил истеъмолчилар гуруҳларини ажратиб, стратегик сегментларни аниқлаган ҳолда, корхона сезиларли миқдорда маблағлар тежаб қолади ва шу асосда жараёни бошқаради, натижада кўпроқ унумдорликка эришади.

Юқорида таъкидланганидек, менежмент концепциясига кўра ХХІ асрнинг бошларидан бошлаб турли тармоқларда бозор етакчиларининг кўпчилиги реклама, ПР⁸⁶, тўғридан-тўғри сотувлар, ички фирма муносабатлари учун жавоб берадиган бўлимларни бирлашган коммуникация хизматларига бирлаштириши рўй беради. Интеграцияланган менежмент коммуникацияларидан фойдаланувчи компаниялар сони ўсади. Янги маҳсулот ишлаб чиқаришни ўзлаштиришда ушбу маҳсулотни лабораторияда синаб

⁸⁶PR – ташкилот ва жамоатчилик ўртасида ахборот оқимини мақсадли бошқариш.

кўришга эмас, балки бозорда текшириб кўриш учун кўпроқ уни бошқаришга эътибор қаратиш зарур бўлиб қолади.

Инновациялар менежмент концепциясида бозор конъюнктурасини ўрганиш, инновацион лойиҳани бизнес-лойиҳалаштириш ва бошқариш, яъни уни амалга оширишдан тортиб инновацияларни бозорда ҳаракатлантириш, яъни инновациялар диффузияси ва даромад олишгача бўлган бутун инновацион циклнинг тизимли ташкил этиш интеграциясини ифодалайди.

Инновациялар менежменти объекти – интеллектуал мулк, янги материаллар ва таркибий қисмлар, янги маҳсулотлар ва янги жараёнлар, янги бозорлар, товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда янги технологик усуллар менежментнинг янгича инновацияни яратувчи ташкилий шакллари ҳисобланади.

Инновациялар менежментда истеъмолчи эҳтиёжларини яхшироқ қондириш, замонавий бизнесда устуворликни “функционал” маҳсулотлардан «инновацион» маҳсулотларга ўтказишни ташкил этиш (бошқариш) ҳисобига бозорни эгаллаб олиш имкониятини беради:

- функционал маҳсулотлардан энг муҳимларини, зарурий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади ва аксарият ҳолларда жойига қараб ўтирмасдан харид қилинишини ташкил этади. (“Керак бўлиб қолди - кўриб қолди - харид қилди”);

- инновацион маҳсулотларни яратиш ёки ишлаб чиқариш техника ва модификациянинг сўнгги натижаларини ифодаладиган талабнинг ўзгаришига мос ва ҳаётийлик даври эса анча қисқа бўлган истеъмолчи учун аҳамиятли бўлган янгиликларга асосланади. Бироқ янгилик даражаси турлича бўлиши ва улар бир неча поғонада кўриб чиқилиши мумкин. Корхона учун илгари ишлаб чиқарилмаган товарлар инновацион товарлар бўлади ва бундай товарлар истеъмолчи талаби асосида ишлаб чиқариш инновацион жараёнини ташкил этади.

Шундай қилиб, инновацион менежментда мақсадли бозорга ва инновацияларни потенциал истеъмолчиларига таъсир кўрсатишни ташкил этишга йўналтириш ва уларни мақсадли бошқариш, рақобат муҳити ва истеъмолчилар истакларидаги ўзгаришларни

ўзида ифода этади ва шунга мос амалий чора-тадбирлар йиғиндиси бўйича менежмент стратегиясини белгилайди.

15.2. Илмий тадқиқот, ишланма ва технологияларни натижаларини тижоратлашуви стратегиясини ишлаб чиқишда мақсадли бозор таҳлили

Илмий тадқиқотлар ва ишланмалар натижаларидан фойдаланиш оқибатида жамиятнинг турли соҳаларидаги иқтисодий, ҳуқуқий ва ижтимоий муносабатлар такомиллаштирилади ҳамда ишлаб чиқариш фаолияти жадал тараққий этиш имконияти яратилади. Дунё тажрибасига кўра кўпгина мамлакатларида устувор фундаментал тадқиқотлар асосан, грант асосида ажратилган давлат бюджети маблағлари ҳисобидан ҳамда қисман бюджетдан ташқари фондлар маблағлари ҳисобидан молиялаштирилмоқда.

Мазмунан олганда, инновацион жараён илмий билимларнинг инновацияга айланиши жараёнини ўзида мужассамлаштириб, уни инновацион ҳолатлардан аниқ маҳсулот, технология ёки хизматларга қадар ўзгартириш ва амалда фойдаланиш (тарқатиш жараёни) кетма-кет занжири сифатида тасаввур қилиш мумкин. Фан-техника тараққиётидан фарқли равишда, инновацион жараённи жорий этиш, яъни бозорда янги маҳсулот, хизматнинг биринчи марта пайдо бўлиши ёки янги технологиянинг лойиҳа қийматиғача етказилиши билан яқунланмайди, балки истеъмолчилар талаблари асосида тижоратлашувида ўз аксини топади. Бу борада илмий тадқиқот, ишланма ва технологиялари натижаларини тижоратлашуви Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилдаги 3855-сонли “Илмий, илмий-техник фаолият натижаларини тижоратлаштириш самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан тартибга солинади.

Инновацион жараён – инновацияларни яратиш, ўзлаштириш ва тарқатиш билан боғлиқ бўлиб, уларни яратувчилар (новаторлар) товарнинг ҳаётий цикли ва иқтисодий самарадорлик каби мезонлар билан бошқарилади. Инновацион фаолият стратегияси –иқтисодий ёки ижтимоий соҳада бетакрорлиги тан олинадиган янгиликларни

яратган ҳолда рақобатчилардан илгарилаб кетишга қаратилганлиги билан характерланади.

Ҳар қандай инновацияни уни олиб борадиган инновацион жараённинг хусусиятларини ҳисобга олиб, ўрганиш лозимлигидан келиб чиқилса, илмий-техник янгилиги, ишлаб чиқаришга жорий этилиши даражаси ва тижорий амалга оширилиши каби хусусиятлари муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олади.

Инновацион жараённинг илмий-техник янгилигининг, тижорий жиҳати инновацияни бозор иштирокчиларининг реал эҳтиёжлари орқали англаган иқтисодий зарурият сифатида таърифланади. Шу билан боғлиқ равишда инновацион жараён моддийлаштирилиши ва тижоратлаштирилиши ўртасида аниқ чегарани билиш (фарқлаш) зарур бўлади. Дарҳақиқат, инновацион жараённи биринчи (моддийлаштириш) таркибий қисми инновациялар, кашфиётлар ва ишланмаларни саноат маҳсулот, меҳнат буюмлари ва воситаларига (янги техник жиҳатдан таккомиллашган турларига) айлантириш жараёнидан иборат бўлади. Иккинчи таркибий қисмида эса уларни даромад манбаига айланишини ифодалайди. Демак, илмий-техник инновациялар нафақат янгиликларни, балки бозорда товар ишлаб чиқарувчиларга фойда келтириш имкониятларини ҳам кўрсатиб беради.

Инновацион жараён куйидаги компонентлардан ташкил топади:

1. Инновацион жараённинг биринчи компоненти – новациялар, яъни янги ғоялар, билимлар – бу тугалланган илмий (фундаментал ва амалий) тадқиқотлар, тажриба-конструкторлик ишланмалар натижаси, бошқа илмий-техник натижалардир.

2. Инновацион жараённинг иккинчи компоненти – жорий қилинган илмий ишлар, уларни амалий фаолиятга киритиш, яъни янгиликлар (новация)ни жорий этиш инновация ҳисобланади.

3. Инновацион жараённинг учинчи компоненти – инновациялар диффузияси бўлиб, бунда олдин ўзлаштирилган, қўлланилган инновацияларнинг шароитларда ва жойларда қўллаш ҳисобланади.

Инновацияларни тижоратлаштириш – мақсадли бозор таҳлилида муҳим аҳамиятга эга жараён ҳисобланади. Бунда бозор талаби ўрганилиб ёки маркетинглар атамаси билан айтганда “истеъмолчи-

ни таҳлил этиш” амалга оширилади. Инновацияларни тижоратлаштиришда инновацион махсулотларнинг бозорлардаги ҳолати чуқур таҳлил этилади ва уларни сотувга чиқаришдаги имкониятлари ўрганилади.

Илмий тадқиқот, ишланма ва технология натижаларининг (инновацияларнинг) тижоратлашуви учта таркибий қисмга бўлинади.

I. Бозор сегментацияси.

II. Истеъмолчи талаби сабабларини ўрганиш.

III. Қондирилмаган эҳтиёжларни аниқлаш.

I. Бозор сегментациясида товарларнинг тури, сифати ва миқдорига кўра турли талаб қўядиган истеъмолчиларни гуруҳларга ажратиш, турли мезонлар қўллашга асосланади. Шунингдек, бунда бозор бир таркибли ҳодиса тарзида эмас, балки айрим-айрим сегментлар мажмуи тарзида, ҳар бир сегмент доирасида алоҳида ўзига хос бир талаб намоён бўладиган ҳодиса тарзида ёндашилади.

Харидорларнинг товарларни сотиб олишдаги хулқ-атворлари, талаби ва товарларга муносабатидаги хусусиятларига қараб, гуруҳларга ажратишни бозор сегментацияси дейилади. Бозорда харидор(истеъмолчи)ларнинг маълум бир товарга бўлган талаблари хилма-хил ва ҳар бир харидор ўз дидига эга бўлади.

Мақсадли бозорда сегментларга ажратиш мезонларини танлаш кўп жиҳатдан товар ёки хизматнинг турига, шунингдек корхона бозор фаолиятида ҳал қилмоқчи бўлган масаланинг моҳиятига боғлиқ. Саноат товарлари ва кенг истеъмол товарлари учун танлов мезонлари бир-биридан кескин фарқ қилади. Мабодо муайян мезон харидорлар ўртасида пайдо бўлган фарқларни изоҳлаб беришга имкон бермаса, унда бошқа мезонни киритиш ва бу фарқларни равшан аниқлашга қадар тадқиқотларни давом эттириш лозим.

Сегментлашнинг асосий мақсади – бозордаги хатти-ҳаракатларни ўрганиб, уларнинг моделини (образини) ва келажакдаги эҳтиёж талабларини қондириш даражасини тасаввур қилишдан иборат.

Инновацион иқтисодиётда бозорни сегментлаш, бозорни ўрганишнинг асосий усули сифатида намоён бўлади. Бозорни тўғри сегментлаш, шу сегментнинг ўзига хос махсус эҳтиёжларига қатъий риоя қилинган ҳолда кам харажатлар билан товар етказиб беришни тўғри ташкил қилишдан иборатдир. Илмий тадқиқот, ишланма ва

технологиялар натижаларини тижорталашуви шароитида истеъмол товарлари бозорини сегментлашда икки турдаги мезонлар қабул қилинади.

Биринчисида, харидорларнинг даромади, ёши, жинси, турар манзилгоҳи, оиланинг ҳаёт цикли, касби, турмуш тарзи ва шунга ўхшаш умумий белгилар ҳисобга олинади.

Иккинчи тур мезонларда сегментлашни ижтимоий гуруҳ қадриятлари тизими ёки уларнинг маркетинг стратегияси, шунингдек, масалан, янги маҳсулот, янги сотиш тизими кабиларга кўрсатиладиган қизиқишлари асос қилиб олинади.

Амалиётда биринчи усул кўпроққўлланилади, иккинчи усулни қўллаш кўшимча қийинчиликларни келтириб чиқаради, чунки бунда ижтимоий социология ва психология соҳаларида бевосита тадқиқотлар олиб бориш йўли билан махсус ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш талаб этилади.

Мақсадли бозорда харидорларнинг муносабатларини табақалаштирадиган асосий омил даромад ҳисобланади ва бу мамлакат миқёсида харидорларни(истеъмолчиларни) даромад бўйича сегментлашдан кенг фойдаланилади. Бу уч гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳ, энг юқори даромадга эга бўлган харидорлар. Амалда улар жами харидорларнинг 10 фоизини ташкил этади. Улар энг олий навли товарларни харид этадилар, харид қуввати ҳамда ўз гуруҳи иззат нафси бунга имкон беради. Бундай гуруҳлар ҳар бир мамлакатда мавжуд бўлиб, уларнинг даромад миқдори шу мамлакатнинг умумий бойлигига боғлиқ бўлади.

Иккинчи гуруҳ – ҳар бир мамлакатдаги ўртача даромад эгаларидир. Уларнинг сони жуда кўп, гарчи бу гуруҳ ичида яна ўзига хос табақаланиш бўлса-да, умуман олганда, шу мамлакатда бозорнинг умумий стандартини белгилайдиган, ялпи товарларнинг асосий харидорлари ҳисобланади.

Учинчи гуруҳ– бир шахс ҳисобига энг кам даромад оладиган харидорлардан иборат. Улар аксарият ҳолларда ижтимоий таъминотнинг турли кўринишларидан фойдаланадилар, ўз даромадларининг 80 фоизига яқинини асосий эҳтиёжларни қондиришга сарфлайдилар.

II. Илмий тадқиқот, ишланма ва технологиялар натижаларидан олинadиган инновацияларни тижорталашувининг

мақсадли бозор таҳлилида истеъмолчи талаби сабабларини ўрганиш муҳим ҳисобланади.

Бозорда истеъмолчи талаби сабабларини ўрганишда, энг аввало, харидор (истеъмолчи) ўзини қандай тутиши, яъни мақсадли бозордаги унинг товар, нарх ҳақидаги тасаввури, молиявий имкониятлари, диди, билим даражаси ҳисобга олинади. Бунда истеъмолчи нарх тўғрисидаги қарор қабул қилиши сотувчининг хулқ-атвори, товар-моддий бойликларнинг айланиш ҳолати, фойдали савдо чегирмалари, сотилган товар ассортименти самараси каби-ларга боғлиқ бўлади.

Мақсадли бозорда харидорлар маълум бир товарни корхона фаолиятини ва бозорни чуқур таҳлил қилиб, савдодан келадиган нафни аниқ билганларидан кейингина сотиб оладилар. Айниқса, истеъмол буюмлари харидорлари талаби жуда хилма-хил ва мураккаб бўлади. Шу сабабли уларни танлаш жараёни ҳам бир қатор муаммоларни юзага келтиради. Мақсадли бозорда маркетинг харидорлари сегментациясида бу каби масалалар истеъмолчи талабини қондиришдан келиб чиқиб ҳал этилади.

Истеъмолчининг истеъмол буюмларига бўлган эҳтиёжининг шаклланишида демографик кўрсаткичлар катта таъсир кўрсатади. Чунки харидорларнинг ёши ўзгариши билан товарларга муносабати ва эҳтиёжи ўзгаради. Республикамизда олиб борилаётган маркетинг фаолиятларида аҳоли асосан 5 гуруҳга бўлинади:

- мактаб ёшигача;
- мактаб ёшида;
- 18-30 ёшгача;
- 30-50 ёшгача;
- 50 ёш ва ундан катталар.

Бу бўлиниш республикамиз аҳолисини илмий-психологик хусусиятларидан келиб чиқади. Истеъмол буюмларига бўлган эҳтиёжларни шаклланишида мамлакатдаги оилаларни катта-кичиклиги муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бугунги кунда республикамиздаги аҳоли оилаларининг сони бўйича қуйидаги гуруҳлар:

- 1-2 кишилик ;
- 3-4 кишилик;
- 5 киши ва ундан юқорироқ бўлган оила аъзолари асосида туркумланади.

Мақсадли бозор таҳлилини ўрганишда истеъмоли талаби сабабини ўрганиш, харидорни товарни сотиб олишдаги ўзига хос хулқ-атвордаги белгиларида ҳам намоён бўлади.

Бу борада, чуқур тадқиқот олиб борган Филипп Котлер ўз илмий тадқиқотларида мазкур белгиларни кўрсатиб ўтади⁸⁷. Улар қуйидагилар:

1. Товарни сотиб олиш сабабига кўра: а) доимий; б) алоҳида.
2. Сотиб олишдан манфаатига кўра: а) сифати бўйича; б) хизмат кўрсатиш турлари бўйича; в) иқтисод қилиш мақсадига кўра.

Юқоридаги белгилар харидорни характерини тўла-тўқис очиб беришга, уни товарга бўлган муносабати ва сотиб олиш имкониятини аниқлашга ёрдам беради.

III. Илмий тадқиқот, ишланма ва технологиялар натижаларининг тижоратлаштиришда мақсадли бозор таҳлилидаги учинчи таркибий қисми ҳисобланган харидорларнинг қондирилмаган эҳтиёжини аниқлаш ўзига хос ёндашувни талаб этади.

Бунда, харидорни қондирилмаган эҳтиёжларини аниқлашда истеъмоли товарлари ва ишлаб чиқариш товарларини сегментлаш амалга оширилади. Бу жараён қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

- биринчидан, мавжуд маҳсулотлар сифати ва рақобатбардошлик даражасига;
- иккинчидан, бошқа харидорларнинг товарга бўлган муносабатида;
- учинчидан, таклиф этилаётган товарларнинг истеъмоли эҳтиёжини қондириш барқарорлигига;
- тўртинчидан, мавжуд харидор эҳтиёжларини қондирувчи мутлақо янги ва сифатли маҳсулотни бозорга киритиш зарурлигида намоён бўлади.

Харидорларнинг қондирилмаган эҳтиёжларини аниқлашда қуйидаги услублардан фойдаланилади:

1. Концентрланган услуб, яъни келгусидаги яхши сегментни ахтаришга асосланган ва унчалик қиммат бўлмаган, аммо айни пайтда катта вақт ва харажатларни талаб қиладиган ҳамда ягона мақсад сари йўналтирилиши билан характерланади.

⁸⁷Котлер Ф. Основы маркетинга, Учебное пособие. –М.: Издательский дом “Вильямс”, 2010, 647 стр.

2. Дисперсли услуб эса, бир вақтнинг ўзида бир неча бозор сегментида ишлашни кўзда тутаяди, аммо кейинчалик вақт ўтиши билан маълум даврдаги фаолият натижаларини баҳолаш йўли билан самаралироқ бозор сегментини танлаш имкониятига эга бўлинади.

15.3. Юқори технологик маҳсулотларнинг менежмент хусусиятлари. Бозорга киришнинг диффузия модели. Юқори технологик маҳсулотлар харидорининг хусусиятлари. Бозорни баҳолаш. Чегаравий нарх. Нархни белгилаш усули

Жахон иқтисодиёти глобаллашувининг янги шароитида иқтисодий ривожланишнинг асосий белгиси ишлаб чиқаришнинг юқори технологик усулларида фойдаланиш ва уларнинг жамият иқтисодий салоҳиятига таъсиридаги ўзгаришлари ҳисобланади. Бугунги кунда, рўй бераётган иқтисодий инновацион ўзгаришлар нафакат жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ўзгартиради, балки мамлакатдаги иқтисодий фаолликни таъминлайди. Инновацион ривожланиш концепциясига кўра, техника ва технологиялардаги инновацияларнинг ҳар бир янги авлоди ўзининг ижтимоий ҳаётдаги таъсир доирасини кенгайтиради ҳамда юқори технологик маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишда ўзгаришларга олиб келади.

Иқтисодиётнинг ривожланиш қонуниятларидан маълумки, рақобатнинг асосий вазифасига капитал ресурслар ва моддий бойликларга эгалик қилиш эмас, балки инновацияларни ишлаб чиқариш жараёнига қанчалик даражада жорий қилишдир. Шу боисдан инновацион технология асосий етакчи кучга айланади ва бизнеснинг ривожланишини белгилаб беради. У кичик компаниялардан тортиб, халқаро бозорлардаги йирик компаниялар фаолиятида ҳам катта аҳамиятга эга бўлади.

Юқори технологик маҳсулотларнинг менежмент хусусиятларининг муҳим характерли жиҳати сифатида йирик, ўрта ва кичик компанияларда иқтидорли персоналнинг жалб этилганлиги билан инновацион лойиҳаларни пайдо бўлишига олиб келади. Лойиҳа доимо муайян истеъмолчига йўналтирилади ва унинг истеъмолини қондириш юқори даромад олишга олиб келади. Бунда бошқарув меҳнатини тақсимлашнинг вертикал иерархик тузилиши ва иерар-

хик поғоналари йўқолиб бориб, янги инновацион босқичга ўтади. Юқори технологик маҳсулотларнинг менежменти ўзига хос ёндашувга эга бўлган инновацион матрицали бошқарув билан алмашилади.

Бундай менежмент жараёнида давлатнинг иқтисодий сиёсати шундай ишлаб чиқаришни зарур қилиб қўядики, бунда ишлаб чиқарувчилар ички бозорнинг кенгайиши биринчи навбатда юқори технологик маҳсулотлар яратилиши ҳисобига рўй беради ҳамда маҳсулотларнинг ҳаётийлик даврининг илк босқичлариданоқ харидорлар манфаатдор бўлади. Шунингдек, иқтисодиётнинг барча тармоқларида инновацион жараён юқори технологик маҳсулотлар яратиш билан боғлиқ омиллар ижобий таъсирига имкон берадиган тенденциялар шаклланади. Бу омиллар ички ишлаб чиқаришда маҳсулотларга талабнинг инновацион таркибий қисмларида ўзифодасини топади.

Шу сабабдан, дунё иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида ҳар бир мамлакат иқтисодиётини рақобатбардошлигини таъминлаш учун инновацион менежмент жараёнида юқори технологик маҳсулотларнинг менежмент хусусиятлари биринчи навбатда ташқи бозорга эмас, балки ички бозорга йўналтирилади. Бошқача қилиб айтганда, “инновациялар ҳаракати” рақобатли устунликлари амалга ошириш учун ички бозорда ҳаётийлик даври қисқа бўлган маҳсулотлар билан тўлдирилиши лозим.

Жаҳон иқтисодиётининг ўсиш суръатлари юқори технологик маҳсулотлар бозорининг конъюнктурасида ҳам кескин ўзгаришларга олиб келди. Бугунги кунда, юқори технологик маҳсулотлар истеъмол қилиш интенсивлиги юқорилиги, юқори технологик маҳсулотлар савдосини беқарорлаштириб, асосий бозор сегментларида эркинлаштиришни кучайтиради.

Юқори технологияларга асосланган хомашё ресурсларини қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматга эга тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш жадал ривожланмоқда. Уларнинг таъсири остида, сўнгги ўн йилликда, исталган хусусиятларга эга бўлган товарлар, шунингдек “ақлли” материаллар деб аталадиган, материаллар

улуши ортиди, улар атроф-муҳит ўзгаришларига жавобан ўз хусусиятларини ўзгартирмоқдалар⁸⁸.

Кейинги йилларда жаҳон товар бозори структурасининг ўзгариши, Осиё давлатларининг, айниқса, Хитой ва Ҳиндистоннинг иқтисодий ўсиш динамикаси юқори технологик маҳсулотларга бўлган талабнинг глобал ошишига олиб келди⁸⁹. Бундай талаб бугунги кунда дунёнинг жуда кўп мамлакатларида, жумладан Ўзбекистонда ҳам мавжуд.

Юқори технологик маҳсулотлар менежменти стратегиясининг яна бир муҳим жиҳати истеъмол товарлари маркетингидан асосан маҳсулотнинг ўзи билан эмас, балки харидорнинг тавсифи ва ўзига хусусиятлари бўйича фарқ қилади. Масалан, юқори технологик маҳсулотлар бозорларида худди алоҳида шахслар ва оилалар билан бир қаторда автомобиллар, юк машиналари, асбоб-ускуналар каби муҳим стратегик маҳсулотлар харид қиладиган корхоналар ҳам иштирок этади. Айни пайтда, йирик ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш корхоналари (оziқ-овқат, кимё ва нефтни қайта ишлаш билан шуғулланувчи компаниялар ва бошқалар), шунингдек, маҳсулот сотиб олиш ва уни саноат харидорлари ва институционал харидорларга қайтасотиш билан шуғулланадиган дистрибьюторлар ҳам юқори технологик маҳсулотлар харидорлари ҳисобланади.

Сўнгги йиллардаги жаҳондаги глобаллашув шароитида дунё иқтисодиётидаги турли ривожланган мамлакатларнинг илм сиғимли технологиялардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган юқори технологик тармоқларнинг ривожланиши ҳамда шу асосда юқори технологик маҳсулотлар ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Илм сиғимли бозорларнинг асоси ўз ичига электроника ва ҳисоблаш саноати, дастурий таъминот, телекоммуникация, робот-созлик, газни ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш, ахборот хизматларини олади. Ҳозирги кунда наноэлектроника, ген инженерияси, мультимедиа интерфаол ахборот тизимлари, юқори ҳароратли ўта ўтказувчанлик, космик техника, нозик кимё ва бошқалар-

⁸⁸Williams L., Adams W. Nanotechnology bez tajn [Nanotechnology Demistified]. Moscow, Eksmo Publ., 2010, 365 p. (In Russian)

⁸⁹Trade and Development Report UnCTAD. Geneva, 2013. Available at: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdr2013_en.pdf (accessed: 28.03.2015).

нинг саноат ўзлаштирилиши амалга оширилмоқда. Жаҳон технологиялар бозорининг узлуксиз кенгайиши ва технологиялар янгилашнинг юқори тезлиги жаҳон бозорида сотилаётган технологик маҳсулотлар қийматининг товарлар ва хизматлар бозорига нисбатан юқорилигини таъминлайди. Бу эса янги технологияларнинг юқори даромадлилиги ва ишлаб чиқариш жараёнини жадал ривожланишдаги ролини белгилаб беришга асосланади.

Жаҳон илм сиғимли тармоқлар маҳсулоти бозорининг умумий ҳажми тахминан йилига 2,5-3 трлн. долл. деб баҳоланади. Юқори технологик товарлар сирасига кирадиган маҳсулотлар қийматида ИТТКИ улуши 3,5 фоиздан кам бўлмаслиги керак. Агар бу кўрсаткич 3,5-8,5 фоизга тенг бўлса, мазкур товарлар «юқори сифатли техника», 8,5 фоиздан юқори бўлса, бу «энг юқори сифатли техника» деб ҳисобланади.⁹⁰

Энг юқори илм сиғимли салоҳиятга эга технологик новациялар, иқтисодий ривожланишдаги кўламли ўзгаришлар асосига айланади. Шу билан бирга, бундай ўзгаришлар янги авлод маҳсулотига қондирилмаган талаб таъсири остида жаҳон бозорининг тезкор тараққиётини таъминлайди.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида юқори технологик маҳсулотлар харидорлари уч гуруҳга бўлинади:

1. Саноат харидорлари.
2. Институционал харидорлар.
3. Ҳукумат харидорлари.

Шу билан бирга юқори технологик маҳсулотларга бўлган талаб истеъмол товарлари ва хизматларга бўлган эҳтиёжга ҳам боғлиқ бўлади. Булар хомашё, деталлар вайиғув узеллари харидорнинг яқуний маҳсулоти таркибий қисмига айланади ва уларга бўлган талаб (эҳтиёж) тўғридан-тўғри юқори технологик маҳсулотларга бўлган талаб билан белгиланади.

Юқори технологик маҳсулотларга талаб “ҳосила”, “қўшимча” талаб эканлиги туфайли маркетинг фақатгина харидорларнинг маҳсулотларга бўлган талабини рағбатлантирган ҳолда ўз маҳсулотларига бўлган талабини янада ошириш имкониятига эга бўлади.

⁹⁰ Аханов С.А., Нурланова Н.К., Альжанова Ф.Г. Конкурентоспособность национальной экономики: критерии оценки и пути повышения. - Алматы: Экономика, 2009, стр.34.

Юқори технологик маҳсулотлар харидорининг хусусиятлари маркетингининг тўртта ўзига хос жиҳати билан характерланади.

1. Функционал ўзаро боғлиқлик. Юқори технологик маҳсулотларни ажратиб турадиган бундай жиҳат бу – умумий корпоратив стратегия билан кенгрок алоқа ва функционал ўзаро боғлиқлик даражасининг юқорироқ эканлигини билдиради. Ушбу жиҳат маркетинг концепциясини истеъмол маркетингидан кўра тўлароқ амалга оширишга имкон яратади.

2. Маҳсулотнинг мураккаблиги. Саноат компанияларида кўпгина тадқиқот ва ишланмаларнинг харажатлари юқорилиги риск ва техник новаторликнинг ҳам юқори бўлишини талаб қилади. Бу эса компанияларда бошқарув қарорлари қабул қилишда техник қадриятлар устунлик қилиши мумкинлигини келтириб чиқаради. Ушбу ҳолда “маҳсулотни харидордан кўпроқ ёқтириб қолиш” реал риски мавжуд бўлиб, мижознинг эҳтиёжлари ўзгаришига мослашувчан жавоб қайтариш қобилияти йўқотилади. Бунда юқори технологик маҳсулотлар – сотувчи ва харидор ўртасидаги иқтисодий, техник ва шахсий ўзаро алоқаларнинг мураккаб йиғиндиси сифатида намоён бўлади.

3. Харидор ва сотувчининг ўзаро боғлиқлиги. Харидор ва сотувчининг ўзаро боғлиқлиги юқори технологик маҳсулотлар маркетингининг – айниқса, маҳсулотлар сотиш соҳасида – ўзига хос тавсифномаси ҳисобланади. Харидор сезиларли даражада таъминотчига – хомашё, деталлар ёки йиғув узеллари етказиб беришнинг кафолатланишига; капитал асбоб-ускуналарни таъмирлаш бўйича малакали хизматлар кўрсатиш, техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш учун материал етказиб беришнинг узлуксизлигига; буюртмалар билан ишлаш самарадорлигига ва қоидага кўра, кредит муддатини узайтириш имкониятига боғлиқ бўлади. Юқори технологик маҳсулотлар маркетингида музокаралар олиб бориш жараёни кўпинча харидор ва сотувчи ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи муҳим восита ролини ўйнайди.

4. Харид жараёнининг мураккаблиги. Харид ҳақида қарор қабул қилиш жараёни мураккаблиги расмий ташкилот таъсири, қатнашчилар сонининг кўплигини эътиборга олиш лозим бўлган техник ва иқтисодий омиллар, фирма фаолият кўрсатадиган ташқи муҳит омиллари ва битимга жалб қилинган пулмикдорининг

мухимлиги каби омиллар натижаси ҳисобланади. Бунда мураккаблик, компаниянинг маркетинг стратегиясини харидорлар хулқ-атвори билан бирга мувофиқлаштириш жараёни истеъмол товарлари ва хизматлари маркетингига қараганда анча қийин ва мураккаб эканлиги билан изоҳланади.

Юқори технологик маҳсулотларни бозорга киритиш мураккаб жараён ва ўзига хос ёндашувга асосланади. Хорижий тажрибага кўра маҳсулотлар мамлакатларда бозорга киришнинг диффузияси соҳасидаги таҳлили шуни кўрсатадики, инновацион маҳсулотнинг бозорга кириб боришида (инновациялар диффузияси) икки хил ёндашув мавжуд:

I. Инновациялар диффузияси классик назарияси ёки бозорга киришнинг диффузия модели.

II. Джеффри Мур⁹¹нинг “жарлик” назарияси.

I. Инновациялар диффузияси назариясига кўра бозорга киришнинг диффузия моделига асосан янги маҳсулотни бозорга қабул қилиш жараёни янги маҳсулот сотилишини бошқарадиган ҳамда истеъмолчилар ўртасидаги узоқ муддатли ва узлуксиз коммуникациялар жараёни сифатида кўриб чиқилади. Бозорга киришнинг диффузия модели икки хил назарияга асосланади:

1. Э.Роджерс⁹²нинг диффузия назарияси.

2. Френк Басс⁹³нинг диффузия назарияси.

Э.Роджерс томонидан илгари сурилган диффузия назариясида истеъмолчилар беш хил тоифага ажратиб кўрсатилади. Бунда энг мухими Э.Роджерс ҳар бир истеъмолчи сегментини алоҳида номлайди ва тоифалар ўртасидаги салмоғи бўйича қуйидагича тақсимлайди:

1. 2,5 фоиз – новаторлар (янгилик яратувчилар);

2. 13,5 фоиз – илк издошлар (янгиликка интилувчи юқори авторитетли инсонлар);

3. 34 фоиз – илк кўпчилик (янгилик ва янги технологияларни биринчи бўлиб қабул қилишни истамайдиганлар, аммо иқтисодий самара нуктаи назаридан уни қабул қиладиганлар);

⁹¹ Джеффри Мур, «Преодоление пропасти. Как вывести технологический продукт на массовый рынок», пер. с англ. К. Головинского. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013, 336 стр..

⁹²Роджерс Е. М. Диффузия инноваций, 4-е издание., Нью-Йорк, 2010, 518 стр.

⁹³Басс Ф. М. Новая модель роста продукта для потребительских товаров длительного пользования // Наука управления. 1969. Том. 15, № 5, стр. 215-227.

4.34 фоиз– кечки кўпчилик (янгиликка ишончсизлик билдирадиганлар, бу соҳадаги бирон-бир муҳим қарорни қабул қилишда фаол бўлмаган, аммо улар муҳимлик нуқтаи назаридан кечикиб бўлсада қўшиладиганлар);

5.16 фоиз– консерваторлар (эскилик традицияси тарафдорлари, янгиликни қабул қилишга қаршилик кўрсатувчилар).

Шунингдек, ушбу тақсимотда ҳар бир муайян маҳсулот тоифаси учун бу қийматлардан у ёки бу томонга сезиларли фарқ қилиши мумкинлиги илмий асосланган.

Френк Басс томонидан илгари сурилган бозорга киришнинг диффузия назариясига кўра (Басс моделида) инновацион маҳсулотнинг бозорга кириш жараёнида истеъмолчилар сонини ўсиши икки хил самара билан белгиланади, яъни:

1. Реклама самараси (инновацияни реклама қилиш натижасида).

2. Шахслараро коммуникация самараси.

Шу билан бирга Ф.Басс моделида Э.Роджерс моделидан фарқли равишда истеъмолчилар икки тоифага бўлинади:

1. Илк марта янги маҳсулотни синаб кўрадиганлар, аммо маҳсулот тўғрисидаги маълумотни реклама манбааларидан оладиганлар.

2. Янги маҳсулот тўғрисидаги маълумотларни бевосита биринчи манбаалардан биладиганлар ва шу асосда иш юритадиганлар (бу ҳолатда реклама аҳамияти анча пасайтирилган бўлади).

Буларнинг барчаси бозорга киришнинг диффузия моделида ўзига хос ёндашувлар мавжудлигини белгилаб беради.

II. Джеффри Мурнинг “жарлик” назариясида илк бозор (новаторлар ва илк издошлар) ва асосий бозор (илк кўпчилик, кечки кўпчилик ва консерваторлар) уларнинг эҳтиёжлари ва хоҳиш-истаклари бир-биридан фарқ қиладиган ва улар ўртасида ҳеч қандай коммуникация бўлмаган харидорлар билан тавсифланиши назарда тутилади. Шу сабабдан (фирманинг) илк бозордаги маркетинг усули албатта ҳукмронлик қилинадиган бозорда қўлланаётган маркетинг ҳаракатларидан фарқ қилиши зарур. Агарда (фирма) ўзининг маркетинг стратегиясида жиддий ўзгаришларни амалга оширмаса, янги маҳсулот сотишнинг сезиларли қисқариши эҳтимоли юқори бўлади.

Джеффри Мурнинг назариясига асосан асосий бозорга чиқиш режасига кўра қуйидаги алоҳида дастурлар ишлаб чиқишни таклиф этади:

- инновацион маҳсулотнинг ягона идентификацияланган иқтисодий харидорини танлаш (бозорни сегментлаш);
- инновацион маҳсулот харид қилишнинг иқтисодий оқибатлари ёки хал қилувчи харид омилини аниқлаш;
- мақсадли харидорга тугалланган ечим таклиф этиш (тўлдирилган товар);
- товар учун тўлдирувчи яратиш мақсадида ҳамкор ва иттифоқчилар жалб қилиш;
- инновацион товар учун дистрибуция ишлаб чиқиш;
- инновацион маҳсулот учун нарх шакллантириш стратегиясини танлаш;
- рақобатни баҳолаш;
- жойлаштиришни амалга ошириш;
- кейинги мақсадли харидорларни аниқлаш ва бошқалардан иборат.

Умуман, асосий бозорга инновацион маҳсулот билан чиқишда маркетинглар тўғри коммуникацион канал танлаши лозим. Инновация ҳақида ахборот узатиш учун тўғри келадиган иккита канал мавжуд. Биринчи канал бу – ишбилармонлик матбуоти. Ишбилармонлик матбуотининг коммуникация воситаси сифатида муҳим устуңлиги унга нисбатан деярли барча ишбилармонлик вазиятларида ахборот узатиш даражасининг юқорилигидан иборат. Ишбилармонлик матбуотига кўшимча равишда ахборот тарқатиш учун иккинчи коммуникация канали - «вертикал медиа», яъни тармоқ ёки ихтисослашган оммавий ахборот воситалари томонидан турли хилдаги форумлар – тармоқ кўргазмалари, анжуман ва конференциялар бўйича ахборотларни узатишга хизмат қилади.

Инновацион иқтисодиётда юқори технологик маҳсулотлар харидорларининг хусусиятларини шакллантиришда инновацион маҳсулотлар нархини белгилаш муҳим ҳисобланади.

Инновацион маҳсулотлар нархини шакллантиришда иккита асосий тизими характерлидир:

1. Талаб ва таклиф ўзаро муносабатлари асосида фаолият кўрсатадиган бозор нархи.

2. Давлат томонидан марказлашган нарх.

Бунда харажатлар бўйича инновацион маҳсулотлар нарhini шакллантириш доирасида ишлаб чиқариш харажатлари ва муомала харажатлари нархни шакллантиришга асос қилиб олинади. Инновацион маҳсулотлар нарhini шакллантириш тизимини шартли равишда олтига босқичга ажратиш мумкин:

1. Нарх сиёсати мақсадларини белгилаш.
2. Фирма товарларига талабни аниқлаш.
3. Харажатларни баҳолаш.
4. Рақобатчиларнинг товарлари ва нархларини таҳлил қилиш.
5. Якуний нарх ҳажмини белгилаш.
6. Нархларни давлат томонидан тартибга солиш чораларини ҳисобга олиш.

Нарх шакллантириш тизимини **биринчи босқичида**– нарх сиёсати мақсадларини аниқлаш, яъни фирмалар (корхона ва ташкилотлар) “ўз товарларининг нарх сиёсати ёрдамида нималарга эришиш мақсадга мувофиқ?” деган саволга жавоб беришда намоён бўлади. Нарх сиёсати мақсадини аниқлашда инновацион маҳсулотлар бозорларда самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш, фойдани максималлаштириш, товар айланмасини максимал даражада кенгайтириш, сотувни оптимал ошириш, қиммат нарх белгилаш эвазига “бозор қаймоғини олиш” кабилар алоҳида ажралиб туради.

Иккинчи босқич – товарларга бўлган талабни аниқлашга асосланган бўлиб, бунда бозор сифимини эмас, балки турли нарх даражасида қанча инновацион товар сотиш мумкинлиги ифодаланади. Бу ерда энг асосийси ушбу товарларнинг турли нархлар даражаси талабга қандай жавоб қайтарилиши билан белгиланади. Талаб миқдори қанчалик кўп ва ҳаракатчан бўлса, товар сотувчиси шунчалик қимматроқ нарх белгилаши мумкин.

Нарх шакллантириш жараёнининг учинчи босқичи – харажатларни баҳолаш билан боғлиқ бўлиб, бунда инновацион маҳсулотларни яратишдаги харажатларни пасайтириш йўллари излаб топиш ниҳоятда муҳимдир. Маълумки, инновацион маҳсулотларни яратишда харажатларни икки турга – доимий ва ўзгарувчан харажатларга ажратиш қабул қилинган. Доимий харажатлар – бу уларнинг ҳажми товар айланмасидан олинadиган

тушум ва ишлаб чиқариш ҳажми одатий тебранишларига боғлиқ бўлмаган харажатлардир. Ўзгарувчан харажатлар эса бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлади. Бу, асосан, хомашё харажатлари ва иш ҳақи харажатларидир. Доимий харажатлар ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндиси умумий харажатлар бўлиб, нархнинг қуйи чегарасини ҳосил қилади.

Рақобатчиларнинг товарлари ва нархларини таҳлил қилиш босқичи нархни шакллантиришда энг мураккаб жараён ҳисобланиб, булар муайян битимлар бўйича нархлар тўғрисидаги ахборотни олишда жуда кўп қийинчиликларни юзага келтиради (бундай ахборотлар кўпинча ишлаб чиқарувчининг тижорат сири эканлиги сабабли). Бу босқичда рақобатчиларнинг товарлари ва нархларини ўрганишда улар учун товарларни харид қилиш фарқи бўлмайдиган нархини, яъни бепарволик нархини топиш муҳим ҳисобланади. Бу нархни аниқлаш, нима эвазига бундай «бепарволик»ни бартараф қилиш ва айнан сизнинг фирмангиздан товарларни харид қилишларига эришишга ёрдам беришни аниқлашга имкон беради.

Якуний (чегаравий) нарх ҳажмини белгилаш босқичи харидорлар билан муайян музокаралар давомида амалга оширилади. Ушбу босқичда иккита асосий вазифани ҳал этиш: дастлаб харидорлар учун ўзининг чегирмалар тизими яратиш ҳамда чиқарилаётган товарнинг ҳаётийлик даври босқичлари ва инфляция жараёнларини ҳисобга олган ҳолда келажакда нархларга тузатиш киритиш механизмни аниқлаб олиш, сўнгра эса шу асосда нархни шакллантириш усулидан фойдаланиб, муайян бошқа нарх белгилаб олишдан иборатдир. Бу ерда психологик таъсири, шунингдек турли маркетинг элементлари таъсири, айниқса, нарх сиёсатининг таянч мақсадларига амал қилиш, белгиланадиган нархга эҳтимоллий реакциясини таҳлил қилиш каби бир қатор жиҳатларни ҳисобга олиш керак. Истеъмолчи учун инновацион маҳсулот ўзига хос, ноёб ва нуфузлироқ бўлиб кўринса, уни қимматроқ нархда сотиб олишни афзал кўради.

Нарх шакллантиришнинг сўнгги босқичи – нархларни давлат томонидан тартибга солиш чораларини ҳисобга олишдир. Дунёнинг кўпчилиқ мамлакатларида нархлар ва уларнинг динамикасини давлат томонидан лимитлаш ёки тартибга солишнинг турли чоралари қўлланиб келган ва қўлланилмоқда. Фирма (корхона ва

ташкilotлар) учун нарх шакллантириш бўйича давлат томонидан амалга оширилган чоралар улар фаолиятига (ижобий ёки салбий) таъсир кўрсатиб, нархни шакллантириш имконини беради.

Инновацион маҳсулотга нарх шакллантиришнинг асосий усуллари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- "бозорда қаймоғини олиш" усули;
- бозорга кириб бориш усули;
- истеъмол қийматини баҳолаш усули;
- мақсадли даромад меъёри олиш усули;
- харажатларни тез қайтариш усули.

Инновацион товарларга нарх шакллантиришнинг шу ва бошқа усулларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- харажатли ёндашув усули (нарх маҳсулот таннархи ва рентабеллик нормативларига қараб белгиланади) гуруҳи;
- янгилик киритишнинг умумий фойдалилигидан келиб чиқадиган усуллар гуруҳи.

Шунингдек, нарх белгилашда асосий истеъмолчилар гуруҳининг инновацион маҳсулотга реакциясини ҳам ҳисобга олиш зарур. У ишлаб чиқарувчининг нуфузи ва истеъмолчининг умидларига бевосита боғлиқдир. Истеъмолчи нархи қимматроқ бўлсада, ўзини яхши томонидан кўрсатишга улгурган намунадаги маҳсулотни харид қилишни афзал кўриш эҳтимоли юқори бўлади. Бироқ бунда ҳаттоки ишлаб чиқарувчининг нуфузи юқори бўлган тақдирда ҳамсифатли, инновацион маҳсулот(товар) хариди амалга ошади.

Инновацион маҳсулотга якуний нарх белгилаш масаласини ҳал қилишга киришишда энг муҳими, унинг ҳажмини аниқлаш бозордаги вазиятни ва корхонанинг умумий стратегиясини ҳисобга олмасдан туриб амалга оширилиши мумкин эмаслиги ҳисобланади. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, якуний нарх ҳажми маркетинг бўлими, сотув бўлими, иқтисодиёт бўлими ва молия бўлими раҳбарлари томонидан белгиланиши лозим. Инновацион маҳсулот нархини белгилашда ҳисобга олинadиган асосий омил рақобатчилар нархларини ўрганиш ҳамда реал ва потенциал рақобатчилар доимо ишлаб чиқаришдан олинadиган фойда ва нархлар структурасини баҳолабборишдан иборатдир. Бунда, реал рақобатчилар худди шундай ёки бундан яхшироқ маҳсулот таклиф

қилганда, потенциал рақобатчилар эса фойда юқори бўладиган бўлсагина бозорга киришга интилади.

Янги товар ёки хизматларга нарх белгилашда асосийси шундаки, нарх (товар ёки хизматларнинг ўзи каби) осон тушунилиши, миқдор томонидан нарх товар ёки хизматнинг «асл» қийматини акс этишини кўриши лозим. Бу эса миқдорнинг компанияга бўлган ишончини оширади ва такрорий харидларга олиб келади ҳамда миқдорлар ишончини мотивациялайди.

15.4. Интеллектуал мулк бозори параметрлари – инновациянинг тижорат потенциалини баҳолаш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ахборот сифатида

Ҳозирги кунда жаҳонда яратилаётган технологияларнинг умумий қиймати жами ижтимоий ялпи маҳсулот ҳажмининг 60 фоизни ташкил этиб, сотиш жараёни салмоғида ҳам йирик миқдорини ифодалайди. Йирик компаниялар (корхона ва фирмалар) янги технологияларни сотиб олар экан, нисбатан қисқа муддатларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг жаҳон сифат даражаси ва юқори рақобатбардошлигига эришиш имкониятини яратиб, янги сотиш бозорларига эга бўлади ҳамда экспорт ҳажмини кўпайтиришга эришади.

Шундай экан, интеллектуал мулк бозори – бу ихтиро шаклидаги билим ва тажриба, саноат нусхалари, товар белгилари, фойдали моделлар, технологиялар билан айрибошлашни патент, лицензия, франчайзинг шаклларда амалга ошириш муносабатларидир.

Бугун айнан билимлар, интеллектуал мулк ишлаб чиқариш ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти ўсишининг асосий манбаси ҳисобланади. Статистик маълумотларга кўра, АҚШнинг илмий тадқиқот ишларига ички харажатлари йилига 243,6 млрд. долларни, ёки ЯИМнинг 2,6 фоиздан ортиғини ташкил этади. Японияда бу харажатлар 94,7 млрд. долларни, ёки ЯИМнинг 3 фоиздан ортиғини, Германияда мос равишда 47,6 млрд. долларни, ёки тахминан 2,5 фоизни, Буюк Британияда – 25,4 млрд. долларни ёки 1,9 фоизни ташкил қилади.

Ҳозирги кунда халқаро интеллектуал мулк бозори умумжаҳон бозорининг ўзига хос ривожланиш хусусиятларига ва тенденцияларига эга бўлган мустақил секторига айланган. Бу қуйидагиларда ўз ифодасини топади: биринчидан, интеллектуал маҳсулотлар ва хизматлар халқаро бозорларда тобора кўпроқ аҳамиятли ўринларни эгаллашида. Иккинчидан, мутахассислар баҳоларига кўра жаҳон интеллектуал маҳсулотлар ва хизматлар бозори ҳозирги кунда анъанавий товарлар бозорига нисбатан 5 марта тезроқ ўсиш тенденциясига эга эканлигидир. Бундан ташқари яна бир замонавий хусусияти, маҳсулотлар ва хизматларнинг илм сиғимлилигининг ўзи ҳам тез суръатларда ўсиб бораётганлиги билан ифодаланади. Илмий-техника тараққиёти космик тадқиқотлар, муҳофаа каби соҳалардан ташқари, истеъмол товарларида (автомобиллар, аудио-, видео ва маиший техника, электроника ва бошқалар) ҳам тобора кўпроқ илмсиғимлилиги ошиб бормоқда.

Халқаро амалиётда илмий-техник фаолият ҳуқуқлари ва натижаларини сотишнинг (узатишнинг) кўпгина шакллари мавжуд бўлиб, уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: лицензия шартномасига асосланган ношартномавий ва шартномавий.

Биринчи турга корпоратив шакллар киради, улар ўз ичига компанияни харид қилиш ёки сотиш, қўшма корхонани тузиш, очик акциялар сотувида ушбу жараёни ҳисобга олади. Бундай шакллар учун технологиялар мажмуасига ва мос равишда уларга эгалик ҳуқуқининг муайян тўпламига эга бўлиш характерлидир.

Шартномавий усулда эса ихтиродан, саноат намунасидан, савдо белгисидан ёки ноу-хаудан фойдаланиш истагига эга бўлганлар патент эгасидан маълум ҳақ эвазига лицензия олишлари зарур ҳисобланади.

Маълумки, рақобат курашида иқтисодий ўсиш ва муваффақиятнинг бош манбаси бўлиб, интеллектуал мулк объектлари ва уларга асосланган инновациялар хизмат қилади. Бу эса ўз навбатида, тадқиқотлар ва ишланмалар натижаларини химоялаш ва кейинги илмий-техник тараққиётни рағбатлантириш интеллектуал мулк тизимининг ролини оширади. Ҳар бир мамлакатнинг жаҳон лицензиялар бозорига кириши, бу жараёндаги тенденцияларни ҳисобга олган ҳолда янгиликларни жорий этиши илмсиғимли маҳсулотларни ишлаб чиқариб, уни экспорт қилишда муваффақият-

ларга эришишнинг муҳим гаровидир. Жаҳон технологиялар бозорида етакчи мавқеаларни эгаллаб турган юқори ривожланган мамлакатлар тажрибасига таяниб, Ўзбекистон мавжуд интеллектуал салоҳиятга ва илмий-техник ресурсларга асосланган ҳолда интеллектуал мулк бозори бўйича ўз тараққиёт стратегиясини танлаб олиши керак.

Интеллектуал мулк фаолият натижалари иккита йирик йўналишга бўлинади:

- саноат интеллектуал мулки – бунга патентлар, саноат дизайни, савдо маркалари ва белгилари, тижорат сирлари киради;
- ижтимоий интеллектуал мулки – фан ва адабиёт, санъат асарларига муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа шу кабилардан иборат.

Интеллектуал мулки бозори охириги йилларда номоддий активлар бозорининг айнан шу соҳасида харидоргир бўлиб, жаҳон бозорининг бошқа секторларига нисбатан энг юқори кўшимча ўсиш суръатларини намоян этмоқда.

Ўзбекистонда ушбу бозорларнинг номоддий активларини капиталга айлантириш учун муайян шарт-шароитлар мавжуд. Шу сабабли, республикамызда аҳолининг (энг аввало ишбилармонлик доираларининг) юқори ҳуқуқий маданиятини, ижодкорлик ва яратувчанлик фаоллигини рағбатлантиришга имкон берувчи илмий-техник фаолиятни мотивациялашни молиявий механизминини кучайтириш зарур.

Интеллектуал мулк бозорининг шаклланишида илмий тадқиқот ва ишланмаларни инновацион салоҳияти ва инновацион фаоллиги, инновацион тижорат потенциалини баҳолашда муҳим ҳисобланади. Бундай инновацион фаоллик республика ва унинг ҳудудларини тезкор ривожланишини таъминлайди. Таъкидлаш жоизки, ҳудудлар иқтисодиётининг инновацион ривожланиш йўлига ўтишини интеграл баҳолаш учун ушбу ҳудудларда амалий ИГТКИ босқичида бўлган, саноатда қўллаш ва ўзлаштириш башорат қилинаётган илмий тадқиқот ва ишланмалар маълумотларини экспертиза қилиш асосида инновацион тижорат потенциалини баҳолаш зарур бўлади. Бунда экспертиза мақсади – инновацион лойиҳалар маълумотларини инновацион турдаги иқтисодиётга ўтиш салоҳиятини шакллантириш учун инновацион тижорат имкониятларини аниқлашдир. Бундай инновацион тижорат фаолият

тини баҳолаш бўйича экспертиза технологияси қуйидагиларни ўз ичига олиши зарур:

- ишлаб чиқилган ИТТКИ ва инновацион лойиҳаларнинг иқтисодий баҳоларини тавсифлайдиган кўрсаткичлар ишончилигини бўйича ҳисоб-китобларини амалга ошириш;

- Инновацион тижорат фаолияти учун ҳисоблаб чиқилган самардорлик кўрсаткичларини аниқлаш, яъни:

- а) соф дисконтланган даромад (СДД);

- б) дисконтланган даромадлилик индекси (ДДИ);

- в) ўзини қоплаш муддати;

- г) ички даромадлилик меъёри (ИДМ) сифатини баҳолаш.

Умуман, инновацион тижорат фаолиятини баҳолаш қуйидагиларга, жумладан, кадрлар салоҳиятига берилаётган ахборотининг ҳаққонийлиги ва ишончилигига, етарли моддий-техника ресурсларининг мавжудлигига ҳамда тўғри бошқарув қарорларини қабул қиладиган ташкилий бошқарув тузилмасининг фаолият даражасига бевосита боғлиқ бўлади.

Таянч иборалар

Менежмент, концепция, стратегия, инновацион стратегия, илмий тадқиқот, ишланма, технология, тижорат, маҳсулот, диффузия модели, баҳо, нарх, интеллектуал мулк, потенциал, бошқарув қарорлари, ахборот.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион стратегияларнинг моҳиятини ёритинг.

2. Замонавий инновацион стратегияларнинг турларини санаб беринг.

3. Инновацион менежмент концепциясини шарҳлаб беринг.

4. Илмий тадқиқот ва ишланмалар натижаларининг тижоратлашуви қандай тавсифланади?

5. Янги маҳсулот ва технологияларнинг бозорга кириш стратегиясини ёритинг.

16-мавзу: Инновацион маркетинг фаолиятини такомиллаштириш

Режа

16.1. Инновацион маркетинг моҳияти ва инновацион фаолиятни ташкил этиш жараёнлари.

16.2. Инновацион маркетинг турлари, таъсир этувчи омиллар ва инновацион маркетинг фаолияти самарадорлиги.

16.3. Инновацион бозорда рақобатчилар таъсирини камайтириш ва рақобатни бартараф этиш имкониятлари.

16.1. Инновацион маркетинг моҳияти ва инновацион фаолиятни ташкил этиш жараёнлари

Ҳозирги замон маркетинг тўғрисидаги адабиётларда маркетингнинг моҳияти ва унинг муҳим хусусиятлари тўғрисида соҳа олимлари ва мутахассислар томонидан жуда кўплаб таърифлар берилган. Аммо, уларни умумлаштирган ҳолда мазкур соҳанинг машҳур маркетинглог Ф.Котлернинг “Маркетинг асослари” номли асарида берган таърифини асос қилиб олиниши тўғри бўлади.

“Маркетинг – малакали бозор қатнашчиларининг асосий тартиб-интизомларидан биридир. Улар бозорни қандай қилиб тасвирлаш, қандай қилиб уни сегментларга бўлиш, мақсадли бозор доирасида истеъмолчиларнинг эҳтиёжлари ва талабларини баҳолаш, бозорда керакли бўлган истеъмол хусусиятлари бўлган товарни яратиш ва синашни, нарх воситасида товарнинг қимматлилиги ғоясини истеъмолчиларга етказишни, товар ҳаммага қулай бўлиши ва яхши танилиши учун тажрибали воситачиларни танлашни, истеъмолчилар товарни ташишлари ва уни олиш иштиёқида бўлишлари учун товарни реклама қилиш ва силжитишни билиши керак. Бозорнинг малакали қатнашчиси, албатта, кенг билимга кўникмага эга бўлиши керак”⁹⁴.

⁹⁴Котлер Ф. Основы маркетинга, Учебное пособие. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2015, стр. 809.

Демак, маркетинг – жуда серқирра жараёндир. Бу бозор муносабатлари субъектларининг, шунингдек, таъминотчилар амалий иқтисодчилар, олимлар, бутун ташкилотлар, ҳатто ҳукумат идораларининг бозор фалсафаси, фикрлаш стратегияси ва тактикаси, фаолиятидир. Бошқа томондан, маркетинг ҳаракатчан, ўзининг қўлланилиши, фаолият кўрсатиш вақти, атрофидаги бозор муҳитининг параметрлари ва албатта, мақсадли истеъмолчилар гуруҳларига боғлиқ ҳолда ўзгаради. Маркетинг кўрсатмалар тўплами, фаоллик кўникмаларининг дастури эмаслиги аён. У фақатгина комплекслик ва тизимлилиқ шартлари билангина маҳсулдор бўлиши мумкин. Маркетингнинг моҳияти шундан иборатки, у нафақат ишлаб чиқаришни такомиллаштиришнинг энг муҳим йўналиши, балки мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараён ҳамдир.

Шундай қилиб, маркетинг харидорга у хоҳлайдиган нарсани таъминлаб, бунда оқилона нархни белгилаб ва замонавий янги товарларни унга қулай бўлган жойда ҳамда керакли миқдорда харид қилиш имкониятини бериш орқали муваффақиятга эришиш мумкинлигига ҳаммани ишонтиришдан иборат.

Шунинг учун маркетинг эҳтиёжларини аниқлаш, шунга мувофиқ маҳсулот ва хизматлар сифатини ошириш ҳамда корхонанинг мақсадларига эришишни таъминлаш усулларида самарали фойдаланишдан иборатлиги билан белгиланади.

Маркетинг предметини тушуниш бўйича икки хил “кенгайтирувчи” ва “чекловчи” ёндашуви мавжуд. Кенгайтирувчи нуқтаи назарига кўра маркетинг предметига ижтимоий-иқтисодий ва технологик жараёнларнинг макроиқтисодий муаммоларидан бошлаб тор молиявий доирадаги муаммоларгача қарийб ҳамма жиҳатлар киритилади. Чекловчи ёндашувда эса фақатгина айрим, энг муҳим жиҳатлари, муаммолари ҳисобга олинади ҳолос.

Шундай экан инновацион маркетинг – фирма маҳсулотининг максимал сотилиши, экспорт маҳсулотларининг максимал самарадорлигига эришиш ва бозор улушини кенгайтиришга йўналтирилган фирма фаолиятини бошқариш ва ташкил қилиш тизимидир ёки инновацион маркетинг – бу сотишни янги тизимини яратиш ва истеъмолчиларни сотувга товарлар ва хизматларни уларнинг талаб-

ларига мос ҳолда чиқариш орқали юқори даражада қондириш мақсадида ўтказиладиган чора-тадбирлар йиғиндисидир.

Инновацион маркетинг товар ишлаб чиқарувчиларга бозорга мўлжалланган хатти-ҳаракатларнинг аниқ истикболини бериб, уларнинг ушбу хатти-ҳаракатларига мақсадли ва мувофиқлаштирилган ҳолда амалга оширишга имкон яратади.

Инновацион маркетингни ташкил этиш жараёнининг келгуси тараққиёти концептуал йўналишлари билан боғланган.

Инновацион маркетинг концептуал йўналишлари дейилганда маркетинг фаолиятини ташкил этишни ривожлантиришнинг ҳар хил босқичларида унинг келгуси стратегиясини белгилайдиган қарашлар тизимидан иборатдир.

Рақамли бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида инновацион маркетинг концептуал йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- инновацион асосда ишлаб чиқаришни такомиллаштириш йўналишида – товар ишлаб чиқарувчи ўз ҳаракатини маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигига, маҳсулот бирлигининг таннархини пасайтириш мақсадида ишлаб чиқариш – технологик жараёнларнинг рақамли технологияларга мос оптималлашувига қаратади. Шунингдек, кенг тарқалган ва нарх жиҳатидан қулай бўлган товарларга янги модефикациялар яратишга устуворлик берилади. Мақсадга эришишнинг етакчи воситалари сифатида ишлаб чиқариш миқёсларини кенгайтириш ва маҳсулот таннархини камайтиришга устуворлик беради;

- товарни истеъмолчи талабига мос такомиллаштириш йўналишида – маҳсулотнинг истеъмолчилик хусусиятларини оширишга алоҳида аҳамият берилади. Бунда истеъмолчилар энг юқори сифатли, энг яхши эксплуатацион хусусиятларга эга бўлган товарга нисбатан хайрихоҳ бўладилар. Шундан келиб чиқиб, товар ишлаб чиқариш жараёнида асосий диққат - эътибор товарларга, уларнинг сифати ҳамда маркетинг стратегиясига қаратилади;

- тижорат ҳаракатларини жадаллаштириш концептуал йўналишида асосий эътибор товарларни сотиш ва сотилишларни рағбатлантиришга қаратилади. Бундай ҳолатда товар ишлаб чиқарувчи ўз ҳаракатларини барча истеъмолчилар фирманинг товарларини керакли миқдорда сотиб олишларига ва сотилишлар ҳажмининг ўсиши ҳисобига юқори фойда олишига қаратади;

- инновацион маркетингнинг “Маркетинг – микс” концептуал йўналишида асосий эътибор истеъмолчилар эҳтиёжларига ва уларнинг самарали қондирилишига қаратилади. Якуний натижа сифатида эса фойда олиш, товар ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва “маркетинг – микс” истеъмолчилар эҳтиёжларини қондириши узвий боғлиқликни яратишга қаратади;

- инновацион маркетинг стратегияси концептуал йўналишида истеъмолчилар ва рақобатчилар эҳтиёжларини қондириш ва бир вақтнинг ўзида яхшироқ истеъмол хусусиятларига эга бўлган товарни яратиш ёки пастроқ нарх қўйиш орқали рақобатбардошликни таъминлаш бўйича устунликка эришишдан иборат. Натижада, бу жараён корхоналарда бозор эҳтиёжларини тўлиқроқ қондириб, ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради ва келгусида бу соҳада эришилган барча ютуқлар инновацион натижа сифатида максимал фойда олиш имкониятини яратади.

Юқоридагилар билан бир қаторда инновацион маркетинг бўйича бир қатор замонавий янги концептуал йўналишлар ҳам шакллантирилган. Булар қуйидагилардан иборат:

- ижтимоий-ахлоқий маркетинг йўналишида инновацион жараён нафақат битта шахснинг, балки бутун жамият эҳтиёжларини қондиришга қаратилишидан иборат бўлиб, бунда харидор эҳтиёжлари, истеъмолчи даромадлари ва фойдаси жамият манфаатларини мувофиқлаштиради ҳамда ижтимоий-ахлоқий муҳит яратилишига олиб келади;

- жаҳон иқтисодиётидаги ўзгаришларга мос глобал маркетинг йўналишида бозор алоҳида сегментлар каби эмас, кўпроқ эҳтиёжларнинг гомогенизацияси жараёни, яъни истеъмолчиларнинг машхур ва танилган товар маркаларини олишга жуда иштиёқмандлигига бўлган талаб ва эҳтиёжларга кўра ягона бозор сифатида қаралади. Шунини таъкидлаш жоизки, глобал маркетинг асосида инновацион товарни эҳтиёжларини қондиришнинг стандартлашган ва истеъмолчиларнинг кенг сегментлари учун қулай ва арзон бўлган усулига мос янги имкониятлар яратилади;

- инновацион “яшил маркетинг” харакати йўналишида маркетинг жараёнининг атроф-муҳитга таъсирини камайтиришга, экологик муаммоларни бартараф этишга йўналтирилади. Бундай инновацион маркетинг концептуал йўналишларида маркетинг

жараёнлари экологик жиҳатдан тоза бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш ҳамда шунга мос истеъмолчи эҳтиёжини қондиришга қаратилган инновацион товарлар яратишга қаратилади.

16.2. Инновацион маркетинг турлари, таъсир этувчи омиллар ва инновацион маркетинг фаолияти самарадорлиги

Маркетингнинг аниқ шакллари ва мазмуни корхона фаолияти хусусиятларидан, унинг ички имкониятлари ва ташқи шарт-шароитларидан келиб чиқади. Бу ерда маркетинг ва бошқа ҳамма оралиқ фаолият турларининг қуйидаги мақсадларга эришиш учун ягона йўналтириладиган жараёнга бирлашиши содир бўлади, бу эса ўз навбатида турли хил маркетинг турларининг ҳаракатланишини белгилаб беради.

Иқтисодиётда аъъанавий маркетинг билан бир қаторда инновацион маркетинг ривожланиб бир қатор ўзига хос турлари мавжуд. Булар қуйидагилардан иборат:

- муносабатлар маркетинги;
- тармоқ маркетинги;
- ижтимоий маркетинг;
- геомаркетинг;
- мегамаркетинг;
- “яшил маркетинг”;
- таъсуротлар маркетинги.

Инновацион маркетингнинг юқорида энг муҳим туридан бири—бу муносабатлар маркетинги бўлиб, у корхона ва миқоз учун ўзаро манфаатли фойдани ифодалайдиган узок муддатли муносабатларни ўрнатиш, ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашни ифодалайди. Бундай маркетинг миқознинг (корхона, харидор, истеъмолчи) индивидуаллашувига йўналтирилади ва ишончли миқозлар ва таъминотчилар ўртасида ўзаро муносабатларни бошқаришга қаратилади. Бунда ушбу миқоз учун товарлар ва хизматларни тўғри танлаш муҳим ҳисобланади ва янада аниқроқ айтиладиган бўлса, муносабатлар маркетингида (one-to-one маркетинги) – ҳар бир миқоз билан муносабатлар ўрнатиш ва уни ривожлантириш, айнан уларга юқори хизмат кўрсатиш билан белгиланади. Бунда

мижозни персонификация қилиш учун ахборот технологиялари ва маълумотлар тўпламлари фойдаланилади.

Тармоқ маркетинги – бозор ва миқозларни бирлаштирадиган сотувчилар ва харидорлар ўртасида муносабатлар ўрнатиш, ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш бўйича маркетинг фаолиятидир. Тармоқ маркетинги қуйидаги “токи сотувчи ва харидор ўртасида муносабатлар ўрнатилмас, ривожлантирилмас ва мустаҳкамланмас экан, битимни амалга ошириб бўлмайди”, - маркетинг постулатига асосланиши билан белгиланади.

Ижтимоий маркетинг – истеъмолчилар ва ушбу товар ўртасида айирбошлашга ижобий таъсир этадиган ва оқибатда корхона оладиган фойдага ижобий таъсир кўрсатадиган нотижорат ҳаракатларини ўз ичига оладиган маркетинг фаолиятини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнидан иборат бўлади. Бундай маркетингнинг инглиз тилидаги ифодаси “каусе релатед маркетинг” ушбу атамага тўлароқ ва аниқроқ таъриф беради. Умуман, ижтимоий маркетингнинг бирламчи вазифаси узок истиқболда жамоатчилик учун қулай маркетинг муҳитини яратишдан иборат.

Геомаркетинг – таклифни яхшироқ мослаштириш учун маҳаллий истеъмолчилар талабини тушуниш ва аниқлашга йўналтирилиши билан белгиланади. Бундай маркетинг турли географик типологияга асосланади ҳамда уларни маркетинг бўйича иқтисодий маконларини аниқ ва географик таҳлил қилишга асосланади.

Мегамаркетинг – атамаси илк бор XXасрнинг ўрталарида АҚШда Ф.Котлернинг маркетинг академиясида қўлланилган. Мегамаркетингда жамоатчилик билан алоқалар элементи сифатида керакли бозорга кириш учун ахборот жуда муҳим роль ўйнашини ҳисобга олишга асосланади. Мегамаркетингда у ёки бу мамлакат бозорига трансмиллий корпорациянинг кириб келиши, катта савдоишлаб чиқариш ва молиявий компанияларни жалб қилиниши ва натижада зарур бўлган бошқа каттароқ бозорларни ҳам эгаллаши билан характерланади.

“Яшил маркетинг”да – табиий ресурсларнинг чекланганлигини англаб олиш ва товарлар истеъмоли ҳамда маркетингнинг атроф-муҳитга таъсиридан ташвишланишни ифодаловчи (энвайронменталистик) ҳаракатлар ривожланиб бораётганлигини ҳисобга

олишга асосланади. Шу билан бирга экологик муаммоларга эътибор кучаяди ва натижада экологик жиҳатдан тоза бўлган маҳсулотни ишлаб чиқариш маркетингини кенгайтириш имконияти яратилади.

Таъсуротлар маркетингида истеъмолчи товар ва хизматларни уларнинг функционал атрибутларидан кўра кўпроқ уларни истеъмол қилиш, фойдаланишда олинadиган эмоционал самарасини ҳисобга олиб, харид қилишга асосланади. Бунда истеъмолчи бошдан кечирилган ҳар бир кечинма, у жамоавий ёки яқка тартибда бўлишидан қатъи назар, алоҳида бир киши учун ўз шахсини, ўзига хослигини мустаҳкамлаш усули бош мезон бўлади.

Инновацион маркетинг турлари асосида ушбу жараённи жадал ривожлантириш жуда муҳим ҳисобланади. Бугунги иқтисодийни глобаллашуви шароитида инновацион маркетинг фаолиятини ривожлантиришга бир қатор омиллар ўз таъсирини кўрсатиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Инновацион инфратузилманинг ривожлантириш.
2. Инновацион салоҳият ва инновацион фаолликни ошириш.
3. Инновацион маркетинг фаолиятини ривожлантиришда моддий-техник таъминотни яхшилаш.
4. Инновацион маркетинг фаолиятида ташкилий-бошқарув омиллари,

1. **Инновацион инфратузилмани ривожлантириш** омили— бу миллий инновацион тизимнинг бир сегменти сифатида функционал тўлақонли инновацион инфратузилма (технопарклар, бизнес-инкубаторлар, инновацион-технологик марказлар, технологиялар трансфери марказлари, венчур фондлари, интеллектуал мулк биржалари, маркетинг марказлари, илмий-техник ривожланиш марказлари) яратиш зарурлиги билан белгиланади. Техник жиҳозланиши ва кадрлар таркиби бўйича рақобатбардош илмий-техник маҳсулот ва технологиялар ишлаб чиқиш ва тижоратлаштириш, уларни ички ва ташқи бозорларда амалга оширишни таъминлай оладиган, инновацион соҳанинг амалдаги ва сифат жиҳатидан янги субъектларини яратиш ва қўллаб-қувватлашни кўзда тутилиши зарурлигидан иборат.

Рақамли иқтисодий шароитида замонавий корхоналарни инновацион ривожлантириш қуйидаги имкониятларни беради:

- янги ёки такомиллаштирилган технологиялар, маҳсулотлар, асбоб-ускуналар, материаллар ва ҳоказоларни жорий қилиш ҳисобига маҳсулот (товар, хизмат) ишлаб чиқаришнинг ўсишини таъминлайди;

- фан-техника ва ишлаб чиқариш соҳаларида қўшимча иш ўринлари яратади;

- зарурий инновацион инфратузилма (технопарклар, инновацион-технологик марказлар, кичик инновацион-технологик корхоналар ва бошқалар), инновацион фаолият субъектларини иқтисодий қўллаб-қувватлаш механизмлари яратади ва уларни жадал ривожлантиришга янги имкониятлар очиб беради;

- корхоналар инновацион фаоллигини оширишни таъминлайдиган, самарали фаолият кўрсатадиган, бозорни эгаллашга йўналтирилган инновацион тизим яратади;

- янгиликлар киритиш асосида ишлаб чиқаришда жадал таркибий ўзгаришларни амалга оширади, жумладан қонунчилик ва норматив-ҳуқуқий асосларни шакллантириш, юқори малакали кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимлари яратишни амалга оширади;

- рақамли технология асосида ишлаб чиқаришнинг техник даражасини ошириб маҳсулот (товар, хизмат) рақобатбардошлигини таъминлайди.

2. Инновацион салоҳият ва инновацион фаолликни ошириш омилида инновацион тизим шакллантиришнинг энг муҳим йўналишларидан бири сифатида инновацион ривожлантириш ҳамда илмий тадқиқот ва ишланмаларни мамлакат миқёсида инновацион салоҳияти ва инновацион фаолликни баҳолашдан иборат. Бунда инновацион фаоллик ҳудуднинг ривожланишини таъминлайдиган ягона омил сифатида намоён бўлади. Ҳудудлар иқтисодиётининг инновацион ривожланиш йўлига ўтишини интеграл баҳолаш учун илмий тадқиқот ва ишланмалар маълумотларини экспертиза қилиш талаб этилади. Бундай экспертиза технологияси қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ишлаб чиқилган ИТТКИ ва инновацион лойиҳаларнинг иқтисодий баҳоларини тавсифлайдиган кўрсаткичлар ишончлилигини ҳисоб-китоб қилиш;

- ҳисоблаб чиқилган самарадорлик кўрсаткичлари.

- а) соф дисконтланган даромад (СДД);
- б) дисконтланган даромадлилик индекси (ДДИ);
- в) ўзини қоплаш муддати;
- г) ички даромадлилик меъёри (ИДМ) сифатини баҳолаш;

- лойиҳалар самарадорлиги ҳисоб-китобларининг ишончлилигини баҳолаш инновацион лойиҳалар вужудга келтирадиган пул оқимлари ҳисоб-китобларини амалга ошириш ҳамда башорат нархларини ишлаб чиқишга асосланади.

Инновацион салоҳият ва инновацион фаолликни оширишда экспертиза ва инновацияларни танлашнинг кўп вариантли тизими асосидаги илмий ва технологик салоҳиятларни ривожлантириш ҳисобига ҳудудларни ривожлантиришнинг иқтисодий кўрсаткичлари ва инновацион портфел ишлаб чиқилади.

Илмий тадқиқотлар ва ишланмаларнинг инновацион салоҳиятини баҳолаш қуйидаги кўрсаткичлар бўйича амалга оширилади:

- илмий-техник ходимлар (тадқиқотчилар, конструкторлар, технологлар, экспериментал база ишчилари), жумладан, фан докторлари, фан номзодлари ва илмий даражаси бўлмаган ходимлар умумий сони;

- илмий йўналиш бўйича ўртача меҳнат стажи;

- илмий йўналиш доирасида илмий мактаб мавжудлиги;

- илмий йўналиш мавзуларида диссертация ҳимоя қилган фан докторлари ва фан номзодлари сони, мавзулари бўйича чоп этилган наشرлари, жумладан, хорижда чоп этилган монографиялар ва наشرлар сони;

- наشرлардан цитата келтиришлар, жумладан, хорижий манбаалардан;

- илмий анжуманларда иштирок этиш сони (шу жумладан хориждан таклифлар), илмий йўналиш мавзулари бўйича кашфиётлар мавжудлиги, патентланган ихтиролар ва сотилган лицензиялар сони (шу жумладан хорижда);

- илмий йўналиш бўйича давлат миқёсида мукофот билан тақдирланган илмий натижалар мавжудлиги кабилардан иборат.

3. Инновацион маркетинг фаолиятини ривожлантиришда муҳим ҳисобланган моддий-техник таъминотини яхшилаш омилни қуйидагиларга асосланади:

- молиялаштириш ҳажми, жумладан, давлат бюджетидан, бюджетдан ташқари фондлардан самарали фойдаланиш;
- илмий йўналишда фойдаланиладиган, жумладан, хизмат муддат 5 йилдан кам бўлган илмий ва ишлаб чиқариш асбоб-ускуналардан самарали фойдаланиш даражаси;
- илмий йўналишнинг асбоб-ускуналар ва материаллар билан таъминланганлик даражасини ошганлиги;
- синов-экспериментал база ва ички майдонлар билан таъминланганлик даражасини ошганлиги;
- моддий-техник таъминотни яхшилаш натижасида ижтимоий муаммоларнинг ҳал қилинганлик даражасини ошганлиги ва шу кабилардан иборат.

Буларнинг барчаси корхоналарда белгиланган шкалалар бўйича ўзини ўзи баҳолаш мезони асосида амалга оширилади.

Мазкур омилни ҳисобга олиш корхоналарда моддий-техника таъминотини яхшилаб инновацион маркетинг фаолиятини ривожлантириш имконини беради.

4. Инновацион маркетинг фаолиятини жадал ривожлантиришнинг келгуси тараққиёти ташкилий бошқарув омилларига бевосита боғланган.

Инновацион маркетинг фаолиятида ташкилий-бошқарув омиллари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- илмий йўналиш доирасида бошқарувни тўғри ва тизимли ташкил қилинганлиги;
- бошқарув объектига таъсир кўрсатиш ва фойдаланилаётган тадқиқот усулларининг прогрессивлик даражаси;
- халқаро илмий кооперацияда иштирок этиш ва кооперациянинг самарадор эканлиги ва бошқалардан иборат.

Инновацион маркетингда унинг фаолият самарадорлигини баҳолаш ўзига хос ёндашувни талаб этади. Бунда энг аввало инновацион маркетинг фаолияти самарадорлигига “нарх” омили асосий таъсир кўрсатиб, истеъмолчининг харид қилишида асосий роль ўйнайди. Инновацион иқтисодиёт шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект олинаётган фойданинг максималлаштиришга

интилади. Бунинг учун фойдани оширишга таъсир қиладиган омилларни чуқур таҳлил қилиш талаб этади.

Инновацион маркетинг самараси ишлаб чиқарувчи ёки сотувчини маркетинг тадбирларининг натижаси бўлиб, савдо ҳажмининг ўсиши, фойда, бозор улуши каби кўрсаткичларда ўлчанади. Инновацион маркетинг самарасини, унга эришиш учун сарфланган маблағларга нисбати – инновацион маркетинг тадбирларининг иқтисодий самарадорлигини келтириб чиқаради. Инновацион маркетинг тадбирларининг фойдани оширишдаги самараси қуйидагича топилади:

$$\text{ИМсф} = \text{Стф2} - \text{Стф1} \quad (1)$$

Бу ерда, Стф1– инновацион маркетинг тадбирлари ўтказилгунгача бўлган корхонанинг савдо тушумидан олган ялпи фойдаси (сўм);

Стф2 – инновацион маркетинг тадбирлари ўтказилгандан сўнг корхона эришган савдо тушумидан олинган ялпи фойда (сўм).

Корхонанинг инновацион маркетинг тадбирлари натижасида савдо ҳажмини ошириш самараси қуйидаги формула билан топилади:

$$\text{ИМсс} = \text{Ст2} - \text{Ст1} \quad (2)$$

Бу ерда, Ст1– инновацион маркетинг тадбирлари ўтказилгунча бўлган умумий савдо тушуми;

Ст2– маркетинг тадбирлари ўтказилгандан сўнг эришилган умумий савдо тушуми.

1-формулада инновацион маркетинг тадбирлари натижасида корхонанинг фойдаси қанчага ошганлиги (ёки камайганлигини), 2-формула орқали, инновацион маркетинг тадбирлари натижасида корхонанинг савдо тушуми қанчага ошганлиги (ёки камайганлигини) аниқлашимиз мумкин.

Инновацион маркетинг тадбирларининг иқтисодий самарадорлиги қуйидагича аниқланади (3-формула):

$$\text{ИМис} = \text{ИМсф} / \text{ИМмх} \cdot 100 \text{ фоиз} \quad (3)$$

Бу ерда, ИМмх – инновацион маркетинг тадбирлари учун сарфланган харажатлар.

ИМсф – инновацион маркетинг фаолиятида олинган фойда.

16.3. Инновацион бозорда рақобатчилар таъсирини камайтириш ва рақобатни бартараф этиш имкониятлари

Инновацион бозорда рақобатчилар таъсирини камайтириш янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш, мавжудларини модификациялаш, энг асосийси, маркетинг диверсификациялашни тизимли йўлга қўйиш асосида амалга оширилади.

Янги инновацион маҳсулот мавжуд маҳсулотни модификация қилиш ёки истеъmolчи муҳим деб ҳисоблайдиган янгилигини киритишни назарда тутди. Истеъmolчи янги ва такомиллашган маҳсулотларни хоҳлайди ва кутади. Рақобатчилар ҳам уларни бундай янгиликлар билан таъминлаш учун максимум ҳаракатларни амалга оширадилар. Демак, инновацион бозорда рақобатчилар таъсирини камайтириш учун ишлаб чиқариш бўйича алоҳида янги маҳсулотлар яратиш дастури бўлиши талаб этилади.

Корхона янгиликларга икки йўл билан эга бўлиши мумкин. Биринчидан, четдан сотиб олиши йўли билан, яъни қандайдир фирмани ёки бировнинг товарини ишлаб чиқариш учун патент ёки лицензияга эга бўлиши ҳисобига. Иккинчидан, ўз ҳаракатлари туфайли, яъни ўзида тадқиқотлар ва ишланмалар асосида яратиш орқали. Инновацион “янгиликлар” дейилганда товарнинг сифатлиси, яхшиланган вариантлари ва модификациялари, шунингдек, янгиланган маркалари назарда тутилади.

Маҳсулот бўйича янгиликлар, яъни янги маҳсулотларнинг яратилиши ва ўзлаштириш жараёни дифференциация ёки диверсификация асосида амалга оширилиши мумкин. Инновацион бозорда маҳсулот дифференциациясида фирманинг (корхонанинг) маҳсулот етиштириш дастурига мос таркибий ўзгаришлар асосида янги маҳсулот ишлаб чиқарилишини тизимли ташкил этишдан иборат. Бунга, бир томондан, истеъmolчилар орасида эҳтиёжлар дифференциациясининг чуқурлашуви, бошқа томондан эса, ҳукукий актлар (масалан, ҳар хил бозорларда, айниқса чет эл бозорларидаги турли хил талаблар)нинг муҳим жиҳатлари ҳисобга олинади.

Инновацион бозорда рақобатни камайтириш йўлларида бири сифатида эҳтиёжга мос бир неча турдаги маҳсулотларни яратиш, бошқача айтганда маркетинг диверсификацияси кўриниришида намоён бўлади. Маркетинг диверсификацияси дейилганда корхона-

нинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг янги буюртмачиларини топиш ва шу асосда янги бир неча турдаги маҳсулотлар яратиш ҳамда сотиш дастурини янгилаб бориш тушунилади. Бу жараён қуйидагиларни ўз ичига олади:

- корхона янги инновацион маҳсулотнинг бир неча турларини ишлаб чиқаришга эришади ва бунда ишлаб чиқаришнинг технологик, сотиш жиҳатдан эски маҳсулотга боғлиқ бўлган айрим жиҳатлари такомиллаштирилади ҳамда янги истеъмолчилар ёки бозорлар учун мўлжалланган (бир неча турдаги) маҳсулотларни (ишлаб чиқариш ва сотишни) ўзлаштиради (горизонтал диверсификация);

- корхона илгаридан ишлаб чиқариладиган (эски) маҳсулотларни такомиллаштириш натижасида товарларни (бир неча турларини) илгариги истеъмолчилар ва бозорларга таклиф этади (вертикал диверсификация). Бунда олдинги ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулотларни (турлари бўйича) замонавий бозор талабига мослаштиради (модификацияланган диверсификация);

- корхона умуман янги бўлган, техник ва бозор муносабатлари жиҳатидан аввалги маҳсулотлар билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган мутлақо янги (истеъмолчи эҳтиёжига мос бир неча турдаги) инновацион маҳсулотларни ўзлаштиради (латерал диверсификация).

Умуман, маркетинг диверсификацияси корхона ишлаб чиқариш дастурининг мақсадли инновацияга мос кенгайтирилиши деб қаралиши, бозорда сотиш хавф-хатарларини ва аввалги бозорлар, истеъмолчилар ёки маҳсулотларга боғлиқликни камайтиришга имкон бериши билан ҳам характерланади. Бундай маркетинг дивер

сификациясида корхоналар қуйидаги янги инновацион йўналишлардан бирини танлаши зарур бўлади:

- мутлақо янги инновацион маҳсулотларни (турлари бўйича) ишлаб чиқиш (ўз ишланмаси ёки ишланмага буюртма бериш) асосида;

- янги маҳсулотлар учун янги технологияга ҳамда янги лицензияга эга бўлиш;

- инновацион кооперацияни амалга ошириш асосида бозор талабига мос товарлар (турлари бўйича) ишлаб чиқариш ва сотиш-ни амалга ошириш (маҳсулотлар алмашиш ёки қўшма корхона ташкил этиш).

Инновацион маркетинг фаолиятида янги товарларни ишлаб чиқиш – бу, бозорда муваффақиятга эришишнинг муҳим гарови бўлиб унинг ёрдамида корхона юқори натижага эришиши, янги бозорни шакллантириш, рақобатчилардан ўзиб кетиш ҳамда ўз даромадларини ошириш имкониятларини яратади.

У ёки бу товарларининг бозор учун янгилигини, инновацион бозорга мос эканлиги мезонлар тизими асосида аниқлаш мумкин. Бунда нафақат истеъмолчи эҳтиёжларни қондирадиган янги товарлар (дельтоплан, виндсерфинг), шунингдек, рақобатчи товарга нисбатан янги нархида ҳам рақобатбардошлик ҳисобга олинади.

Инновацион бозорда рақобатчилар таъсирини камайтириш жуда муҳим ҳисобланади. Бунда, корхона инновацион маҳсулот ишлаб чиқаришига нисбатан янгиликлар киритишнинг ички ва ташқи сабабларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Янгилик киритишнинг ички сабаблари қуйидагилардан иборат бўлади:

- корхона жадал ўсишини таъминлаш зарурияти;
 - фойдани юқори даражасини сақлаб туриш;
 - рақобатли вазиятларни кучайтириш ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш;
 - баъзи хатарли фаолият соҳаларини бартараф этиш.
- Ташқи сабаблар одатда қуйидагилардан келиб чиқади:
- сотиш бозорларининг тобора тўйиниб боришига эришиш;
 - бозор талабига мос таркибий ўзгаришларни (дифференциацияни) амалга ошириш;
 - конъюнктура ва мавсумий тебранишларни текисланиши (меъёрланишини) таъминлаш ва бошқалардан иборат.

Инновацион бозорда бошқа рақобатчиларни бартараф этиш имкониятини яратадиган янги инновацион товарни ишлаб чиқариш жараёни қуйидаги тўрт босқични ўз ичига олади:

- 1) янги товар (хизмат)лар яратиш ғояларини излаш ва танлаш;
- 2) янги товар концепциясини шакллантириш ва аниқлаш;
- 3) янги товарни ишлаб чиқариш;
- 4) янги товарни бозорга чиқариш ва уларга сервис хизмат кўрсатиш.

Инновацион бозорда янги товарларни, ғояларни излаш ва танлаш жараёнида эҳтиёжлар ривожланиши, истеъмолчиларнинг

хатти - ҳаракатлари ва хоҳиш-истаклари, инсон ҳаёт фаолияти истиқболли соҳаларининг ривожланишига алоҳида аҳамият берилади (дам олиш, ахборотлаштириш, автоматлаштириш, шаҳар ташқарисидаги қурилиш ва ҳ.к). Янги ғояларни манбалари сифатида ходимлар, тақсимот каналлари, рақобатчилар ва бошқалар бўлиши мумкин. Улар бозорга мўлжалланган бўлади ва улар орасидан истеъмолчиларнинг хоҳиш - истаклари ва эҳтиёжларига асосланган имкониятларни аниқлайдилар, сўнгра бу истакларни кондиритишга илмий тадқиқотлар йўналтирилади. Лабораторияга мўлжалланган манбалар фундаментал тадқиқотлар асосида имкониятларни аниқлайди. Бу тадқиқотлар янги билимларга эга бўлишга мўлжалланади ва янги товарлар ғояларининг туғилишига билвосита сабаб бўлади.

Янги ғояларни генерация қилишда “мия ҳужумлари” усулидан фойдаланади. Бозорни чуқур таҳлил қилган кўпгина мутахассисларнинг фикрига кўра, бундай ғояларни яратувчилар ўзига хос характер ва хусусиятга эга бўлиб, улар янги ғояларни генерация қилиш учун кенгроқ дунёқарашга эга бўлишлари ҳамда улар қанчалик ғайриоддий бўлишидан қатъи назар, уларни танқид қилмаслик кераклиги айтилади.

Янги товар концепциясини шакллантириш ва аниқлаш жараёнида товарнинг якуний тавсифларини истеъмолчининг унга муносабатни ҳамда ишланманинг бу босқичида харид қилиш ниятини аниқлаш учун истеъмолчига тақдим этиладиган манфаатлар тўпламининг тасвири тақдим этилади. Бу потенциал истеъмолчилар ташаббусқорлигининг синовидир. Улар товарнинг оғзаки тасвири, ёзма маълумот шаклидаги янги товарнинг тасвири, шакли, кўриниши ва бошқа шу кабиларда ўз муносабатларини ифодалаши керак бўлади.

Янги товар концепциясини аниқлаш жараёнида шу вақтгача бошланғич маҳсулотни харид қилиб келаётган миқозлар (“алмаштириш самараси”) ва биринчи бор янги маҳсулотни харид қилаётган миқозлар (“жалб этиш самараси”) дан янги маҳсулотни сотиб олиш борасидаги тушум бозорга янги товарни чиқаргунгача бўлган тушумдан кўп бўлганда ижобий натижага эришишини билдиради.

Инновацион бозорда янги товарни ишлаб чиқариш бир қатор ўзига хос бозор талабларини юзага келтиради. Булар қуйидагилардан иборат:

- товарни янги инновацион технология асосида ишлаб чиқариш;
- дефект товарлар бўлишига йўл қўймаслик;
- товарларни истеъмолчи миқозлар талабига мос ўзгартириб туриш;

- янги товарларни модификация қилиш ва дизайнларида ўзгартиришлар киритиш;

- истеъмолчи талабига мос рақобатбардош товарларни ишлаб чиқариш.

Инновацион бозорда янги товарларни бозорга чиқариш ва уларга сервис хизмат кўрсатишда рақобатнинг кучайиши ва товарларнинг мураккаблашуви билан истеъмолчилар янги товарнинг фақат сифат хусусиятларини эмас, балки сотиш ва сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш тизими ҳам катта аҳамиятга эгаллиги билан ифодаланади.

Янги товарларни бозорга чиқаришда сервис хизмат кўрсатиш истеъмолчи харид қилган товар (асосан техник мураккаб маҳсулотлар)ни оқилona кафолатланган ишлатиш имконини берадиган таъминлаш тизимидан иборат.

Инновацион маркетингда бундай хизматлар техник ва тижорат хусусиятига эга бўлган махсус хизматларнинг барчасини қамраб олади. Бундай сервис хизмат кўрсатиш янги товарларни бозорга чиқаришдаги инновацион маркетинг жараёни бўйича қуйидаги янги мақсадларни бажариш имконини беради:

- инновацион товарларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш стратегиясини белгилаб олиш;

- инновацион товарлар учун янги истеъмолчиларни топиш ва улар орасида устун муносабатларни шакллантириш;

- мавжуд истеъмолчилар билан муносабатларни мустаҳкамлаш ва уларни янги харидларга рағбатлантириш.

Янги яратилган товарлар учун сервис хизматларини кўрсатиш, корхона имижини яратиб, “миқозларнинг эҳтиёжларини ишончли қондириш”дан иборат бўлган маркетинг мақсадини кам харажатлар билан амалга ошириш ва рақобат курашини самарали олиб бориш асосида инновацион маркетингни ривожлантиришнинг янги имкониятларини очиб беради.

Таянч иборалар

Маркетинг, таҳлил, услубиёт, самарадорлик, инновацион маҳсулот, тижорат, нарх, илмий тадқиқот, ҳуқуқий муҳофаза, инновация бозори, рақобат, башоратлаш.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Замонавий инновацион маркетингнинг стратегик кўринишларини шарҳлаб беринг?
2. Юқори технологик товарларнинг инновацион маркетинг хусусиятлари қандай тавсифланади?
3. Янги инновацион товарларни ишлаб чиқишда мақсадли бозор таҳлили?

17-мавзу. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизими

Режа:

- 17.1. Инновацион лойиҳаларнинг мазмуни ва уларга қўйиладиган талаблар.
- 17.2. Инновацион лойиҳалар танлови ва экспертизаси.
- 17.3. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш элементлари, манбалари ва шакллари.
- 17.4. Инновацион лойиҳаларни венчур капитали ҳисобига молиялаштиришнинг хусусиятлари.

17.1. Инновацион лойиҳаларнинг мазмуни ва уларга қўйиладиган талаблар

Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизимида оид масалаларни ўрганиш учун “лойиҳа” тушунчасининг мазмунини тўлиқ англаб етишимиз лозим бўлади. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида келтирилишича “лойиҳа” атамаси араб тилида – “рўйхат”, “низом”, “қоида”, “режа”, “дастур” деган маъноларни англатади. Лугатда ушбу атамага иккита изоҳ берилган. 1. Бино, иншоот, машина ва шу кабиларни қуриш ёки тиклаш учун ишланган, тайёрланган ҳужжатлар (чизма, ҳисоб-китоб, андоза, нусха ва шу кабилар) мажмуи. 2. Қарор, фармон, қонун ва шу каби ҳужжатларнинг дастлабки хомаки матни⁹⁵.

Иқтисодий адабиётларда лойиҳаларга⁹⁶ – иқтисодий, социал ва бошқа манфаат кўриш мақсадида маблағ сарафлаган (киритган) ҳолда олдиндан белгиланган муддат мобайнида амалга ошириладиган ўзаро боғлиқ тадбирлар ва ишлар мажмуаси, деб қаралади.

“Инновацион фаолиятни бошқариш” номли дарслик муаллифи С.А.Салиховнинг таъкидлашича, “... инновацион лойиҳа – бу ресурслар, муддатлар ва юрочилар бўйича ўзаро бир-бирини

⁹⁵ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. www.ziyouz.com/kutubxonasi, 505 бет.

⁹⁶ Иқтисодиётга оид лойиҳаларга. Масалан, инвестицион, инновацион ва бошқа лойиҳаларга

асослайдиган ҳамда ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлган, илм-фан ва техника тараққиётининг устувор йўналишларида муайян мақсадлар (вазифалар)га эришишга қаратилган жараёнларнинг мураккаб тизимидир”⁹⁷.

Келтирилган фикрлар асосида айтиш мумкинки, “инновацион лойиҳа” тушунчаси:

- инновацион мақсадларга эришишга хизмат қиладиган тадбирлар йиғиндисини;
- инновацион фаолиятни амалга ошириш жараёнини;
- амалга ошириладиган тадбирларни асословчи ва баён қилувчи хужжатлар пакетини ўзида мужассам этади.

Бу жиҳатлар инновацион лойиҳанинг инновацион фаолиятини ташкил қилиш ва мақсадли бошқариш шакллари сифатидаги аҳамиятини кўрсатади.

Тадқиқ этилаётган муаммолар кўламларига қараб инновацион лойиҳалар куйидаги кўринишларда бўлади:

- монолойиҳа – одатда, битта ташкилот (ёки битта бўлинма) томонидан бажариладиган лойиҳадир. Унинг олдида битта инновацион мақсад: аниқ буюмни, технологияни яратиш қўйилади. Тадқиқот – қатъий вақт ва молиявий ресурс доирасида амалга оширилади. Бунда, лойиҳа мувофиқлаштирувчиси ёки раҳбарининг бўлиши зарур бўлади;

- мультилойиҳа – ўнлаб монолойиҳаларни бирлаштирувчи комплекс дастурлар кўринишида тақдим этиладиган, мураккаб инновацион мақсадга эришишга (масалан, илмий-техник мажмуани барпо этиш, йирик технологик муаммони ҳал қилишга) қаратилган лойиҳадир. Бунда, лойиҳа мувофиқлаштирувчисининг бўлиши маъқул ҳисобланади;

- мегалойиҳа – бир қатор мультилойиҳаларни ва юзлаб монолойиҳаларни бирлаштиради. У битта мақсадга йўналтирилган комплекс лойиҳа бўлиб, марказлаштирилган молиялаштиришни ҳамда мувофиқлаштириш марказидан бошқарилишини талаб қиладди.

Мегалойиҳалар асосида минтақавий социал-иқтисодий ҳамда экология муаммоларини ҳал этиш, тармоқни техник қайта қуроллантириш, маҳаллий маҳсулотлар ва технологиялар рақобатбар-

⁹⁷ Салихов А.С. Инновацион фаолиятни бошқариш. Дарслик. –Т.: Иқтисодийёт, 2013, 221 бет.

дошлигини ошириш каби инновацион мақсадлар рўёбга чиқарилади.

Инновацион лойиҳалар бажарилаётган ишлар ҳажмлари ва давомийлигига қараб:

- қисқа муддатли – 1 йилгача;
- ўрта муддатли – 5 йилгача;
- узоқ муддатли – 5 йилдан ортиқ бўлиши мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, инновацион илмий-техник лойиҳалар (бошқа турдаги лойиҳаларга қараганда) мавҳумлик даражасининг юқори эканлиги билан ажралиб туради. Шу сабабдан улар ишланманинг эрта босқичидаёқ катта бўлмаган молиявий йўқотишлар билан тўхтатиб қўйилиши мумкин;

Назарияда ва амалиётда “инновацион лойиҳа” тушунчаси билан бир қаторда, “инновацион дастур” деган тушунча ҳам кенг қўлланилади. Бу тушунчалар бир-бирига яқин ва узвий боғлиқ. Шундай бўлса-да, улар ўртасида кескин фарқлар мавжуд.

Инновацион дастур – “мульти” ва “мега” лойиҳалар доирасида тузилади. У – амалий ва тематик илмий тадқиқотлар, шунингдек, инновацион ишланмалар танловининг муаммолари илм-фан ва техниканинг устувор йўналишларини, мамлакатни инновацион ривожлантиришни инобатга олган ҳолда давлат ва ҳўжалик бошқаруви органлари, йирик саноат корхоналари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг таклифлари асосида шакллантирилиши мумкин.

“Инновацион дастур лойиҳаларнинг (мультилоийҳа ва мегалойиҳалар) мураккаб комбинацияси бўлиб, бошқарув объекти сифатида алоҳида лойиҳадан ёки ўзаро бир-бири билан жуда заиф боғланган, ташкилот ёки унинг ижрочилари томонидан бажариладиган лойиҳалардан жуда кучли фарқ қилади”⁹⁸.

Республикадаги инновацион фаолият кўп жиҳатдан (қонунчилик, давлат ва идоралар фондлари, давлат томонидан молиялаштириладиган йирик лойиҳалар, турли имтиёзлар ва ҳоказолар) давлат томонидан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 9 мартдаги “Илмий тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг норматив-ҳуқуқий базасини янада такомиллаштириш

⁹⁸Салихов А.С. Инновацион фаолиятни бошқариш. Дарслик. –Т.: Иқтисодиёт, 2013, 223 бет.

чора-тадбирлари тўғрисида”ги 133-сон қарорининг 3-бандига мувофиқ, давлат буюртмаси тематик илмий тадқиқот лойиҳалари, мақсадли илмий тадқиқот лойиҳалари ҳамда илмий фаолият субъектларининг ташаббуслари асосидаги илмий тадқиқот лойиҳалари⁹⁹ асосида шакллантирилади.

Давлат буюртмасини шакллантириш ва амалга ошириш учун масъулият Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигига юклатилган. У фундаментал, амалий ва инновацион лойиҳаларни бажариш борасида – илмий тадқиқот лойиҳаларнинг ижрочи ташкилотлари билан шартнома тузиш ва лойиҳаларни амалга оширишга масъулдир.

Фундаментал илмий тадқиқот лойиҳалари қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

- табиат, жамият, инсон, онг ва сунъий равишда яратилган объектларнинг тузилиши, фаолияти ва ривожланишининг асосий қонуниятларини очишга қаратилган янги билимларни эгаллаш;

- илм-фаннинг муайян соҳасидаги тадқиқотлар натижаларини назариялар, тушунчалар, методологиялар, усуллар, тавсиялар шаклида қўллаш мақсадида тадқиқ этиш;

- илм-фан назарияси ва методологиясини бойитишга, келгусида бажариладиган амалий тадқиқотлар ҳамда уларни амалий қўллашга қаратилган инновация ишлари учун асос сифатида хизмат қилиш.

Фундаментал лойиҳаларни амалга оширишнинг энг кўп муддати беш йилгача бўлиши мумкин.

Амалий илмий тадқиқот лойиҳалари қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

- ишлаб чиқариш ва/ёки ижтимоий, шунингдек, иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида янги конструкциялар, материаллар, усуллар, хизматларни яратишга ёки мавжудларини такомиллаштиришга хизмат қилиши;

- иқтисодиётнинг реал секторини шакллантиришга кўмаклашиш, ишлаб чиқариш соҳасида энергия ва ресурсларни тежашни таъминлаш, миллий иқтисодиёт субъектлари эҳтиёжларидан келиб

⁹⁹ Лойиҳанинг илмий раҳбари тегишли илмий даражага эга бўлиши шарт.

чиққан ҳолда, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг инновацион таркибини ва қўшимча қийматини ошириш;

- юқори технологияли маҳсулотлар намуналарини тайёрлаш ва ёки ишланмаларнинг техник ва технологик синовларининг натижалари ва ёки олинган илмий-техник натижани иқтисодиётнинг реал секторига жорий қилиш;

- илмий-техник маҳсулотлар ва унга илмий-техник ҳужжатлар тўпламини, шу жумладан лойиҳалаш ҳужжатларини ва ёки технологик ҳужжатларни тасдиқлаш, лаборатория қоидалари ва ёки техник шартлар ва паспортлар, шунингдек, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатлар тўпламини ишлаб чиқиш.

Амалий лойиҳаларни амалга оширишнинг энг кўп муддати уч йилгача бўлиши мумкин.

Инновацион лойиҳалари қуйидаги талабларга жавоб бериши зарур:

- аввал бажарилган фундаментал ва амалий тадқиқотлар асосида маҳаллий хомашёлардан фойдаланган ҳолда импорт ўрнини босувчи, экспортга мўлжалланган янги маҳсулот ва технологияларни яратиш, мавжудларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш, таннархини пасайтириш, меҳнат бозорида янги иш ўринларини яратишни таъминлаш;

- кейинчалик улардан амалиётда фойдаланиш мақсадида амалга ошириладиган конструкторлик, тажриба намуналари, асбоблар, материаллар, буюмлар ва бошқа илмий ишланмаларни лойиҳалаш, тайёрлаш ва синовдан ўтказиш, ривожлантириш билан боғлиқ тажриба-конструкторлик ишларини бажариш;

- юқори технологияга асосланган маҳсулотлар намуналари ёки прототипларини яратиш ва/ёки тажриба-лаборатория технологиясини татбиқ этиш, илмий ҳажмдор маҳсулотни ишлаб чиқаришга тайёрлаш, иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада қўллаш учун янги турдаги хизматларнинг тажриба-синовини ўтказиш (соғлиқни сақлаш, банк-молия сектори ва бошқалар).

Инновацион лойиҳаларни амалга оширишнинг энг кўп муддати икки йилгача бўлиши мумкин.

Иزلанишлар натижасида янги ёки такомиллаштирилган маҳсулотлар (товарлар, ишлар, хизматлар), илғор технологиялар-

ни яратиш ёки мавжудларини такомиллаштиришга йўналтирилган лойиҳаларга алоҳида устуңлик берилади.

Инновацион лойиҳалар – ғоялар, фикрлар ва техник ечимларнинг илмий-техник аҳамияти даражасига кўра қуйидагича таснифланади:

- модернизацион лойиҳалар. Бунда намуна конструкцияси ёки асосий технология туб ўзгармайди;
- новатор лойиҳалар. Бунда янги буюм конструкцияси турига ва элементлари хоссаларига қараб (ўзига хос янги хусусиятлари билан) олдингисидан кескин фарқ қилади;
- илгарилаб борувчи. Бунда конструкция илгарилаб борувчи ечимларга асосланади;
- ўхшаши йўқ (янги) лойиҳалар. Улар асосида илгари мавжуд бўлмаган материаллар пайдо бўлади.

Лойиҳанинг социал-иқтисодий аҳамияти – унинг мураккаблиги, кўлами, давомийлиги, ижрочилар таркиби, тадқиқот натижаларининг амалиётга татбиқ этилиш даражаси билан белгиланади.

Умумлаштирган ҳолда айтиш мумкин-ки, инновацион лойиҳанинг таркиби – ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг тахминланаётган сотув бозори кўламига, рақобатчиларнинг бор-йўқлигига ва лойиҳа натижаларидан фойдаланиш истикболларига боғлиқ.

Инновацион лойиҳа тузишда эътибор қилинадиган асосий шартлар қуйидагилар:

- инновацион лойиҳа профессионал ва шу билан бир пайтда содда, бажариш учун тушунарли ва осон бўлиши лозим;
- инновацион лойиҳа инвестор ёки бошқа манфаатдор шахс ўзига керакли маълумотларни қидириб топиши учун бўлимларга (бобларга) бўлиниши лозим;
- инновацион лойиҳанинг объектив баҳоланишига эришиш керак, яъни унда хатолар ва нотўғри ҳисоб-китоблар бўлмаслиги лозим.

Инновацион лойиҳа етарлича батафсил тузилиши керак, чунки экспертлар лойиҳа билан танишаётганда, унинг ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиши ва лойиҳанинг мақсадларини тушуниши лозим. Инновацион лойиҳани қай даражада деталлаштириш ва унинг таркиби бўлажак тадқиқот ишлари ҳажмларига боғлиқ. Масалан, лойиҳада қандайдир маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки

инновацион технологияни жорий этишни йўлга қўйиш кўзда тутилаётган бўлса, жуда батафсил режа ишлаб чиқилиши лозим. Унинг қанчалик батафсиллиги инновацион лойиҳанинг якуний маҳсулоти мураккаблигига ва мазкур маҳсулот (тахминланаётган) сотув бозорининг кўламига, рақобатчиларнинг бор-йўқлигига ва лойиҳа натижаларидан фойдаланиш истиқболларига боғлиқ.

Ишлаб чиқилган инновацион лойиҳа жамиятнинг, нафақат, истиқболли йўналишини акс эттирибгина қолмасдан, балки: ушбу лойиҳага пул ажратиш керакми ёки йўқми?, бу лойиҳа қанча даромад келтиради?, қилинган харажатлар ва унга сарфланган куч ўзини қачон оқлайди? каби саволларга ҳам жавоб бериши керак.

Қўйилган саволларга жавоб бериш учун эса, инновацион лойиҳалар: ташкилий, техник, тижорат ва экологик нуқтаи назардан чуқур таҳлил қилинади. Амалиётда инновацион лойиҳаларни таҳлил қилишда: молиявий, инвестицион ва техник-иқтисодий, математик-статистик усуллардан фойдаланилади.

17.2. Инновацион лойиҳалар танлови ва экспертизаси

Давлат илмий-техника дастурлари доирасида бажариладиган илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик, технологик иш ҳамда инновацион ишланмалар бўйича танлов Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан (манфаатдор бошқа вазирликлар ва идоралар билан ҳамкорликда) эълон қилинади.

Танловда олий таълим муассасалари, илмий ташкилотлар таркибидаги илмий тадқиқотларни олиб бориш мақсадида ташкил этилган лабораториялар (таркибий бўлинмалар), мулк шаклидан қатъи назар таъсис ҳужжатларида илмий тадқиқотларни амалга ошириши мумкинлиги кўрсатилган Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган бошқа илмий ташкилотлар жамоаларининг лойиҳалари қатнашади.

Бугунги кунда давлат бюджети ҳисобидан молиялаштириладиган инновацион лойиҳалар қуйидаги йўналишларга қаратилган:

- илғор рақамли, интеллектуал ишлаб чиқариш технологияларига, роботли тизимларга, янги материалларга ва қурилиш усулларига ўтиш, йирик ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш, техник таълим ва сунъий ақл тизимларини яратиш;

- экологик тоза ва ресурс тежовчи энергетикага ўтиш, углеводород хомашёсини қазиб олиш ва чуқур қайта ишлаш самарадорлигини ошириш, энергиянинг янги манбаларини, узатиш ва сақлаш усуллари шакллантириш;

- шахсийлаштирилган тиббиётга ўтиш, юқори технологияли соғлиқни сақлаш ва соғлиқни муҳофаза қилиш технологияларидан, шу жумладан, дори воситаларидан (айниқса, антибактериал препаратлардан) оқилона фойдаланиш;

- юқори маҳсулдор ва экологик тоза агро ва гидро хўжалик юритишга ўтиш, қишлоқ хўжалиги ўсимликлари ва ҳайвонларини кимёвий ва биологик ҳимояловчи воситалардан оқилона фойдаланиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва самарали қайта ишлаш, хавфсиз ва сифатли, шу жумладан, функционал, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш тизимларини яратиш ва жорий этиш;

- инсон ва табиат, инсон ва технология, глобал ривожланишнинг ҳозирги босқичида ижтимоий институтлар, шу жумладан, гуманитар ва ижтимоий фанлар усуллари қўллаш бўйича ўзаро самарали таъсир ўтказиш имкониятини яратиш.

Лойиҳани амалга ошириш, мамлакатнинг иқтисодий ўсиши ва ижтимоий ривожланишини таъминлайдиган илмий ва технологик захираларни шакллантиришга йўналтирилиши лозим.

Лойиҳани танловдан ўтказиш учун лойиҳа раҳбарининг бевосита ўзи Инновацион ривожланиш вазирлигига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

- лойиҳа раҳбарининг аризаси (қоғоз нусхада) ҳамда унга қўшимча материаллар;

- лойиҳа раҳбари ва асосий ижрочилари ҳамда ташкилот ҳақида маълумот (лойиҳа бажариладиган ва молиялаштиришни амалга оширадиган ташкилот);

- лойиҳа мазмуни (социал-иқтисодий муаммонинг мавжудлиги, лойиҳанинг мақсади ва вазифалари, кутилаётган натижалар);

- лойиҳани амалга ошириш учун сўралаётган молиялаштириш ҳажми;

- интеллектуал фаолият натижаларининг индикатор кўрсаткичлари.

Танловга тақдим этилган аризалар илмий ва илмий-техник дастурлар ва лойиҳаларни кўриб чиқиш бўйича амалдаги ҳужжатларга ҳамда илмий, илмий-техник дастурлар ва лойиҳаларни танлов асосида саралаб олишнинг танлов шартларига мувофиқ дастлабки ва асосий экспертизадан ўтказилади.

Танлов натижалари Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида ташкил этилган Илмий-техник Кенгашлар томонидан кўриб чиқилади ва унинг қарори билан тасдиқланади.

Танловда ғалиб бўлган лойиҳа раҳбарларига шартномани қуйидагиларни кўрсатган ҳолда имзолаш ва расмийлаштириш учун АТТ орқали юборилади.

- илмий тадқиқот йўналиши;
- илмий тадқиқотни амалга ошириш учун иш режаси ва харажатлар сметаси;
- лойиҳа раҳбарининг лойиҳа бажарилиши бўйича оралиқ ва йиллик ҳисоботларни тақдим этиб бориш мажбурияти;
- ташкилотнинг илмий жамоани зарур бинолар, ускуналар ва материаллар билан таъминлаш, шунингдек, илмий тадқиқотлар учун мавжуд экспериментал базага кириш мажбурияти;
- ташкилот раҳбарининг илмий жамоа аъзоларининг ҳар бири билан грант ажратилиши билан боғлиқ тегишли фуқаролик-ҳуқуқий ёки меҳнат шартномаларини тузиш мажбурияти;
- ташкилотнинг лойиҳа раҳбари томонидан берилган ёзма сўровига кўра, илмий жамоа аъзоларига лойиҳани амалга ошириш учун мукофот пули тўлаш мажбурияти;
- ташкилотнинг грант харажатларининг алоҳида ҳисобини юритиш (грант бўйича қўшимча харажатларни ҳисобга олиш) ва мақсадли ишлатилиши тўғрисида ҳисобот бериш мажбурияти;
- мониторингда қатнашиш мажбурияти;
- вазирлик томонидан грант маблағларидан мақсадсиз фойдаланиш ҳолати аниқланган, шунингдек, шартнома муддати тугагандан кейин фойдаланилмаган грант маблағлари мавжуд бўлган тақдирда тарафлар ўртасидаги шартномани бекор қилиш ва/ёки грант маблағларини қайтариш (қисман қайтариш) тартиби ва шартлари;

• грантдан фойдаланиш билан алоқадор томонлар – вазирлик, лойиҳа раҳбари ва ташкилотнинг бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Давлат сири бўлган маълумотларни ўз ичига олган лойиҳалар Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида белгиланган қоидаларга мувофиқ расмийлаштирилади.

Лойиҳалар экспертизаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан ташкил қилинади. Лойиҳалар бўйича – дастлаб техник ва кейинчалик илмий экспертизани ўтказиш йўли билан якуний ҳулоса шакллантирилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 9 мартдаги “Илмий тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг норматив-ҳуқуқий базасини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 133-сон қарорининг 61-бандига кўра, қабул қилинган барча турдаги лойиҳа ҳужжатлар техник экспертизасини ўтказиш муддати лойиҳа талабномалари учун ҳужжатларни қабул қилиш тугаган кундан бошлаб ўн беш кун қилиб белгиланган. Бундан ошмаслиги керак.

Техник экспертиза – тақдим этилган лойиҳа ҳужжатларнинг Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан тасдиқланган талабларга мувофиқлигини ҳамда маълумотлар таҳлилида хатоларнинг йўқлигини (ёки мавжудлигини) аниқлаш мақсадида амалга оширилади.

Техник экспертиза қуйидаги тартибларни ўз ичига олади:

- талабномага илова қилинган шаклларнинг тўлиқлиги ва тўғрилигини, зарур имзо, муҳр ва штампларнинг мавжудлигини текшириш;

- илгари топширилган лойиҳа талабномасига ўхшаш ёки шу мавзуда бажарилган лойиҳаларнинг мавжудлиги ва лойиҳа талабномаларининг тақдорланишини аниқлаш;

- тақдим этилган молиявий-иқтисодий ҳисоб-китоблар мавжудлигини ўрганиш;

- лойиҳа талабномасига кўра, тақдим этилган ҳужжатларда кўрсатилган маълумотларни текшириш, техник хатолар ва ноаниқликлар йўқлигини текшириш.

Лойиҳа ҳужжатлари бўйича техник экспертизанинг ижобий ҳулосаси бўлган тақдирда, ҳужжатлар тўплами Эксперт гуруҳи

томонидан илмий экспертизани ўтказиш учун вазирлик ҳузуридаги фан йўналишлари бўйича тегишли илмий-техник кенгашларга юборилади.

Лойиҳа ҳужжатлари бўйича техник экспертизанинг салбий ҳулосаси мавжуд бўлган тақдирда, Инновацион ривожланиш вазирлиги лойиҳани тақдим этган муассасага (ташкилотга) бу ҳақда ёзма равишда маълум қилади. Буюртмачи томонидан камчиликларни бартараф этиш учун уч иш кунидан кам бўлмаган муддат белгиланади.

Буюртмачи лойиҳа талабномада кўрсатилган тартибда асослантирилган ҳулосани тегишли ташкилотга (муассасага) етказди.

Агар лойиҳа тақдим этган ташкилот (муассаса) Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан аниқланган камчиликларни бартараф этиш юзасидан асослантирилган таклифларни белгиланган муддатда тақдим этмаса, лойиҳа кўриб чиқиш жараёнидан олиб ташланади ва илмий экспертизадан ўтказилмайди.

Экспертизадан олиб ташланган лойиҳа ҳужжатлари уни тақдим этган ташкилотга (муассаса) қайтариб юборилмайди ҳамда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Инновацион ривожланиш вазирлигида сақланади. Бироқ, лойиҳани тақдим этган ташкилот (муассаса)нинг ёзма мурожаатига асосан лойиҳа ҳужжатлари Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан қайтарилиши мумкин.

Давлат буюртмаси асосида бажариладиган илмий фаолиятга оид давлат дастурлари доирасидаги илмий лойиҳалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 9 мартдаги 133-сон қарорида давлат илмий экспертизасидан ўтказилиши қатъий белгилаб қўйилган.

Лойиҳа талабномаларининг илмий экспертизаси тегишли соҳалардаги фан йўналишлари бўйича тегишли илмий-техник кенгашлар (ИТК) томонидан амалга оширилади.

Эксперт сифатида тегишли соҳада етарли даражада билим ва малакага эга бўлган, экспертиза қилинаётган ишга ҳолис ёндоша оладиган, илмий даражага эга бўлган мутахассислар жалб қилинади.

Илмий экспертизани ўтказишга чет эл мутахассислари жалб этилиши мумкин.

ИТК ва экспертлар ўтказилган экспертиза хулосаларининг ҳолислиги юзасидан шахсан жавобгардирлар.

Илмий экспертиза лойиҳанинг илмий янгилиги ва амалий аҳамиятини, уни техник жиҳатдан амалга ошириш имкониятларини, шу жўмладан моддий-техник базанинг етарли эканлиги, илмий салоҳиятнинг ва жамоанинг илмий натижалари мавжудлигини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Илмий экспертиза қуйидаги тамойилларга асосланган ҳолда амалга оширилади:

- экспертларнинг мустақиллиги;
- илмий лойиҳани илмий ёндашув асосида, ҳолис, тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганиш;
- экспертиза натижаларининг асослантирилганлиги;
- экспертларнинг чуқур билимга эгалиги, юқори даражада профессионал ва касбий маҳоратга эгалиги;
- давлат, хизмат ва тижорат сирларига риоя қилган ҳолда экспертиза натижаларининг очиклиги;
- жамоат, техника ва экологик хавфсизликка, миллий ва халқаро стандартларга риоя қилиш.

Илмий экспертиза муддати Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан ИТКга лойиҳа келиб тушган санадан бошлаб бир ойдан ошмаслиги керак.

Лойиҳа талабномаларининг илмий экспертизаси икки босқичда ўтказилади.

Илмий экспертизанинг биринчи босқичида лойиҳа талабномаси келиб тушган кундан бошлаб уч иш куни ичида иккита эксперт бўйича таклиф Инновацион ривожланиш вазирлигига киритилади. Вазирлик томонидан экспертлар рўйхатга олингандан сўнг, экспертларга лойиҳалар кўриб чиқиш ва баҳолаш учун тақдим қилинади.

Экспертларга қўйиладиган талаблар, уларни танлаш ва экспертизага тайинлаш тартиби Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан белгиланади.

Экспертлар лойиҳа талабномасини 10 кундан кечиктирмай кўриб чиқади. Текширув натижаларига кўра, ҳар бир эксперт лойиҳа бўйича ўзининг эксперт хулосасини беради ва уни 100 баллик

шкала бўйича баҳолайди, бунда 0 балл — энг паст кўрсаткич, 100 балл — энг юқори кўрсаткич ҳисобланади.

Агар иккала эксперт лойиҳа талабномасини 60 баллдан паст баҳоласа, лойиҳа талабномаси илмий экспертизадан ўтмаган деб ҳисобланади.

Агар экспертларнинг фақат биттаси лойиҳа талабномасини 60 баллдан юқори баҳолаган бўлса, ИТК учинчи эксперт томонидан қўшимча экспертиза тайинлайди. Агар учинчи экспертнинг баҳоси 60 баллдан паст бўлса, лойиҳа талабномаси илмий экспертизадан ўтмаган деб ҳисобланади.

Агар иккала эксперт ҳам лойиҳа талабномасини 60 баллдан юқори баҳолаган бўлса, у илмий экспертизанинг биринчи босқичидан муваффақиятли ўтган ҳисобланади. Бунда агар эксперт баҳоларидаги фарқ 25 баллдан юқори бўлса, ИТК экспертиза натижаларини аниқлаштириш учун учинчи экспертни қўшимча экспертиза учун тайинлайди.

Лойиҳа талабномасининг якуний эксперт баҳоси барча эксперт баҳоларининг ўртача арифметик қиймати сифатида ҳисобланади.

Илмий экспертизанинг биринчи босқичидан ўтган лойиҳа талабномалар, эксперт баҳолаш натижаларига кўра илмий экспертизанинг иккинчи босқичи учун ИТКга юборилади.

Экспертизадан ўтмаган лойиҳалар бўйича лойиҳа талабномаси олинган ташкилотга (муассасага) ёзма равишда асослангирилган рад этиш хулосасини Инновацион ривожланиш вазирлиги тақдим қилади.

Бунда вазирлик рад этиш қарорига лойиҳани кўриб чиққан экспертларни кўрсатмаган ҳолда эксперт хулосаларини илова қилади.

Ҳар бир илмий тадқиқот лойиҳасини мустақил экспертлар томонидан илмий экспертизадан ўтказилганлиги учун Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан меҳнатга ҳақ тўлаш энг кам миқдорининг ярмига тенг ҳажмда гонорар тўланади.

Хулоса қилиб айтганда, танловда иштирок этувчи субъектлар инновацион лойиҳани ишлаб чиқишда, у ёки бу янгиликни жорий этиш қандай фойда келтиришини, шунингдек, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхона (фирма)ларининг самарали фаолиятининг

энг асосий мезони бўлиб нима хизмат қилишини исботлаб бериш лозим бўлади.

17.3. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш элементлари, манбалари ва шакллари

Маълумки, инновацион жараёнлар катта ҳажмда капитал, йирик инвестиция лойиҳаларни молиялаштиришни талаб этади. Аммо мамлакатимизда инновацион ғояларнинг асосий инвестори сифатида давлат фондлари хизмат қиладилар, ва албатта, давлат маблағлари чегараланган шароитда кўплаб инновацион лойиҳалар ва ғоялар молиявий жихатдан қўллаб-қувватланмайди. Хусусий тадбиркорларнинг маблағлари, ривожланган давлатлар иктисодиётидаги сингари, ушбу жараёнда деярли қатнашмайди.

Шунинг учун илмий ва амалий жихатдан ривожланган давлатларда ташкил топган – давлат, корпоратив ва хусусий инвесторларнинг маблағларини жамлаб, инновацион лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтирадиган механизм катта аҳамиятга эга.

АҚШда иктисодий ўсишнинг инновацион моделини инвестицион таъминотида фаол иштирок этиши қуйидаги қоидалар билан асосланади:

- илмий билимлар келажак калитидир;
- юқори технологиялар социал-иктисодий тараққиётни таъминловчи кучдир;
- ҳукуматнинг масъулияти фан ва технологияларни рағбатлантиришдан иборат.

Умуман олганда, фан соҳасида етакчилик қиладиган ривожланган мамлакатларда илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технологик ишларни молиялаштириш икки йўналишда амалга оширилади. Бир томондан, илмий тадқиқотларни давлатнинг ўзи бевосита, яъни тўғридан-тўғри молиялаштиради, иккинчи томондан, хусусий секторнинг ИТТКИ га харажатларни оширишни солиқ имтиёзлари каби тадбирлар орқали рағбатлантиради.

Инновацион фаолият рақобатбардошлигини таъминлашда инновацион лойиҳаларни мукамал молиялаштириш тизимининг бўлиши талаб этилади.

Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизимининг элементлари қуйидагилардан иборат:

- инвестиция ресурслари манбалари;
- молиявий ресурсларни тўплаш механизми ва уларни инновацион лойиҳаларга сармоялаш;

- маблағлардан самарали фойдаланиш ва бошқариш механизми.

Инновацион лойиҳаларни молиялаштиришнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

- давлат томонидан молиялаштириш;
- хусусий капитал билан таъминлаш;
- венчур капитали ҳисобига молиялаштириш ва бошқалар.

Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш – мулкчилик шаклларига кўра қуйидагича таснифланади:

- давлат грантлари асосида молиялаштириладиган инновацион лойиҳалар;

- халқаро молиявий институтлар грантлари ҳамда бошқа хорижий донорлар кредитлари ҳисобидан молиялаштириладиган инновацион лойиҳалар;

- тижорат ва нотижорат характерига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектлар ҳамда жисмоний шаклларининг инвестицион молиявий ресурслари асосида молиялаштириладиган инновацион лойиҳалар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 9 мартдаги 133-сон қарорига мувофиқ: “Давлат буюртмаси асосида амалга ошириладиган илмий тадқиқот лойиҳаларини молиялаштириш Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан ажратилган ҳамда шу мақсадлар учун жалб қилинган бошқа манбалар ҳисобидан амалга оширилади”.

Унга кўра, тармоқ ва саноат корхоналари муаммоларини ҳал этишга қаратилган давлат буюртмаси асосида амалга ошириладиган илмий тадқиқот лойиҳалари тармоқ ва саноат корхоналари билан келишувлар асосида шерикликда молиялаштирилиши мумкин.

Лойиҳани молиялаштириш билан боғлиқ ҳисоб-китоблар ва молиявий режанинг шакллари, тартиби, харажатларнинг ҳажми ҳамда турларини аниқлаш тартиби Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан тасдиқланади.

Қарорнинг 90-бандига кўра: “Лойиха доирасида ажратилган маблағлар илмий изланишлар олиб боришга, шунингдек, иш ҳақидан ташқари, умумий маблағнинг камида 40 фоизи илмий асбоб-ускуналар, хом-ашёлар ҳамда бошқа зарур материалларни харид қилиш ва натижада юқори қийматга эга, тижоратлаштириш имкони юқори бўлган янги маҳсулот (хизмат)ларни ишлаб чиқаришни таъминлашга йўналтирилиши лозим.

Харид қилинган илмий асбоб-ускуналар негизида ноёб илмий асбоб-ускуналардан жамоавий фойдаланиш марказлари ташкил этилиши мумкин”.

Корхона (фирма) даражасидаги инновацион лойиха бўйича ҳам танловлар эълон қилинади. Танловда юридик ва жисмоний шахслар иштирок этишлари мумкин. Бунда ҳам лойиха баҳоланади ва энг мақбули танлаб олинади.

Бунинг учун лойиха муаллифи (ижроچиси) лойихани кўриб чиқиш учун буюртмачига, яъни корхона (фирма)га бир қатор ҳужжатларни, жумладан, расмий хат, лойиханинг бизнес-режаси, харажатлар сметаси калькуляцияси ҳамда лойиханинг техник-иқтисодий асосланишига оид маълумотларни тақдим этиши зарур бўлади.

Ўзбекистонда корхона (фирма) даражасида амалга оширилаётган инновацион лойиҳаларни молиялаштириш ўзига хос хусусиятга эга.

Танлаб олинган лойиха қиймати доирасидаги сумма, дастлаб, “келгуси давр харажатлари”да қайд этилади. Келгуси давр харажатлари – бу ҳисобот йилида келгуси даврлар учун қилинган харажатлардир.

Лойиханинг бажарилиш босқичлари давомида унга тегишли бўлган “келгуси давр харажатлари”ни ҳисобдан чиқариш қуйдагича амалга оширилади:

- лойиха доирасидаги илмий тадқиқот ишлари якунлангандан сўнг, янги технологиялар яратиш ва қўлланилаётган технологияларни такомиллаштириш бўйича патент олишга эришилган ҳолда “келгуси давр харажатлари” корхона номоддий активи сифатида тан олинади;

• лойиҳа натижалари актив сифатида тан олинмаган тақдирда унга тегишли “келгуси давр харажатлари” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом”нинг 2.3.18 ва 2.3.19- бандларида белгиланган тартибга кўра корхона (фирма)нинг “давр харажатлари” таркибидаги “бошқа операцион харажатлари”га ўтказилади.

Низомнинг 2.3.18 ва 2.3.19-бандларида, корхонанинг инновацион фаолиятига оид “бошқа операцион харажатлар” таркиби қуйидагича келтирилган:

• янги технологиялар яратиш ва қўлланилаётган технологияларни такомиллаштириш, шунингдек илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари олиб бориш, хомашё ва материалларнинг янги турларини яратиш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш билан боғлиқ маҳсулотлар сифатини ошириш харажатлари;

• ишлаб чиқариш тусидаги ихтирочилик, рационализаторлик, тажриба-эксперимент ишлари олиб бориш, ихтирочилик ва рационализаторлик таклифлари бўйича моделлар ва намуналарни тайёрлаш ва синаш, кўргазмалар ва кўриклар, танловларни, сертификатлашни ҳамда ихтирочилик ва рационализаторлик бўйича бошқа тадбирларни ташкил этиш, муаллифлар ҳақини тўлаш харажатлари ва бошқа харажатлар.

Шуни таъкидлаш лозимки, яқин хорижий давлатларнинг айримларида, корхона (ташкilot)ларнинг инновацион фаолиятини молиялаштириш манбаи бўлиб – амортизация ажратмалари фонди ҳамда ўз ихтиёрида қоладиган соф фойда ҳисобидан шакллантириладиган “ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди” ҳисобланади¹⁰⁰.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви ва рақобатнинг кучайиши шароитида инновацион фаолиятни молиялаштиришга хусусий секторни кенг жалб этиш энг долзарб муаммолар сирасига киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенати раиси Танзила Норбоеванинг таъкидлашича: “Илм-фан, инновациялар

¹⁰⁰Яковенко М. Н. Экономика и организация инновационной деятельности : учебное пособие / М. Н. Яковенко, Е. О. Коваленко, В. В. Ровенская. – Краматорск : ДГМА, 2011, стр.68.

соҳасига хусусий секторни ҳам кенг жалб қилиш, улар фаолиятини олиб бориши учун қулай шарт-шароит яратиш масаласига алоҳида эътибор қаратиш керак. Бугунги кунда бу йўналишга хусусий сектор деярли жалб қилинмаган десак бўлади. Жалб қилинган бўлса ҳам жуда паст кўрсаткичда. Илм-фан, инновацияларни молиялаштириш асосан давлат бюджети зиммасига юкланиб қолган. Илм-фан соҳасига ажратилган молиялаштириш бугунги кунда ЯИМга нисбатан 0,2 фоизни ташкил қилади.

Сўнгги йилларда давлат бюджетидан соҳага ажратилаётган маблағлар ҳажми 3 мартагача оширилди. Лекин улар асосан илмий фаолият билан шуғулланувчиларнинг маошлари, моддий-техника базасини мустаҳкамлашга сарфланмоқда.

Илмий ташкилотларнинг моддий-техника ва илмий лабораториялар баъзаларини ривожлантирмас эканмиз, кўзлаган мақсадимизга эриша олмаймиз”¹⁰¹.

Шу сабабдан ҳам, вазиятни ўнглаш ва 2030 йилга келиб Ўзбекистоннинг Глобал инновацион индекс рейтингига бўйича жаҳоннинг 50 илғор мамлакати қаторига киришига эришиш мақсадида – Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сон Фармонида, инновацион фаолиятни молиялаштириш тизимини такомиллаштиришнинг қуйидаги йўналишлари белгиланган:

- илмийтадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига сарфланадиган давлат харажатларини кўпайтириш ва 2021 йилга бориб, бу кўрсаткични ялпи ички маҳсулот ҳажмининг 0,8 фоизига етказиш;
- инновацион фаолиятни молиялаштириш бўйича махсус институтлар (инновация жамғармалари, инновация банклари, венчур жамғармалари) ташкил этиш;
- мамлакатни инновацион ривожлантиришни рағбатлантириш учун банк кредитини олиш тартиб-таомилларини ва талабларини соддалаштириш;
- инновацион тараққиётни микромолиялаштириш тизимини такомиллаштириш;

¹⁰¹Танзила Норбоева: “Илм-фан, инновациялар соҳасига хусусий секторни жалб қилиш кўрсаткичи жуда паст”. www.kun.uz 20.06.2020 12:06 706

- илмий-технологик ривожланишнинг устувор йўналишларини белгилаш ва молиялаштиришда хусусий сектор иштирокини рағбатлантириш;

- инновацион лойиҳалар ва салоҳиятли инвесторларнинг доимий равишда янгилаб бориладиган ягона маълумот базасини ташкил этиш;

- инновацион лойиҳалар учун грантлар ва техник кўмак маблағларини олиш ва улардан фойдаланиш тартиб-таомилларини соддалаштириш ва шаффофлигини ошириш.

Хулоса шуки, инновацион лойиҳалар ҳаётий циклининг барча босқичларида молиявий ресурслар билан таъминланиши, уларнинг рад этилиши ёки тўхтатиб қўйилиши каби ҳолатларнинг бўлмаслигини кафолатлайди.

17.4. Инновацион лойиҳаларни венчур капитали ҳисобига молиялаштиришнинг хусусиятлари

Мамлакатимизнинг инновациялар бозоридаги вазият, молиявий ресурсларга бўлган талаб, унинг тақлифидан анча юқорилиги, асосий инвестор сифатида фақат давлат қатнашиши – иқтисодиётда венчурли молиялаштириш каби янги усуллар қўллаш заруриятини келтириб чиқармоқда.

Рақобат шароитида даромадни кўпайтириш ва бозордаги улушларини сақлаб қолиш учун корхоналардан доимо инновацион лойиҳалар, технологиялар ва маҳсулотларни ўз фаолиятларига жорий этишни талаб этади. Аммо инновациялар вужудга келиши ва амалиётга татбиқ этилиши бир қанча молиявий, ташкилий ва илмий қийинчиликларга дуч келади.

Жаҳон амалиётида инновацион лойиҳаларни ва корхоналарни молиялаштириш усули, ўз хусусиятларига ва инфратузилмасига эга бўлган венчур капитали бозори яратилган. Яқин ўтмишда, Ғарб мамлакатларида инновацион лойиҳаларни инвестициялаш жараёнидаги, ички манбалар чегараланган вазиятда ва бошқа ташқи манбалар қўллаш имконияти йўқлигида, венчур капитали илмий янгиликларнинг молиявий негизи бўлиб хизмат қилди.

XX асрнинг иккинчи ярмида венчур капитали ҳисобига йирик илмий-техника, шу жумладан ҳисоблаш техникаси, биотехнологиялар,

информацион технологиялар ва бошқа юқори технологик тармоқларга оид инновацион лойиҳалар молиялаштирилди.

Айнан Microsoft, Intel, Apple Computers, Lotus, Compaq, Sun Microsystems каби компьютер технологиялар бўйича етакчи компаниялар ўз фаолиятларини кичик венчур корхоналари сифатида бошлаган эдилар. Бугунги кунда уларнинг инновациялари бутун дунёда тан олиниб, юқори даромад манбаи бўлиб хизмат қилмоқда.

Венчур капитали (венчурли молиялаштириш) атамалари инглизча “venture” сўзидан олинган бўлиб “юқори рискли янги корхона, фаолият тури” маъносини англатади. Венчурли корхона – кичик 3-5 та юқори малакали мутахассислар (олимлар, кашфиётчилар ва менежерлар)дан иборат илмий-изланиш корхонасидир.

Венчур корхонаси – акциядорлик капиталига (акцияларни сотиб олиш йўли билан ёки инвестицион кредит бериш орқали) ўз инвестицияларини узоқ муддатга, келажақда юқори даромад олиш мақсадида киритадиган инвесторлар томонидан ташкил этилади. Инвесторлар – махсус венчур фондлари, йирик корпорациялар, банклар ёки ўз жамғармаларига эга бўлган жисмоний шахслар бўлиши мумкин.

Венчурли молиялаштириш – молиялаштиришнинг шундай турики, бунда венчур капитали эгалари, юқори хавф-хатарли, айна пайтда, юқори даромадли лойиҳаларни амалга ошириш бўйича ҳамкорлик қиладилар. Лойиҳанинг хавф-хатарлилиқ даражаси, бошқарувнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги ёки бозор инфратузилмасининг ривожланмаганлиги кабилар билан эмас, балки янги технологиянинг режалаштирилаётган маҳсулотни ишлаб чиқара олиш қobiliяти ва бозорда бу маҳсулотни тан олиниши билан боғлиқ бўлади.

Демак, венчурли молиялаштириш – инновацион лойиҳани амалга оширишда бошқа манбалардан фойдаланиш имконияти бўлмаган шартда инновацияларга ҳаётийлик бахш этадиган молиялаштириш усулидир.

Венчурли инвесторлар ўз маблағларини фонд биржасида акциялари эркин савдода бўлган корхоналарга эмас, балки барча акциялар маълум юридик ва жисмоний шахслар ўртасида тақсимланган корхоналарга киритишни афзал кўришади. Маблағ бегараз ва фoизсиз берилади, шунингдек, банк кредитлари каби таъминот талаб қилинмайди: таъминот сифатида венчур инвесторнинг қўлида фақат сотиб олинган акциялар бўлади. Берилган маблағлар шартнома муддати тугагунча венчур фирма-

сидан қайтариб олинмайди. Лойиха муваффақиятли бўлган тақдирда корхона юқори фойда олади. Фойда акционерлар ва инвесторлар ўртасида тақсимланади. Фойда тақсимоти эса акционерлик жамиятлар фойдасининг тақсимоти каби бўлади.

Инвесторларнинг мақсади корхона бошқарувини эгаллаш эмас. Чунки, акцияларнинг аксарият қисми кичик корхона раҳбарияти қўлида бўлади. Венчурли инвестор эса ушбу инновацияларни яратиш ва амалиётга таъбиқ этиш жараёнида фаол қатнашади ва таъсисчи сифатида фойдадан ўз улушини олади ҳолос.

Шуни таъкидлаш лозимки, венчурли инвесторлар корхона бошқарувида четда қолишмайди, аксинча улар бу жараёнда фаол қатнашиб, ўз тажрибалари, малакалари, бизнес ҳамкорлари билан ёрдам бериб, керагича имкониятлар яратиб, венчур кичик корхонасида илм-фаннинг ишлаб чиқариш жараёнига интеграциялашувини таъминлашади. Шунингдек, улар зарарларни олдини олиш мақсадида венчур капитали ҳисобига молиялаштириладиган лойиҳаларни ўрганиб, чуқур таҳлил қилиб, ичидан энг ишпончилиларини танлаб олишади.

Лойиҳа амалга оширилгандан сўнг, инвестор ўзига тегишли акцияларни фонд биржасида ёки корхона раҳбариятига олган нархидан юқорироқ нархда сотади* (чунки корхонанинг умумий қиймати ушбу даврга қадар ошган бўлади). Буни “ўйиндан чиқиш”, дейиш мумкин.

Венчурли молиялаштиришнинг афзаллик томони, унинг ўртача даромадлилик даражасининг юқори бўлишлигидир. Венчурли инвесторлар мамлакат иқтисодиёти бўйича қўриладиган даромаддан 2-3 баробар кўпроқ фойда қўриши мумкин.

Инновацион лойиҳаларини венчур капитали ҳисобига молиялаштиришнинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- лойиҳанинг дастлабки босқичидан бошлаб ноаниқлик ва хавф-хатарлик даражасининг юқорилиги;
- венчур капитали эгалари фоиз ва таъминот шартларини қўймадилар ва узоқ муддатга тўғридан-тўғри акционерлик капиталига инвестициялар киритадилар;

Хулоса қилиб айтганда, инновацион лойиҳаларни венчур капитали ҳисобига молиялаштириш – бу юқори технологик тармоқлардаги корхоналарнинг ривожланиши ва инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқаришини таъминлайдиган молиялаштиришнинг ноанъанавий, айти пайтда, юқори хавф-хатарли туридир.

Ривожланган давлатлар венчурли молиялаштиришни қўллаш натижасида бир қанча макроиқтисодий ютуқларга эришдилар. Хусусан:

- инвесторлар хавф-хатарлилиқ даражаси баландлигига қарамай инвестициялаш тўғрисида қарорлар қабул қилишлари, иқтисодиётда молиявий ресурсларнинг самарали тақсимланишини таъминлади;

- янги инновацион корхоналар яратилиши юқори технологик тармоқларни ривожлантиришга, мамлакатнинг рақобатбардошлигини оширишга олиб келди;

- янги иш ўринлар барпо этилади, айниқса юқори интеллектуал салоҳиятта эга инсонлар, янги инновацион соҳаларда ўз қобилиятларини намоён этишга молиявий имкониятлар яратилди;

- мамлакат ялпи ички маҳсулоти ҳажмининг ўсишига замин яратилди.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда ҳам инвестицион-инновацион лойиҳаларни венчур капитали ҳисобига молиялаштиришга эътибор кучайиб бормоқда. 2019 йилнинг ноябрь ойида Ўзбекистон Республикаси инновацион ривожланиш вазирлигида Туркия савдо палаталари ва товар биржалари уюшмаси Венчур капитал кенгаши раҳбари бошчилигидаги делегация билан бўлиб ўтган музокараларда, томонлар ҳамкорликдаги 2 млн. АҚШ доллари миқдоридан кам бўлмаган ўзбек-турк венчур жамғармасини тузиш масаласи муҳокама қилдилар.

Мазкур венчур жамғармасини ташкил этишдан мақсад инновацион лойиҳаларни ва стартапларни молиялаштириш орқали мамлакат венчур экотизимини ривожлантиришдир.

Учрашув натижаларига кўра, Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳамда Туркия савдо палаталари ва товар биржалари уюшмаси Венчур капитал кенгаши ўртасида Анг-лашув меморандуми имзоланди¹⁰².

Шунингдек, жорий йилнинг май ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Инновацион ғоялар ва стартаплар экотизимини қўллаб-қувватлаш инфратузилмасини яратиш ва “UzVC” миллий венчур жамғармаси фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори лойиҳаси матбуотда эълон қилинди.

¹⁰²Ўзбекистон ва Туркия 2 млн долларлик венчур жамғармаси тузди: www.kun.uz 12:40 / 12.11.2019 2222

Унда:

- Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида “UzVC” миллий венчур жамғармасини ташкил этиш.

- Жамғарманинг бошланғич устав капитали (фонди)ни 30 миллиард сўм миқдориди белгилаш.

- Жамғарма бошланғич устав капитали (фонди)ни шакллантиришда Ўзбекистон Республикаси Тараққиёт ва ривожланиш жамғармасининг маблағлари ҳисобидан улушини – 50 фоиз, Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигининг улушини – 50 фоиз улушларда шакллантириш кўзда тутилган.

Жамғарманинг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- инновацион ғоялар ва стартаплар экотизимини қўллаб-қувватлаш инфратузилмасини яратиш;

- юқори технологик инновацион ғоялар ва лойиҳалар ҳамда стартапларни молиялаштириш ва хусусий инвесторларни жалб қилиш учун имтиёзли субсидиялар, инвесторлар билан шерикликда венчур фондлар очиш каби инвестицион инструментларни (“Fund of Funds”) ишлаб чиқиш;

- жамғарма устав капитали ҳисобидан юқори технологик стартап лойиҳаларини 150 миллион сўмдан ошмаган ҳолда молиялаштириш ва мониторингини олиб бориш.

Қарор лойиҳасида белгиланишича:

- Жамғарма юридик шахс ҳисобланиб, ўз мустақил баланси, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги шахсий газна ҳисобварақлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси давлат герби тасвири ва давлат тилидаги ўз номи туширилган муҳр, штамп ва бошқа белгиларига эга.

- Жамғарманинг устав капитали бошқа манбалар орқали оширилишига рухсат берилади.

- Жамғарма юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан, хорижий юридик ва жисмоний шахслар билан шерикликда венчур лойиҳаларни молиялаштириш мақсадида венчур жамғармаси муасасаси бўлиши мумкин.

- Жамғарманинг ташкилий тузилмаси халқаро тажрибадан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Тараққиёт ва ривожланиш жамғармаси билан келишилган ҳолда

Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан тасдиқланади.

- Жамғарма директори Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Тараққиёт ва ривожланиш жамғармаси билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан тайинланади.

- Жамғармани сақлаш харажатлари Жамғарманинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

- Жамғарма учун самарадорликнинг энг муҳим кўрсаткичлари ("KPI") халқаро тажрибадан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Тараққиёт ва ривожланиш жамғармаси билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан белгиланади.

- Жамғарма бошқарувига малакали ва халқаро тажрибага эга чет эл ёки Ўзбекистон фуқаролари жалб этилиши мумкин.

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Инновацион ривожланиш вазирлигининг Жамғарманинг устав капиталидаги улушини шакллантириш учун 15 миллиард сўм миқдоридаги маблағ 2020 йил Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ҳисобидан вазирлик учун ажратилган маблағлар доирасида молиялаштирилади.

Ўзбекистон Республикаси Тараққиёт ва ривожланиш жамғармаси 15 миллиард сўм миқдоридаги маблағни Жамғарманинг устав капиталидаги улушини шакллантириш учун молиялаштирилади.

Инновацион лойиҳаларни венчур капитали ҳисобига молиялаштириш илмий тадқиқот ишланмаларнинг тижоратлашувига, яъни инновацион ғоя тайёр инновацион маҳсулотга айланишига молиявий ёрдам беради. Шунингдек, илмий тадқиқот ишланмаларга бўлган талаб венчурли инвесторларга юқори даромад олишга имконият яратиб, давлатга инновацион ривожланиш йўлига ўтишга, илм-техника тараққиёти даражасини оширишга туртки бўлади.

Таянч иборалар

Инновацион лойиҳа, инновацион дастур, молиялаштириш, капитал, харажат, танлов, давлат грантлари, венчур жамғармаси, маблағ, капитал харажат,

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлат инновацион дастурлари хусусида нималарни биласиз?
2. Инновацион лойиҳа нима?
3. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш манбаларини айтинг.
4. Инновацион лойиҳаларни давлат бюджетида молиялаштириш қандай амалга оширилади?
5. Корхонанинг ўз маблағлари ҳисобидан инновацион лойиҳаларни молиялаштириш қандай ташкил этилади?

18-мавзу. Иқтисодиётда инновацион кластерларни шакллантириш зарурияти

Режа

18.1. Инновацион иқтисодиётда кластерлар сиёсати, ўзига хос хусусиятлари ҳамда кластер усулларини қўллашнинг аҳамияти.

18.2. Инновацион фаолиятни кластер усулини қўллаш асосида давлат томонидан бошқариш. Ўзбекистонда инновацион кластерлар ва уларни ташкил этишнинг устувор йўналишлари.

18.3. Инновацион иқтисодиётда инновацион кластерларнинг асосий турлари.

18.1. Инновацион иқтисодиётда кластерлар сиёсати, ўзига хос хусусиятлари ҳамда кластер усулларини қўллашнинг аҳамияти

Ҳозирги макроиқтисодий ривожланиш шароитида иқтисодиётда юқори самарадорликка эришишда инновацион кластерларнинг алоҳида ўрни мавжуд. Жаҳон тажрибасидан маълумки, иқтисодиётнинг турли соҳаларида турли кўринишдаги кластерлар сони ошиб бормоқда. Айниқса, дунёнинг ривожланган давлатларидан Америка Қўшма Штатларида, Буюк Британияда, Германияда, Японияда, Францияда турли замонавий инновацион технологияларга асосланган кластерлар ташкил этилган.

Миллий иқтисодиётимизни ривожланишининг ҳозирги босқичида кластерларни кўпайтириш, айниқса, инновацияга асосланган кластерларни ташкил этиш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Парламентимиз ... “Кооперация ва кластерлар тўғрисида”ги янги қонунни” тезроқ қабул қилса...”¹⁰³ мамлакатимизда мазкур соҳада режалаштирилаётган катта ишларнинг муҳим ҳукукий асоси яратилар эди.

¹⁰³ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлиста Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь,

Жаҳондаги кластер мактабининг асосчиси ҳисобланган Горвард бизнес мактаби профессори Майкл Портер¹⁰⁴ эътироф этишича, кластер тушунчаси инглиз тилидаги “cluster” (тўплам, боғлам, гуруҳ) сўздан олинган бўлиб, унга кўра “кластер – маълум бир соҳада фаолият кўрсатадиган географик жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бўлган компаниялар ва унга алоқадор ташкилотлар гуруҳидир, у умумий фаолият ва ўзаро бир-бирини тўлдирувчи хусусиятлар билан таснифланади”.

М.Портернинг тармоқ, минтақа, мамлакатнинг рақобатбардошлигини унинг “тегишли соҳага мансуб бўлган, географик концентрациялашган ўзаро боғлиқ компаниялар, ихтисослашган етказиб берувчилар, хизмат кўрсатиш компаниялари, бир-бирига яқин соҳаларга мансуб фирмалар ва ассоциациялашган институтлари белгилайди”¹⁰⁵ деган фикри кластернинг классик таърифи сифатида қўлланилади.

М.Портер концепциясига кўра, кластерни шакллантириш учун куйидаги омиллар бўлиши талаб қилинади: чекланган географик ҳудудда барча кластер иштирокчиларининг концентрацияси; мазкур минтақада, кластерни шакллантиришга ва корхоналарни қўллаб-қувватлаш ва хизмат кўрсатишга ёрдам берадиган рақобатли устунликка эга бўлган етакчи компанияларнинг мавжудлиги; иштирокчилар ўртасида ҳамкорликни мувофиқлаштириш.

Инновацион кластерни тузишдан мақсад бозорда биргаликда ҳаракатлар самараси ҳисобига (синергитек самара) соҳани рақобатбардошлигини ошириш инновацион самарадорликка эришиш ҳамда янги инновацион йўналишларни ривожлантиришдан иборат бўлади. Бугунги тезкор иқтисодий ривожланишда инновацион кластерларни шакллантиришнинг асосий зарурияти куйидагилар ҳисобланади.

Биринчидан, хусусий корхоналар ва тармоқлар, давлат хусусий ҳамкорлик ташкилотлари ҳамда давлат органлари, жамоат ташкилотлари билан ҳамкорликда иқтисодиёт эҳтиёжи учун муҳим зарурий маҳсулот ишлаб чиқариш.

¹⁰⁴Портер М.Э. Конкуренция. Пер. с англ. - М.: Издат. Дом “Вильямс”, 2001, стр. 205.

¹⁰⁵Уша жойда.

Иккинчидан, тегишли ҳудудда турли ресурсларни жалб этиш асосида кластер субъектларидан самарали фойдаланишнинг янги имкониятларини яратиш.

Учинчидан, “фан-таълим-ишлаб чиқариш” занжиридан кластер элементларидан фойдаланган ҳолда самарали фойдаланишни ташкил этиш ва бунда фан соҳасида эришилаётган ютуқларни жадаллик билан амалиётга жорий этиш тизимини кучайтириш.

Тўртинчидан, инновацион кластер ташкил этилган ҳудудда барча объектлар ва субъектлар рақобатбардошлигини ошириш ва янги ички имкониятларни очиб берилишига шарт-шароит яратиш.

Бешинчидан, инновацион кластер асосида юқори билим, малака ва кўникмага эга бўлган инсон ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳисобига янги инновацион ғояларни яратилишини кучайтириш.

Олтинчидан, мамлакатда географик жойлашув бўйича турли ҳудудлар ички имкониятларидан самарали фойдаланишга шарт-шароитлар яратиш.

Бугунги кунда республикамызда инновацияга асосланган кластерлаш сиёсатини амалга ошириш ҳамда кластер ёндашуви усулларини қўллаш асосида ушбу жараённинг ўзига хос устунликка эга бўлган хусусиятлари қуйидагилар ҳисобланади.

Республикамыз иқтисодиётда инновацион кластерларни шакллантириш қуйидаги янги имкониятларни яратади.

Биринчидан, фаолият соҳаси бўйича географик жиҳатдан бири-бирига яқин бўлган компаниялар, ташкилотлар ва корхоналарнинг юқори даромад олишлиги учун ўзаро ҳамкорлиги яратилади.

Иккинчидан, маълум бир соҳага мансуб бўлган ихтисослашган корхона ва ташкилотларнинг янги инновацион ғоялари ишланмалари ҳамда тадқиқот натижаларини ишлаб чиқаришга қўллашга эга бўлинади.

Учинчидан, маълум бир минтақада кластерлаш асосида ҳудуд самарадорлигини оширишнинг ички имкониятлари очиб берилади.

Тўртинчидан, ҳамкор ташкилотларнинг самарали фаолияти натижасида юқори ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўйича кластер самарадорлигига эришилади ҳамда фойда олиш имконияти юзага келади.

Иқтисодиётнинг кластерлаш сиёсатида инновацион кластерларнинг устуниги

Т.р	Шерикчилик асосида фаолият олиб борувчи уюшмалар, бирлашмалар, кооперация каби ўзаро ҳамкорлигига асосланган ташкилотларнинг ўзига хос хусусиятлари	Инновацион кластерларнинг ўзи хос хусусиятлари
1.	Юқори фойда олишга асосланган технологиялар асосида фаолият олиб боради	Янги ҳоз ва замонавий инновацион ва рақамли технологиялар асосида фаолият олиб боради. Юқори фойда олиш кафолатланади
2.	Ҳамкорлик асосида кўпроқ даромад ва фойда олиш асосида рақобатбардорликни таъминлайди	Инновацияга асосланган фикрлар, янги ғояларни бирлаштириш асосида юқори рақобатбардорликка эришилади, рақобатбардорлик маҳсулотлар ишлаб чиқарилади ва хизматлар таъминланади
3.	Инвестициялар кўлайтиришни рағбатлан-тиради, молиявий маблағларни мақсадли сарф-лайди, хорижга маблағ чиқаришда чекловлар мавжуд	Турли юқори даромад келтирувчи инвестициялар киритиш, маблағларни мустақил сарфлаш, хорижга инвестициялар қўйиш ва ундан юқори даромад олиш имконияти кенгайди
4.	Маъмурий бошқарув асосида ва корпоратив бошқарувнинг айрим элементларида фойдаланади	Бошқарув асосан корпоратив асосда бошқарув кенгашининг ҳамфирклиги асосида амалга оширилади. “Электрон бошқарув” тизимида фойдаланилади
5.	Маҳсулот миқдорини кўлайтириш ва юқори даромад олишга қаратилади	Инновацион кластернинг мақсади юқори рақобатбардорлик ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда максимал фойда олишни таъминлайди
6.	Моддий манфаатдорликни таъминлашда маъмурий аралашув мавжуд	Юқори рақобатбардорлик ва моддий манфаатдорликка берча ҳамкор ташкилот ва корхоналар учун бирдек устуворликка йўналтирилади ҳамда манфаатдорлиги таъминланади
7.	Турли мулк шаклидаги корхоналар фаолиятини монополистик хусусият устуғлиқ қилади	Турли мулк шаклидаги корхона ва ташкилотлар, бирлашмалари ягона бир муштарак мақсад сари ҳамкорликда фаолият юритади.
8.	Ҳамкорлик қилаётган корхоналарда териториал – географик жиҳатлар ҳисобга олинмайди	Маълум бир соҳада фаолият қўсатаятган корхоналарда териториал географик жиҳатлари ва шунга мос харажатларни камайтириш ва бошқа имкониятлар ҳисобга олинади.

Бешинчидан, республикамиз минтақаларида корхоналар, компаниялар ва ташкилотлар ўртасида соф рақобатбардошлик имконияти яратилиб ва натижада ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг юқори натижадорлигига эришилади.

18.2. Инновацион фаолиятни кластер усулини қўллаш асосида давлат томонидан бошқариш. Ўзбекистонда инновацион кластерлар ва уларни ташкил этишнинг устувор йўналишлари

Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш асосида ташкил этилган инновацион кластерлар тизимини бошқаришда барча ҳамкор ташкилотлар бир хил даражада иштирок этса-да, аммо давлат бош ислохотчи сифатида самарали бошқарув бўлишлигини назорат қилиб туради.

Инновацион фаолиятни кластер усулида бошқаришда давлатнинг устуворлик жихатлари қуйидагиларда намоён бўлади.

1. Инновацион кластернинг муҳим тамойили бўлган фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг уйғунлигини ҳамда турли жараёнда иштирок этган ташкилотлар, корхоналар, тармоқлар интеграцияси-ни фаол ташкил этилишини назорат қилиб туради.

2. Инновацион кластерни давлат томонидан бошқаришда кластер жараёнига янги маҳсулот ва технологияларнинг янги турларини ўзлаштириш учун шарт-шароит яратиш, шунингдек, миллий товарларнинг рақобатбардошлигини таъминлашни давлат назорат қилиб туради.

3. Давлат томонидан инновацион фаолиятни амалга оширувчи кластерларни бошқариш бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси-ни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича хара-катлар стратегиясида белгиланган иқтисодиётнинг етакчи тармоқ-ларини модерни-зация ва диверсификация қилиш асосида амалга оширилади.

4. Давлат томонидан инновацияга асосланган кластерларни бошқаришда улар жойлашган минтақалар, иқтисодий-ижтимоий ҳолати, аҳолининг турмуш даражаси ҳамда шу ҳудуддаги тармоқ-ларнинг рақобатбардошлик хусусиятлари ҳисобга олинади.

5. Инновацион фаолиятни давлат томонидан бошқарувига давлатнинг инвестицион фаолликдаги ўрни ва жозибadorлигини ташкил этишдаги ҳиссаси ҳисобга олинади.

6. Инновацион фаолиятга асосланган кластерларни давлат томонидан бошқаришда менежментнинг асосий ҳаракат қоидаси ҳисобланган мақсад-ҳаракат-натижага эътибор берилиб, бунда кластер мақсади белгилангач, унга эришиш учун стратегик ва тактик ҳаракатлар амалга оширилади ҳамда унинг муваффақиятли якуни кутилган ижобий натижа билан белгиланишини давлат ўз назоратига олади.

7. Инновацион кластерларни давлат томонидан бошқаришда бошқарувнинг ушбу жараёнга мос ташкилий тузилмалари тегишли бўлим ва бўлинмалар ҳамда уларни амалга ошириш бўйича бошқариш механизмлари белгилаб олинади.

8. Инновацион кластерларни давлат томонидан бошқаришда бошқарув тузилмаларининг муваффақиятли фаолияти замонавий менежмент тамойиллари, усул ва воситаларининг жорий этишнинг қай даражада амалга ошириши билан белгиланади.

9. Инновацион кластерлар рақамли иқтисодиётнинг муҳим элементларини ўзида акс эттириши, рақамли технологияларни қўллашнинг давлат назорат қилади.

Бугунги глобаллашув шароитида инновацион кластерлар турли кўринишларда тармоқ ва соҳаларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, туркумланади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, кластерлаш сиёсатида давлат бош ислохотчи сифатида кластер механизмидан фойдаланишда фаол иштирок этади. Айниқса, ривожланган етакчи мамлакатларда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш тармоқлари ва соҳаларида кластерлаш иқтисодиётнинг деярли 50 фоизини эгаллаган. Жумладан, АҚШ иқтисодиётида етакчи тармоқларнинг юқори самарадорлиги бевосита кластер механизмининг самарали фаолияти билан боғлиқ бўлиб, сўнгги йилдаги маълумотларга кўра, улардаги саноат кластерларининг сони 380 тани ташкил қилади. Бундай кўрсаткичлар Буюк Британияда 168 та, Италияда 206 та, Францияда 96 та, Ҳиндистонда эса 106 тани ташкил этади. Жаҳон статистик маълумотларига кўра Филландия рақобатбардорлик жаҳон рейтингига саноат кластери тўлиқ эгаллаганлиги сабабли

етакчи мавқиега эга бўлса, Италияда иш билан банд аҳолининг 40 фоизи ҳамда мамлакат миллий экспорт ҳажмининг 30 фоиздан ортиғи кластерлар ҳиссасига тўғри келади. Шу сабабли кейинги йилларда мамлакатимизда иқтисодиётнинг муҳим тармоқларида кластер механизмидан фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Бугунги кунда республикаимизда қуйидаги йўналишларда инновацион кластерлар ташкил этиш устувор вазифа сифатида белгиланган.

1. Республикаимизда тез ўсиб бораётган ва мамлакатимизнинг келгуси тараққиётини белгилаб берувчи стратегик соҳа туризмда янги инновацион туризм кластерларини фаолиятини ташкил этиш, жумладан, туризм кластерлари, юқори сифатли туристик хизмат кўрсатиш ҳудудий кластерларини ташкил этиш ва ривожлантириш.

2. Мамлакатимизда муҳим тармоқ ҳисобланган тўқимачилик саноат корхоналари ўртасида бозор муносабатларини ривожлантириш ҳамда қишлоқ хўжалиғи ишлаб чиқарувчилари ва фермер хўжаликлари ўртасидаги муносабатларни такомиллаштиришга асосланган, шунингдек қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлашга йўналтирилган янги инновацион пахта - тўқимачилик кластерларини ташкил этишни ривожлантириш.

3. Бугунги кунда қишлоқ хўжалиғи маҳсулотларини етиштириш, сақлаш ва айниқса уларни қайта ишлаш жараёнларини қамраб олувчи янги инновацион мева-сабзавот кластерларини ташкил этиб, уларнинг самарали фаолиятини йўлга қўйиш долзарб ҳисобланади. Бу борада Президентимизнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаганидек, “Мева-сабзавот, шолчилик, чорвачилик, ипакчилик каби бошқа тармоқларда ҳам бугунги кун талабига жавоб берадиган кластерларни ташкил этиш...”¹⁰⁶ олдимизда турган муҳим вазифадир.

4. Республика иқтисодиётининг “қон-томири” бўлган ва саноатнинг етакчи замонавий тармоғи ҳисобланган автомобилсозликда инновацион транспорт кластерини шакллантириш.

5. Республикада ўта муҳим ҳисобланган энергетика, тоғ-кон металлургияси, геология ва бошқа шу каби тармоқ ва соҳаларни

¹⁰⁶ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

ривожлантириш эҳтиёжидан келиб чиқиб янги инновацион кластерларни ташкил этишни кенгайтириш ва бошқа шу кабилар ҳисобланади.

18.3. Инновацион иқтисодиётда инновацион кластерларнинг асосий турлари

Мамлакатимиз инновацион иқтисодиётга ўтиш жараёни халқаро жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, янги инновацион кластерларни шакллантиришни тақозо этмоқда.

Жаҳон тажрибасига кўра, бугунги кунда республикаимизнинг иқтисодиёт тармоқларида қўллаш мумкин бўлган қуйидаги инновацион кластерларининг турлари мавжуд. Жумладан:

1. Технологик (боғланган) кластерлар.
2. Саноат (янги саноат) кластерлари.
3. Интеллектуал (ақлий муҳит) кластерлари.
4. “Ақилли” инновацион кластерлар.

Технологик (боғланган) кластерлар тушунчасини фанга киритган олимлар А.Вебер ва А.Маршалл ҳисобланади. Технологик (боғланган) кластерлар бу инновацион ғоялар ва фикрларга асосланган ҳолда боғланган технологик жараёнларни юқори самара бериш асосида корхоналардаги (ташкilotлар, компаниялардаги) ва харажатларни (ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўйича) камайтиришга (минималлаштиришга) йўналтирилган ҳамкорликка таянган кластерлашни амалга оширишдан иборатдир.

Бундай кластерлар технологик жараёнларни ўзаро самарали боғлаш, тармоққа сарфланган харажатларни минималлаштириш, юқори фойда олишга интилиш ҳисобига ҳамкор корхоналарнинг ички имкониятларини очиб беради. Бундай кластерлар тўғрисида А.Вебернинг фикрига кўра, фирмалар юқори салмоққа эга харажатларни камайтиришни, масалан, кўпгина субъектларда транспорт харажатларини минималлаштиришни кўзлаб, энг яқин жойлашган таъминотчи корхоналар билан ҳамкорлик ўрнатади. Бу турдаги кластерлар одатда кичик ва ўрта бизнес вакилларини бирлаштиради, яъни уларни ўзаро технологик боғлайди. Масалан, А.Вебернинг таъкидлашича, ўз давридаги Бирмингемдаги Заргарлар кўчаси ёки Лондондаги Хакней майдонидаги технологик

(боғланган) кластерлар юқори натижаларга эришган. Технологик (боғланган) кластерлар корхоналарга ишлаб чиқариш технологик жараёнини тезроқ ва камхарж йўл билан ўзгартириш имкониятини берганлиги сабабли, турли соҳаларда: мода саноати, мебель ишлаб чиқариш, туризм, қишлоқ хўжалиги ва бошқаларга тезлик билан кириб бормоқда.

Республикамызда бугунги кунда инновацион иқтисодиётимиз олдида турган муҳим вазифа сифатида харажатларни камайтириш бош мақсад эканлигидан келиб чиқиб, технологик (боғланган) кластерларни иқтисодиётнинг барча тармоқларида қўллаш мумкин.

Саноат (янги саноат) кластерлари – юқори билим, илмий тадқиқот ва илмий ишланмалар натижаларига асосланган ҳолда мутлақо янги инновацион маҳсулотларни яратишга, юқори саноат технологик жиҳатларга таянадиган, территориал географик жиҳатдан яқин бўлган корхоналарнинг (компания, ташкилотлар) кооперация асосида ҳамкорлигига асосланади.

Саноат (янги саноат) кластерлари кўпроқ билимга, илмий тадқиқот натижаларига асосланганлиги учун иқтисодиётни саноатлаштиришга йўналтирилганлиги билан бошқа кластерлардан фарқ қилади. Бунга жаҳон амалиётида тез суръатлар билан ривожланаётган ахборот технологиялари ва микро электроника каби соҳалардаги кластерларни мисол қилиш мумкин. Саноат (янги саноат) кластерларида корхоналар илмий ишланмаларга йирик инвестициялар киритиб, янги саноат маҳсулотларини яратади. Улар одатда кластерларни ташкил этиш географик хусусиятидан келиб чиқиб, кўпроқ шаҳар четларидаги саноатлашган зоналарда жойлашади. Масалан, дастлабки, янги саноат (саноат) кластерлари АҚШ амалиётида қўлланилган бўлиб, Калифорниядаги Силикон водийсида ташкил этилган саноат кластерлари бунга ёрқин мисол бўлади. Бундай саноат (янги саноат) кластерларининг муҳим жиҳатлари корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бозорбоп, харидоргир бўлишлиги ҳамда чуқур илмий билим натижаларига асосланиши, шунингдек, улардаги муҳим харажатлар масалан, транспорт харажатларининг жами харажатлардаги улуши анча камлиги ва бошқа шу каби хусусиятларни ҳисобга олиш билан характерланади. Бундай кластерларнинг яна бир муҳим хусусияти жараёнда иштирок этаётган ҳар бир ходимга илмий ва технологик

жиҳатдан чуқур билимга эга бўлиш талаби қўйилганлиги ҳамда янги инновацияларни яратиш ва уни амалиётга жорий этиш тезлиги юқорилигидан иборат. Ушбу кластерда иштирокчилар бўйича корхоналар ҳажми турлича бўлиб, трансмиллий корпорациялардан тортиб то кичик саноат корхоналари ҳам кластер аъзоси бўлиши мумкин.

Республикамызда бугунги иқтисодиётимизнинг жадал ривожлантириш учун саноат (янги саноат) кластерларининг сонини ошириш тақозо этилмоқда.

Интеллектуал (ақлий муҳит) кластерлари корхоналар ҳамкорлиги эмас, балки инсонлар интеллектуал (ақлий муҳит) ҳамкорлигига асосланади. Бунда юқори интеллектга эга, тажрибавий тадқиқот, қизиқарли инновацион лойиҳалар яратишга қодир бўлган салоҳиятли ходимлар ўзларининг билим, тажриба ва янги ғояларини алмашиши орқали субъектлар (корхоналар, ташкилотлар, фирмалар) ҳамкорлиги – кластерлашни йўлга қўяди.

Жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, интеллектуал (ақлий муҳит) кластери дастлаб 1990 йилларда француз олимлари (Айдалот, Камагни ва Мелат) томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижасида қўлланилганлиги аниқланган. Юқорида таъкидланганидек, бундай интеллектуал кластерда инсонлар муҳим субъект сифатида ўзаро ҳамкорликка асосланиб шаклланади ҳамда бу иқтидорли ходимлар бир корхонада эмас, балки бир неча ҳар хил корхоналарда ишлашлари кластерларнинг муҳим жиҳатларидан ҳисобланади. Интеллектуал (ақлий муҳит) кластерида инсонлар ўзининг ҳамкасблари, сафдошлари, танишлари ва дўстлари билан билим, амалий тажриба алмашиш орқали ўзлари ишлаётган корхоналар фаолиятини тубдан ўзгартиришлари мумкин. Жаҳон тажрибасида бундай кластерларга мисоллар жуда кўп. Жумладан, Миланда жойлашган Емиля ва Романя фирмалари ҳамкорлиги шу типдаги кластерлашга асосланганлиги айtilган. Бунда мазкур фирмалар ходимлари вақти - вақти билан қизиқарли инновацион лойиҳаларда ўзаро ҳамкорликни фикрлар алмашинуви ҳамда муҳокамалар асосида амалга оширган. Интеллектуал кластерининг яна бир ўзига хос жиҳати бошқа кластерлар каби юқори даромад, фойда куришни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди, балки кўпроқ тажрибавий тадқиқотлари, илмий тадқиқот натижаларини

амалиётга татбиқ этишга, инновацияни ишлаб чиқаришга қўллашга асосланади. Шу сабабли, бу турдаги кластерлар барқарор эмас. Кўпинча бундай кластерлар ўз мақсадларига эришгандан сўнг тез тугатилиб кетишлари ҳам мумкин.

Бугунги кунда дунё амалиётида иқтисодиётни тезкор суръатлар билан ривожлантириш ҳамда соҳани чуқур биладиган билимли инсонларни интеллектуал қобилиятидан самарали фойдаланиш мақсадида бундай типдаги кластерларни кўплаб ташкил этиш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Юқоридаги уч турдаги кластерларда корхоналар географик жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган маҳаллий ишлаб чиқариш тармоғи сифатида бирлашади. Шу билан бирга, бундай кластерлар кўпинча амалиётда умумий қизиқишлар бўйича деярли кесишмаслиги ҳам мумкин. Аммо, баъзан бир-бирига жуда яқин жойлашган корхоналарда уларнинг ўзаро таъсирининг мавжудлиги эътироф этилган.

Бугунги жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида инновацион кластерларни энг юқори даражадаги келажақ турларидан бири “ақлли” инновацион кластерлар ҳисобланади. Бундай кластерлар – келажақ кластерлари сифатида эътироф этилади.

“Ақлли” инновацион кластерлар дейилганда ўзаро ҳамкорликнинг шундай кооперацион бирлашмаси ҳисобланадики, бунда ҳамкорликда иштирок этувчилар (интеллектуал иқтидорли инсонлар) ўзларининг ақлий интеллектуал қобилиятларидан фойдаланган ҳолда маълум бир географик ҳудудда рақамли иқтисодиётдаги “ақлли машина”, “ақлли технология” тамойилига асосланиб бир томондан рақобатчи, иккинчи томондан ҳамкор корхоналар (ташкilotлар, фирмалар)нинг маълум бир мақсад сари максимал фойда ва даромад олиш учун бирлашишига асосланади.

Рақамли иқтисодиётга мос инновацион кластерларни ташкил этишнинг иқтисодий ва ижтимоий асослари ҳамда афзалликлари қуйидагилар ҳисобланади:

- инновацион кластерларни ташкил этиш мақсадидан тортиб то уни юқори даромад олишигача бўлган барча жараёнларни инновацион янгиликлар, янги илмий тадқиқот натижаларига асосланиши;

- инновацион кластерларнинг барча жараёнларида рақамли иктисодиёт элементларининг мавжудлиги, рақамли технологиядан фойдаланганлик ҳамда оқибатда ахборот технологияларнинг эришган ютуқларини кластерлаш жараёнида қўлланилиши;

- инновацион кластерларда “фан-таълим-ишлаб чиқариш” интеграцияси талабларига мос “фан-таълим-инновация-ишлаб чиқариш - истеъмолчи” занжири асосида кластерлашни истеъмолчи буюртмаси асосида йўлга қўйиш;

- инновацион кластерларда барча ҳамкорлар максимал фойда олиш ва харажатларни камайтиришга интилиши, рақобатбардошликни таъминлаши билан бирга юқори ижтимоий манфаатдорликни қондиришга қаратилиши билан ҳам характерланади.

Таянч иборалар

Кластер, кластерлар сиёсати, кластерусули, бошқариш, инфратузилма, ишлаб чиқариш, технология, интеллектуал кластерлар, саноат кластерлари, технологик кластерлар, стратегик дастурлар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион иктисодиётда кластерлар сиёсатини шарҳлаб беринг.

2. Инновацион технологияларни амалга оширишда кластер усулларини қўллашнинг аҳамиятини ёритинг.

3. Инновацион кластерларни қўллаб-қувватлаш инфратузилмасини тавсифланг.

4. Инновацион кластерларни турларини ёритинг.

5. Инновацион кластерларни ташкил этиш афзалликларини айтинг.

ГЛОССАРИЙ

Академик ҳаракатчанлик – илмий ходимларнинг ўз иш жойидан ажралмаган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида ўтказиладиган илмий тадбирларда иштирок этиши, тажриба алмашиши.

Акселерация дастури – менторлар ва бозор экспертлари ташкили ва маслаҳат билан қўллаб-қувватлаган ҳолда тест синовидан ўтказишва бизнес-моделини ишлаб чиқиш йўли билан стартап-лойиҳаларни ривожлантиришга йўналтирилган таълимий-амалий дастур.

Амалий тадқиқотлар – амалий мақсадларга эришиш ва аниқ вазифаларни ҳал этиш учун асосан янги билимларни ва фундаментал тадқиқотлар натижаларини қўллашга йўналтирилган тадқиқотлар.

Бенефициар (лойиҳадан фойда олувчи) – илмий тадқиқот лойиҳасининг амалга оширилишидан манфаатдор бўлган шахс.

Бизнес-режа – компания, товар, уни ишлаб чиқариш, кўрсатиладиган хизматлар, махсулот сотиладиган потенциал бозорлар, маркетинг стратегияси, операцияларни амалга оширишни ташкил этиш ва уларнинг самарадорлиги кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган режа, компаниянинг ҳаракатлари, бизнес-операцияларни амалга ошириш дастури.

Давлат буюртмаси – илмий тадқиқот лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан амалга ошириш топшириғи.

Илмийтадқиқот лойиҳаси – фундаментал, амалий ва инновацион лойиҳалар шаклида мақсад ва вазифалари, ижрочилари ва бажариш муддатлари, манбалари, воситалари (уларнинг шакллантириш манбаларидан қатъи назар) илмий ва (ёки) илмий-техник натижаларни, ноу-хау ва янги технологияларни олишга қаратилган ташкилий-техник ва бошқа зарур чора-тадбирлар мажмуи.

Илмий-техник кенгаш – Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида илмий лойиҳаларни илмий экспертизадан ўтказиш мақсадида тегишли фан йўналишлари бўйича соҳага оид олимлар, давлат бошқаруви органлари ва ташкилотларнинг юқори

малакали мутахассисларидан шакллантирилган ҳамда жамоатчилик асосида фаолият юритадиган илмий-техник жамоа.

Илмий-техник сиёсат – бу миллий иқтисодиёт тармоқларининг илмий-техник ривожланишни қўллаб-қувватловчи тадбирлар тизимидир.

Илмий экспертиза – илмий тадқиқот лойиҳалари бўйича асослантирилган қарор қабул қилиш мақсадида уни ўрганиш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва хулоса тайёрлашга қаратилган фаолият.

Инновация – қандайдир янги ёки сезиларли даражада яхшиланган маҳсулот (товар, хизмат) ёки жараёни, маркетингнинг янги услубини иш амалиётида, иш жойларини ташкил қилишда ёки ташқи алоқаларда янги ташкилий услубни истеъмолга киритишдир.

Инновацион жараён – бу янги ёки сезиларли даражада яхшиланган ишлаб чиқариш ёки етказиб бериш услубини, техник жараёнлар, ускуналар ёки дастурий таъминотдаги сезиларли ўзгаришларни жорий этишдир.

Инновацион фаолият – бу инновацияни амалга оширишга олиб келадиган ёки шу мақсад билан кўзлаб қилинган барча илмий, технологик, ташкилий, молиявий, тижорат, маркетинг ҳаракатлардир. Инновацион фаолият, шунингдек, қандайдир аниқ инновацияни тайёрлаш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган тадқиқотлар ва ишланмаларни ўз ичига олади.

Инновацион лойиҳалар – амалга ошириш муддати, инфратузилмаси, ижрочилари, молиялаштириш манбаи ва ҳажмига эга инновацияни яратиш ва ишлаб чиқаришга йўналтирилган тадқиқотлар.

Инновацион сиёсат – бу ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг инновацион фаолиятини интенсив амалга оширишга қўмаклашадиган тадбирлар тизимидир.

Ихтиро – бу турли соҳалардаги маҳсулотга (хусусан, қурилма, модда, микроорганизм штамплари, ўсимлик ва ҳайвонлар ҳужайраларига) ёки усулга (моддий объектлар устидан ҳаракатни амалга ошириш жараёнига) тегишли техник ечим. Агар ихтиро янги бўлиб, ихтиро даражасига эга ва саноатда қўллаш мумкин бўлса, унга ҳуқуқий муҳофаза (патент) берилади.

Ишчи орган – лойиҳаларни баҳолашда техник таъминлаш ва қўмаклашишни амалга оширувчи Ўзбекистон Республикаси Инно-

вацион ривожланиш вазирлиги ҳузуридаги Илғор технологиялар маркази.

Кластер – муайян йўналишда бир-бирини тўлдирадиган ва ўзаро боғланган ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишнинг бир жойда жам бўлиши.

Коллегиал орган – Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигининг ҳайъати.

Лойиҳанинг ижрочи ташкилоти – илмий тадқиқот лойиҳасини амалга оширувчи илмий фаолият субъектлари, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик фаолияти билан шуғулланадиган бошқа ташкилотлар.

Маркетинг инновацияси – бу фирма томонидан маркетингнинг янги услубини жорий этиш (маҳсулотнинг дизайни ва қадоклаш, уни жойлаштириш, нарх белгилаш, бозорга чиқариш) агарда у фирма томонидан биринчи марта ишлатилаётган бўлса. Масалан, дизайн ва қадоклаш бўйича: янгича кўриниш бериш ва кўркамлигини ошириш учун мебель дизайнига озгина ўзгартириш киритиш; маҳсулотга сифатли кўриниш бериш мақсадида косметик лосьон учун идишнинг янги дизайнини жорий этиш.

Маҳсулот инновацияси – бу янги ёки сезиларли даражада яхшиланган товар ва хизматларни жорий этишдир. Масалан, техника хусусиятлари, компонент ва материаллари, ичига ўрнатилган дастурий таъминоти, фойдаланувчи учун қулайлиги ёки бошқа функционал хусусиятлари.

Мақсадли илмий тадқиқот лойиҳалари – Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Вазирлар Маҳкамасининг ҳужжатларида белгиланган давлат сиёсати вазифаларининг илмий ечимини таъминлашга йўналтирилган, шунингдек, давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари олдида турган ўзига хос муаммоларни ҳал этиш бўйича илмий асосланган комплекс ечимларни ишлаб чиқишга қаратилган, танлов ташкил қилиш учун альтернатив лойиҳа таклифларини шакллантириш имкони чегараланган илмий тадқиқот лойиҳалари.

Ментор – стартап-лойиҳани ривожлантириш ва илгари силжитиш мақсадида уни ўз билимлари ва тажрибаси билан қўллаб-қувватлайдиган маслаҳатчи.

Муаллиф – ижодий меҳнати билан асар яратган жисмоний шахс.

Ноу-хау– бу ишлаб чиқариш сирини ҳисобланган, эгаси бу маълумотларни учинчи шахслар томонидан ноқонуний ишлатилишидан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга бўлган, ҳимояловчи ҳужжатлар (масалан, патентлар) билан муҳофазаланмаган ва тўлиқ ёки қисман нашр қилинмаган техник, ташкилий ёки тижорат маълумотларидир. Булар ҳўжалик фаолияти жараёнида фойда келтирадиган янги технология, техник ёки бошқа ечимлар, билим, тажриба бўлиши мумкин.

Саноат намуналари – бу саноат ёки ҳунармандлик буюмларининг ташқи кўринишини белгиловчи бадий-конструкторлик ечимидир. Агар саноат намунаси янги ёки сифатли бўлса, унга ҳуқуқий муҳофаза (патент) берилади.

Саноат ҳамкори – илмий тадқиқот лойиҳаси натижаларини ишлаб чиқаришга жорий этишдан манфаатдор бўлган ва шунга мувофиқ лойиҳани ҳамкорликда молиялаштириш таклифига эга саноат ёки тармоқ корхонаси. Агар саноат намунаси янги ёки сифатли бўлса, унга ҳуқуқий муҳофаза (патент) берилади.

Селекцион ютуқлар – бу ижодий меҳнат орқали ўсимликнинг янги нави ёки ҳайвонларнинг янги турини яратиш (аниқлаш) каби инсоннинг аниқ бир мақсадга қаратилган фаолиятининг натижасидир. Агар селекцион ютуқлар янги, бошқалардан фарқли ва барқарор бўлса, унга ҳуқуқий муҳофаза (патент) берилади.

Стартап – ёш тадбиркорларнинг янги гоялар, илмий, илмий-техник ва инновацион фаолият натижаларини асосида, аввал фойдаланилмаган услубда, истеъмол бозорига (қонун билан тақиқланмаган) товарлар ёки хизматлар тақдим этишини ифодалайди.

“Стартап” компания – илмий, илмий-техник ва инновацион фаолият натижаларини илгари суриш ҳамда тижоратлаштириш учун ташкил этиладиган юридик шахс.

Стартап-лойиҳа – фойда олиш ноаниқ ва молиявий таваккалчилик юқори бўлган шароитларда янги инновацион ечим ва технологиялари, дастурий маҳсулотлар ва ахборот технологиялари, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида янги маҳсулот яратишни ёки хизматни жорий этишни кўзда тутувчи янги бизнес лойиҳа.

Стартап-лойиҳа ташаббускори – стартап-лойиҳани амалга ошириш бўйича таклиф тақдим этган лойиҳа раҳбари ёки жамоа.

Тажриба-конструкторлик лойиҳаси – тажриба, конструкторлик намуналари, асбоблар, материаллар, буюмлар ва бошқа илмий ишланмаларни лойиҳалаш, тайёрлаш ва синовдан ўтказиш, ривожлантириш билан боғлиқ лойиҳа.

Ташаббускор илмий тадқиқот лойиҳалари – фан ва технологияларнинг устувор йўналишларига мувофиқ илмий фаолият субъектларининг ташаббуслари асосида қабул қилинадиган, альтернатив лойиҳа таклифлари талаб қилинмайдиган илмий тадқиқот лойиҳалари.

Ташкилий инновация – бу фирманинг иш амалиётига янги ташкилий услубни жорий этиш. Ташкилий инновацияларга фирма биринчи марта фойдаланаётган иш амалиётини ташкил қилиш, иш жойлари ёки ташқи алоқаларни ташкил этиши мумкин.

Тематик илмий тадқиқот лойиҳалари – илмий фаолиятнинг илғор йўналишлари, шунингдек, иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳанинг эҳтиёжлари ва муаммоларидан келиб чиққан ҳолда давлат бошқаруви органлари ва хўжалик бирлашмалари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг эҳтиёжлари асосида ишлаб чиқиладиган, молиявий ҳажми кўрсатилган, мавзу доирасида олинадиган якуний маҳсулоти аниқ акс эттирилган мунтазам равишда эълон қилинадиган, танлов асосида молиялаштириладиган илмий тадқиқот лойиҳалари.

Технологик инновациялар – бу янги маҳсулот ва жараёнларни ишлаб чиқариш ва жорий этиш, шунингдек, маҳсулот ва жараёнларни сезиларли такомиллаштириш; технологик жиҳатдан янги ёки сезиларли такомиллаштирилган хизматларни ишлаб чиқариш (кўрсатиш) услуларини ишлаб чиқаришга жорий этиш.

Товар белгиси – бу бирор ишлаб чиқарувчининг товар ва хизматларини бошқа ишлаб чиқарувчининг ўхшаш товар ва хизматларидан фарқлаш учун мўлжалланган график тасвир, рақам, ҳарф ёки сўзларнинг бирикмасидир.

Фойдали модель – бу мосламага тааллуқли техник ечим. Ишлаб чиқариш воситаларининг конструктив бажарилиши ва истеъмол қилиш предметлари ҳамда уларнинг таркибий қисми фойдали моделларга киради. Агарда фойдали модель янги ва саноатда қўлланиладиган бўлса, унга ҳуқуқий муҳофаза (патент) берилади.

Фундаментал тадқиқотлар – табиат, жамият ва инсоннинг тузилиши, шаклланиши ва ривожланишига оид асосий қонуниятлар ҳақидаги янги билимларни олишга, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни,

шунингдек, муайян фаолият натижасида яратилган объектларни ўрганишга бўлган назарий ва (ёки) тажриба ўтказишга қаратилган тадқиқотлар.

Хуқуқ эгаси – муаллифлик ҳуқуқига нисбатан муаллиф ёки унинг меросхўрлари, турдош ҳуқуқларга нисбатан ижрочи ёки унинг меросхўрлари, фонограммани тайёрловчи, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилот, шунингдек шартномада ёки ушбу Қонунда назарда тутилган бошқа асос бўйича асарлардан ёхуд турдош ҳуқуқлар объектларидан фойдаланиш ҳуқуқини олган бошқа юридик ёки жисмоний шахслар.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

I. Ўзбекистон Республикасининг Қонунилари

1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2018.

1.2. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида, 1994 йил 6 май.

1.3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида, 1994 йил 6 май.

1.4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси (1 қисм). - Т.: Ўзбекистон, 1995.

1.5. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида, 1996 йил 26 апрель.

1.6. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Реклама тўғрисида, 1998 йил 25 декабрь.

1.7. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида, 2000 йил 25 май.

1.8. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида, 2001 йил 30 август.

1.9. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Интеграл микросхемалар топологияларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида, 2001 йил 12 май.

1.10. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида, 2001 йил 30 август.

1.11. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида, 2006 йил 20 июль.

1.12. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Фирма номлари тўғрисида, 2006 йил 18 сентябрь.

1.13. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги (янги таҳрирда), 2014 йил 9 декабрь.

1.14. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида, 2019 йил 29 октябрь.

II. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

2.1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ПФ-4947-сон Фармони.

2.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги, ПК-3416-сон Қарори.

2.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида Илғор технологиялар марказини ташкил этиш тўғрисида”ги ПК-3674 сон Қарори.

2.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 апрелдаги “Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПК-3682- сон Қарори.

2.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 майдаги “Фаол тадбиркорлик ва инновацион фаолиятни ривожлантириш учун шарт-шароитларни яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПК-3697- сон Қарори.

2.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 майдаги “Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги” ПК-3698 сон Қарори.

2.7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 апрелдаги “Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПК-3682 сонли Қарори.

2.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июлдаги “Илмий ва илмий-техникавий фаолият натижаларини тижоратлаштириш самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПК-3855-сон Қарори.

2.9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 6 августдаги “Илмий ва инновацион фаолиятни интеграция қилиш

тизими самарадорлигини оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3899-сон Қарори.

2.10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш бўйича” ПФ-5544 сон Фармони.

2.11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 24 ноябрдаги “Тадбиркорлик ва инновациялар соҳасида лойиҳаларни молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5583-сонли Фармони.

2.12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 декабрдаги “Экспортга кўмаклашиш ва уни рағбатлантиришни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.

2.13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги интеллектуал мулк агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4380-сон Қарори.

2.14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 июль кuni қабул қилинган “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш ва озиқ-овқат саноатини янада ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори.

2.15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида НИЗОМ”.

2.16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 3 декабрдаги 979-сон қарори билан тасдиқланган “Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузуридаги Илмий ва илмий-техник фаолият натижаларини тижоратлаштириш Президент жамғармаси тўғрисида Низом”.

2.17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 20 июлдаги 609-сон қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги тўғрисида Низом”.

2.18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 9 мартдаги “Илмий тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг норматив-ҳуқуқий базасини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 133-сон Қарори.

III. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари ва маърузалари

3.1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатни биргаликда барпо этамиз. –Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2016.

3.2. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.

3.3. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.- Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018.

3.4. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь.

3.5. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.//Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.

IV. Дарсликлар

4.1. Бабурин В. Л. Инновационные циклы в российской экономике. М.: КРАСАНД, 2010.

4.2. Зубко Н.М. Экономическая теория. - Минск: НЦ АПИ, 1998.

4.3. Ижтимоий соҳа иқтисодиёти. Дарслик./и.ф.д., проф. Қ.Х.Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт, 2013.

4.4. Кэмпелл Р. Макконнелл, Стенли Л.Брю. Экономикс: принципи, проблемы и политика. Том 1. –Таллин, 1993.

4.5. Носов А.М. Теория диффузии инноваций и инновационное развитие регионов России, Псков, 2015.

4.6. Портер М.Э. Конкуренция. Пер.с англ.-М.: Издат. Дом “Вильямс”, 2001.

- 4.7. Портер М. Э. Конкурентная стратегия. Альпина Бизнес Букс, 2005.
- 4.8. Роджерс Э. М.. Диффузия инноваций, 4-е издание., Нью-Йорк, 2010.
- 4.9. Салихов С.А. Инновацион фаолиятни бошқариш. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2013.
- 4.10. Soliyev A., Buzrukxonov S. Marketing. Bozorshunoslik. Darslik. –Т.: Iqtisod-Moliya, 2010.
- 4.11. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. Учебник, – СПб.: Питер, 2004.
- 4.12. Xodiyev B.Y., Shodmonov Sh.Sh. .Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. – Т.: “Barkamol fayz media”, 2017.
- 4.13. Ergashxo‘jayeva Sh.J. Innovatsion marketing. Darslik. – Т.: Cho‘lpon nomidagi NMU, 2014.
- 4.14. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й.Шумпетер. –М.: Прогресс, 1982.
- 4.15. Ўлмасов А., Вахобов А. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: “Шарқ” нашриёти, 2010.

V. Ўқув қўлланмалар

- 5.1. Abdusattarova X.M. Innovatsiya strategiyasi. O‘quv qo‘llanma – Т.: TDIU, 2011.
- 5.2. Abernathy J., Clark K.B. (1985) Innovation: Mapping the winds of creative destruction. [http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0048-7333\(85\)90021-6](http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0048-7333(85)90021-6)
- 5.3. Басс Ф. М. Новая модель роста продукта для потребительских товаров длительного пользования. // Наука управления. 1969. Том. 15, № 5.
- 5.4. Джеффри Мур. Преодоление пропасти. Как вывести технологический продукт на массовый рынок», пер. с англ. К. Головинского. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013.
- 5.5. Ильичева, И. В. Маркетинговые технологии: учебно-методическое пособие / И. В.Ильичева. - Ульяновск: УлГУ, 2012.
6. Korotayev, Andrey; Zinkina, Julia; Borgevolnov, Justislav (2011). "Kondratieff waves in global invention activity (1900–2008)". Technological Forecasting and Social Change. 78(7): 1280. doi:10.1016/j.techfore.2011.02.011
- 5.6. Котлер Ф. Основы маркетинга, Учебное пособие. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2010.

5.7. Perez, Carlota (2002). Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages. UK: Edward Elgar Publishing Limited. ISBN 978-1-84376-331-4.

5.8. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Россия-2050: стратегия инновационного прорыва. –М.: Экономика, 2005.

5.9. Siebert R., ZulehnerCh., AbrevayaJ, The impact of market demand and innovation on market structure.

5.10. Taraxtiyeva G.K. Innovatsion menejment. O'quv qo'llanma. – T.: «Fan va texnologiya», 2013.

5.11. Тўхлиев Н. Бозорга ўтишнинг машаққатли йўли. – Т.: "Ўзбекистон", 1999.

5.12. Ульяновский А.В. Маркетинговые коммуникации: 28 инструментов миллениума / А.В. Ульяновский - М.: ЭКСМО, 2008.

9. Freeman, C. (1987), Technology Policy and Economic Performance, London: Pinter

5.13. Яковенко М. Н. Экономика и организация инновационной деятельности : учебное пособие / М. Н. Яковенко, Е. О. Коваленко, В. В. Ровенская. – Краматорск:ДГМА, 2011.

5.14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. –Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. www.ziyouz.com kutubxonasi,

VI. Монографиялар

6.1. Шавқиев Э.Ш. Тадбиркорлик – аҳоли фаровонлигини оширишда асосий омил. //Хизмат кўрсатиш соҳасини модернизациялаш ва аҳоли фаровонлигини юксалтириш: муаммо ва ечимлар. Монография. Муаллифлар жамоаси – Т.: "Fan va texnologiya", 2019.

6.2. Эргашев Р.Х. Иқтисодий инновацион ривожлантиришнинг илмий-назарий ва ҳуқуқий асослари. //Иқтисодий инновацион ривожлантириш истикболлари. Монография. Муаллифлар жамоаси. – Т.: "Iqtisod-Moliya", 2019.

VII. Интернет сайтлари маълумотлари

7.1. Жамшид Хўжаев ҳуқуқий асоси йўқ кластер тизими ва янги агентлик ҳақида гапирди. www. Kun.uz 22:23 / 05.02.2020 2 17437.

7.2. Инновацион технопаркларнинг ташкил этилиши ва фаолият юритиши тартибга солинади. www. Kun.uz / Ўзбекистон13.11.2018 18:16 951.

7.3. www.Маркетинг.кхарков.уа/маркетинг/сетевой-маркетинг.хтмл

7.4. <https://www.provenmodels.com/575/fivegenerationsofinnovation/roy-r-rothwell/>

7.5. <https://claytonchristensen.com/keyconcepts/#:~:text=Disruptive%20innovation%20%20%20%20term%20of,market%20%20%20eventually%20displacing%20established%20competitors.>

7.6. <https://elibrary.ru/item.asp?id=19749721>

7.7. <https://www.amyjlwilson.com/innovation-strategy>

7.4. Танзила Норбоева: "Илм-фан, инновациялар соҳасига хусусий секторни жалб қилиш кўрсаткичи жуда паст". www.Kun.uz 20.06.2020 12:06 706

7.5. Ўзбекистон Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг икки универсал халқаро шартномаси иштиракчисига айланади. www.Kun.Uz / Ўзбекистон, 17.07.2019, 862 .

7.6. Ўзбекистон ва Туркия 2 млн долларлик венчур жамғармаси тузади: www.Kun.uz 12:40 / 12.11.2019 222.

Кириш	3
1-Модул. “Инновацион иқтисодиёт” фанининг назарий асослари	8
1-мавзу. “Инновацион иқтисодиёт” фанига кириш	8
1.1. Инновацион иқтисодиёт – фан ва ўқув курси сифатида	8
1.2. “Инновацион иқтисодиёт” – иқтисодиёт фанларининг таркибий қисми ва билимлар соҳаси	12
1.3. “Инновацион иқтисодиёт” фанининг мазмуни, мақсадлари ва бошқа фанлар билан алоқаси	16
2-мавзу. Иқтисодиётда инновацион фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари	22
2.1. Инновациялар ҳаракати, унинг ҳаётийлик даври ва босқичлари	22
2.2. Иқтисодиётда инновацион бозорни бошқариш услубияти, инновацион жараённинг гепотизалари	26
3-мавзу. Инновацион иқтисодиётнинг илмий-услубий асослари	30
3.1. Инновацион иқтисодиётда инновацион фаолият ва инновацион инфратузилма зарурлиги, вазифалари ва аҳамияти	30
3.2. Инновацион иқтисодиётда инновацион инфратузилма турлари	32
3.3. Инновацион тадбиркорликни ривожлантириш ва уни қўллаб-қувватлашнинг илмий услубий асослари.....	35
4-мавзу. Инновацион фаолият инфратузилмасининг ташкилий-иқтисодий механизмлари	38
4.1. Инновация фаолият инфратузилмасининг аҳамияти....	38
4.2. Инновацион фаолият инфратузилмасининг таркиби.....	44
4.3. Инновацилар бозорида тадбиркорликни ривожлантиришнинг айрим масалалари	52

5-мавзу. Инновацион иқтисодиётни ривожлантириш омиллари	60
5.1. Корхоналарда инновацион фаолиятда иқтисодий усуллар, инновацион бошқариш (менежмент) усуллари-дан фойдаланиш	60
5.2. Инновацион фаолиятни оширишда инвестиция лойи-ҳаларини молиялаштириш	62
5.3. Инновацион фаолиятда инвестицияларнинг иқтисо-дий самарадорлигини баҳолаш	67
5.4. Корхоналарда инновацион салоҳиятни ошириш	70
6-мавзу. Инновацион иқтисодиётда инсон омилини фаоллаштириш	74
6.1. Инновацион тизимда инсон омили, ўрни ва аҳамияти.	74
6.2. Инсон омилини фаоллаштириш асосида инновацион соҳада корхонани бошқариш	76
6.3. Кадрларни танлаш, улар фаолиятини баҳолаш ва рағ-батлантириш асосида инновацион фаолликни таъминлаш тизими	80
7-мавзу. Инновацион иқтисодиётда хизматлар бозорини ривожлантириш	88
7.1. Инновацион иқтисодиёт шароитида хизматлар бозо-рининг мазмун-моҳияти ва аҳамияти	88
7.2. Хизматлар бозорининг мамлакат иқтисодиётининг ри-вожланишида тутган ўрни	94
7.3. Ўзбекистонда инновацион хизматлар бозорини ривож-лантириш йўллари	100
8-мавзу. Инновацияларнинг соҳалар бўйича турлари.	106
8.1. Инновацияларни иқтисодиётнинг турли ўзгаришлар таъсирида шаклланиш зарурияти. Инновацион сиёсат ва инновацион стратегия	106
8.2. Инновацион лойиҳалар, соҳалар бўйича инновацион турлар	111
2-Модул. Инновацион иқтисодиётни ривожланти-ришга таъсир этувчи омиллар	115
9-мавзу. Иқтисодиётда инновацион технология-лардан самарали фойдаланиш.	115

9.1. Корхоналарда инновацион технологиялар салоҳиятини оширишга таъсир этувчи омиллар, илмий - техника тараққиёти бошқаруви, инновацион кластер стратегияси..	115
9.2. Инновацион технологияларнинг ривожлантиришни устувор йўналишлари ва улардан корхоналарда фойдаланиш зарурияти, асосий жиҳатлари	118
9.3. Инновацион ривожланиш индекаторлари (кўрсаткичлари)	121
10-мавзу. Инновацион иқтисодий ривожлантиришда хорижий тажрибалардан фойдаланиш	124
10.1. Инновацион иқтисодий ривожлантиришда хорижий тажрибаларни ўрганиш зарурияти. Ривожланган давлатлар – АҚШ, Япония давлатларининг Ўзбекистоннинг инновацион иқтисодий учун муҳим жиҳатлари	124
10.2. Инновацион иқтисодий ривожлантиришда айрим ривожланаётган хорижий давлатлар сабоқлари	127
10.3. Хитой давлати тажрибаси ундан республикада инновацион иқтисодий ривожлантиришда фойдаланиш мумкин бўлган жиҳатлари	130
11-мавзу. Корхоналарда экспорт салоҳиятини оширишда инновацион маркетинг технологияларидан самарали фойдаланиш	137
11.1. Корхоналарга инновацион маркетинг жорий этишнинг аҳамияти	137
11.2. Ўзбекистон Республикасида замонавий инновацион маркетинг стратегияларини жорий этиш масалалари.....	141
11.3. Корхоналарда экспорт имкониятларини кенгайтиришда инновацион маркетинг технологияларидан фойдаланиш йўллари	145
12-мавзу. Ўзбекистон миллий инновацион тизими	152
12.1. Ўзбекистонда миллий инновацион тизим ва иқтисодий инновацион иқтисодийга ўтишнинг долзарблиги, мамлакатни инновацион ривожлантириш стратегияси (2030 йилгача) асосий йўналишлари	152
12.2. Республикада фан-таълим, ишлаб чиқариш интеграцияси ва бу борада Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги роли ва ўрнини ошириш	156

12.3. Республикамизда миллий инновацион тизимни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари	159
13-мавзу. Интеллектуал капитал, интеллектуал мулкни шакллантириш ва бошқариш.....	163
13.1. Интеллектуал капиталнинг моҳияти ва таркибий тузилиши	163
13.2. Интеллектуал мулкни бошқариш	168
13.3. Ўзбекистонда интеллектуал мулкнинг муҳофаза-ланиши	173
13.4. Ўзбекистоннинг халқаро интеллектуал мулк ташкилотлари билан алоқалари	184
14-мавзу. Илмий кашфиётлар, ихтиролар ва лицензиялаш	188
14.1. Илмий кашфиёт, ихтиро тушунчаларининг моҳияти ва уларнинг республикамиз инновацион иқтисодиётидаги аҳамияти.	188
14.2. Иқтисодиётни инновацион ривожлантиришда илмий кашфиётлар ва ихтироларни лицензиялашнинг ўрни	192
14.3. Илмий кашфиёт, ихтиро ва лицензиялаш ҳуқуқлари ҳамда улар бўйича талабнома тузиш қоидалари.	196
15-мавзу. Инновацион иқтисодиётда менежмент стратегиялари	199
15.1. Замонавий инновацион стратегияларнинг моҳияти ва турлари. Инновациялар маркетинги концепцияси.....	199
15.2. Илмий тадқиқот, ишланма ва технологияларни натижаларини тижоратлашуви стратегиясини ишлаб чиқишда мақсадли бозор таҳлили.....	205
15.3. Юқори технологик маҳсулотларнинг маркетинг хусусиятлари. Бозорга киришнинг диффузия модели. Юқори технологик маҳсулотлар харидорининг хусусиятлари. Бозорни баҳолаш. Чегаравий нарх. Нархни белгилаш усули.	211
15.4. Интеллектуал мулк бозори параметрлари инновациянинг тижорат потенциалини баҳолаш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ахборот сифатида.	222

16-мавзу. Инновацион маркетинг фаолиятини такомиллаштириш	226
16.1. Инновацион маркетинг моҳияти ва инновацион фаолиятни ташкил этиш жараёнлари.	226
16.2. Инновацион маркетинг турлари, таъсир этувчи омиллар ва инновацион маркетинг фаолияти самарадорлиги	230
16.3. Инновацион бозорда рақобатчилар таъсирини камайтириш ва рақобатни бартараф этиш имкониятлари.	237
17-мавзу. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизими	243
17.1. Инновацион лойиҳаларнинг мазмуни ва уларга қўйиладиган талаблар	243
17.2. Инновацион лойиҳалар танлови ва экспертизаси	249
17.3. Инновацион лойиҳаларни молиялаштириш элементлари, манбалари ва шакллари	256
17.4. Инновацион лойиҳаларни венчур капитали ҳисобига молиялаштиришнинг хусусиятлари	261
18-мавзу. Иқтисодиётда инновацион кластерни шакллантириш зарурияти	268
18.1. Инновацион иқтисодиётда кластерлар сиёсати, ўзига хос хусусиятлари ҳамда кластер усуллари қўллашнинг аҳамияти	268
18.2. Инновацион фаолиятни кластер усулини қўллаш асосида давлат томонидан бошқариш. Ўзбекистонда инновацион кластерлар ва уларни ташкил этишнинг устувор йўналишлари	272
18.3. Инновацион иқтисодиётда инновацион кластерларнинг асосий турлари	275
Глоссарий	280
Фойдаланилган адабиётлар	286

**Мирзаев Қулмамат Жонузоқович,
Шавқиев Эркин Шавқиевич,
Жанзаков Бекзот Қулмамат ўғли**

ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТ

Тошкент – «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи» – 2020

Муҳаррир: М. Ҳайитова
Мусаввир: А. Шушунов
Мусахҳих: Ш. Мирқосимова
Саҳифаловчи: А. Нарманов

Босишга рухсат этилди: 24.08.2020 й.
Бичими 60x84 1/16. Times.uz гарнитураси.
Офсет босма усулида босилди. Шартли босма табоғи 19,1.
Нашриёт босма табоғи 18,6. Адади 100. Буюртма № 89

«Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи»
босмахонасида чоп этилди.

100066, Тошкент ш., Олмазор кўчаси, 171-уй.

8000

9968.4

488

